

Василь ГОРБАЧУК

Мої вінницькі дороги

**Сторінки зі щоденника
(1961-1966 роки)**

Василь ГОРБАЧУК

МОЇ ВІННИЦЬКІ ДОРОГИ

Сторінки зі щоденника

(1961-1966 роки)

*з побажань на щастя,
успіхів автор*

Слов'янськ, 2014

УДК [821.161.2-94] "19"
ББК 84.4УКР6
Г 672

*Видання друкується за ініціативи дружини
Лідії Дмитрівни та синів Миколи та Дмитра Горбачуків*

Горбачук В.Т.

Г 672 Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника. –
Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. – 187 с.
ISBN 978-966-2762-33-4

«Мої вінницькі дороги. Сторінки зі щоденника» – це друга книга із циклу щоденникових спогадів Василя Горбачука (Перша книга «Тридцять років на Донбасі. 1973-2004 рр.» побачила світ у 2010 році).

Оригінальні особисті записи В.Т. Горбачука охоплюють період його життя у Вінниці та роботи у Вінницькому педінституті (60-і роки минулого сторіччя). Він багато подорожує, спілкується з різними людьми, фіксує пережите інтенсивно і послідовно. Наскрізною темою його нотаток стають соціальні проблеми тієї доби, жорстокість і несправедливість тоталітарного режиму, глибина національного гніту на тлі показової «шароварщини».

Пропоноване видання стане цікавим для широкого кола читачів. Глибокі думки, точні оцінки, образне бачення світу, щирі емоції, сюжетна оповідь – усе це допоможе сучасним українцям краще зрозуміти свою історію й швидше вийти з-під тіні минулого.

ISBN 978-966-2762-33-4

© Горбачук В. Т., 2014

Урок Василя Горбачука

(Слово редактора)

У 1961 році до педагогічного інституту у Вінниці легше було вступити не відразу після школи, а маючи вже деякий життєвий досвід: відслуживши в армії або відпрацювавши десь хоча б рік. Таку перевагу я мав, адже йшов мені двадцять другий рік. І був я в нашій групі українських філологів далеко не найстаршим. Ця обставина зумовлювала деякі наші переваги, але й приховувала в собі певні загрози. Більшість серед нас відвикла від щоденного навчання, сидіння за столами, над книжками і конспектами, зате контакт з викладачами, особливо молодшими, був простіший і легший.

Василю Тихоновичу Горбачуку було тоді ледь за тридцять, мені – за двадцять, а Василю Калушку, старості нашої групи, вчорашньому моряку, – за двадцять п'ять. Отже, частина викладачів, у тому числі й Василь Тихонович, спілкувалася з нами поза аудиторіями просто, по-дружньому.

Свідомих українців у нашому гурті не пригадую, та й звідки їм тоді було взятися! Але декотрі з нас, ті, що більше читали, цікавилися рідною мовою, літературою, історією, під впливом розмов з Василем Тихоновичем стали «прозрівати потроху», кажучи словами Тараса Шевченка. Було таких зовсім небагато, за ними стежили, їх карали, та надворі стояла політична відлига, невдало названа потім «хрущовською», щось у сталінському айсбергу потріскувало й кололося і молодь жадала весняних перемін.

Василь Тихонович поводився обережно, та не відступав од свого, і, слава Богу, йому вдалося запалити в наших душах вогник української ідентичності.

Я, звичайно, не знав, що він веде щоденник, в якому є й наші імена. З того часу минуло цілих п'ятдесят років. На жаль, я дуже рідко після інституту спілкувався з Василем Тихоновичем і

то лише на віддалі. Отримав од нього книжку, що мала розголос в Україні, – «Барви української мови».

Щоденник, якого я на прохання Василя Тихоновича перечитав у рукопису, немов накрив мене хвилею тієї доби, коли він писався. Лише тепер, з відстані чималого часу, дуже виразно бачиш ту штучно закроєну політичну систему, яка калічила людей, усіх по-різному, але без винятку, відчуваєш той запертий дух казарми, що називалася Радянським Союзом. Читати довго цей щоденник я не міг, треба було переводити подих, щоб хоч трохи розвіювалася описувана атмосфера тієї пори. Записи Василя Тихоновича – це не стільки історія педагогічного інституту у Вінниці шістдесятих років, як отримані ним враження від людей, з якими доводилось працювати, спілкуватися, випадково зустрічатися, щось дізнаватися про них. Ці враження обов'язково осмислювалися і якомога ретельніше та відповідальніше фіксувалися на папері.

Навіть сьогодні правда, щиро висловлена Василем Тихоновичем, важко гнітить і обурює. Виникає запитання: чи треба нам сьогодні знайомитися з такими своєрідними і вже ніби й призабутими свідченнями епохи? Гадаю, обов'язково потрібно, адже ніщо на світі не зникає безслідно, старе, здавалося б, віджиле, таїться десь у надрах наших душ, вичікуючи хвилини, щоб вигулькнути назовні.

Щоденник містить цілу галерею людських персонажів, літопис і опис подій, обставин, фактів, картин – і все це з погляду одвічної народної правди та сумління. Автор записував тільки те, що йому боліло, – все несправедливе, підле, брехливе, гнітюче; майже немає в щоденнику світлого та щасливого, а воно ж було, траплялося, навіть у тих злиднях і насильстві над людською сутністю. Мабуть, це не є вадой щоденника. Василь Тихонович, я переконаний, робив свої нотатки не для подальшого їх друку. Це був його протест. Голосно про це не скажеш, отже, виливалося на папері. Лише на схилі свого довгого віку він вирішив опублікувати щось важливіше з усього зафіксованого.

Щоденник Василя Тихоновича – документ, який не буде зайвим серед інших. Це свідчення людини чесної, совісної, демократичної, доброї. Це слово українця, який залежно від свого фаху і покликання, найбільше переживав за стан української

освіти і культури, долю рідної мови, за те, що в тодішніх умовах найбільше гнітилося і душилося. Усе своє життя він рятував, як міг, рідне слово, з цією високою метою гуртував навколо себе молодь, що я засвідчую як його вдячний учень, а потім колега на педагогічній і науковій стежі. Він був справжнім науковцем у тому розумінні, що досліджуючи якусь мовознавчу чи методичну проблему, не поспішав з висновками, опрацьовував джерельну базу в усій її повноті і вже на цій основі робив висновки. Він був натхненним популяризатором нашої мови, доносячи до студентської молоді в дохідливій формі її багатство і красу. Він був досвідченим методистом, і студенти прислухалися до нього, бо бачили та відчували, що він хоче виховати вчителів української мови й літератури як сподвижників на освітній ниві. Для тих, хто в нього навчався або хто з ним працював, він був зразком відданості Україні, зосередженості всіх своїх духовних і душевних сил на її благо.

Феномен Василя Тихоновича Горбачука полягає в тому, що він народився і виріс у Білорусі, навчався у Львові, працював на Поділлі, Донеччині, в Києві і всюди залишався самим собою – чесною людиною і непохитним українцем. Останнє в ті часи багато вартувало. Напевно, ця його риса, постійно спостережувана нами, студентами, протягом усього навчання в інституті, й була найпотрібнішим для нас уроком Василя Тихоновича Горбачука.

Пропонований щоденник – теж його урок, суть якого найкраще передати крилатим висловом Володимира Сосюри: «Всім серцем любіть Україну свою, – і вічні ми будемо з нею!»

*Анатолій Подолінний, кандидат
філологічних наук, член НСПУ.*

1961 – 1962 рр.

—• 19 вересня 1961 р. •—

Дещо про вчителя. Літом 1961 року довелося читати лекції вчителям, що були зібрані інститутом підвищення кваліфікації у Вінниці. Абсолютна більшість слухачів – з великим досвідом практичної роботи. Вони нібито повинні були б знайомитися з новинками, читати фахову літературу. Та ось деякі цікаві спостереження.

Готуючи лекцію «Ігри на граматичні теми», я боявся, що слухачі будуть незадоволені, оскільки матеріал цей був опублікований у журналі «Українська мова в школі», який мусив би читати кожен вчитель-мовник. Яке ж було моє здивування, коли в трьох групах лекція пройшла з незмінним успіхом, усі старанно записували приклади, загадки. Ніхто не зауважив, що все це було в журнальних статтях. На питання, чи хто застосовував у своїй практиці цей матеріал, не було відповіді. Не стежать, отже, за журналом. Ніколи. Зайняті ідейно-виховною роботою.

Під час бесіди «Бібліографічна робота вчителя-мовника» аудиторія ділилися на дві частини: одним було цікаво, як підібрати літературу до певного питання, як одержати інформацію про вихід нової літератури, де її одержати, іншим – байдуже. Для чого їм ця бібліографія? Сушити голову?

Мені було потрібно зібрати матеріал до статті про відтопонімічні утворення в місцевих говірках. Роздав кожному картку і запропонував приготуватися записати ряд даних. Далі пропоную всім написати назву населеного пункту, в якому вони працюють, поставити наголос, але такий, який ставлять місцеві жителі. Виконати це завдання навіть для учня початкової школи

не являло б труднощів. Але серед вчителів трапилися такі, які не справились з завданням: довго не писали назви (боялись, чи правильно напишуть, інші думали–гадали, чи не криється тут якась пастка; треті на своєму віку працювали в кількох селах, отже, не знали, котре з них подати і т.п.). Виявилось, що правильних відповідей було мало.

І ось зараз, перебуваючи на квартирі одної сільської вчительки, я не дивуюся тим своїм слухачам. Зранку до вечора вона все порасться: свині, корова, прибирання, копання картоплі, кухня і т.д.

—• Кінець 1961 р. •—

Анекдот. Вчителька провела з дітьми бесіду про комунізм (2-й клас). Наступного разу запитує, хто скаже, що таке комунізм.

– Я, – підіймає руку вище інших одна учениця.

– Скажи.

– Комунізм – це тоді, коли в колгоспників заберуть корів, а молока будуть давати, як схочуть.

—• 5 грудня 1961 р. •—

Вчора їздили у Козятин. Зі мною – викладачі інституту, люди досвідчені і бувалі за віком, науковці.

Туди – нас було у вагоні тільки двоє. Мій напарник під час розмови зауважив, що йому такі-то не подобаються, бо критикують нашу дійсність, просто її паплюжать. Слід критикувати, мовляв, негативні сторони цієї дійсності, не можна бути байдужими до них, але робити це можна з різних позицій (тобто його думка зводиться до того, що «Чехова можна по-різному читати»), як заявив у свій час ректор одного педінституту).

Потім почав так собі, знічев'я, ділитися деякими спогадами. Ось, мовляв, про репресії 1937 року заговорили, а про голод 1933 року ніхто й не згадує. Їх сім'я тоді випадково не померла: батька включили в бригаду, що вивозила трупи, за це

він одержував мізерний пайок. Роботи було багато, щодня по кілька трупів ховали. По всіх селах люди мерли.

Пішла мова про те, що зараз не силують купувати облигації, податки стали меншими. Після війни довгий час робилося щось страшне. Його рідний брат від горя схибнув. У одної далекої родички, в якої чоловік загинув на фронті, залишилося четверо дітей, та в неї забрали за несплату податків корову. Яка несправедливість з боку отих здирщиків!

У колгоспах тепер погано, бо нема матеріальної зацікавленості. Голови, здебільшого, шахраї. Ще в степовій зоні живуть відносно непогано, а на Поліссі, в Карпатах, Білорусії – жах.

Дорогою з Козятина:

Викладачка. Чоловік її – відомий прокурор, член партії, вона теж. Критика її зводилася до окремих осіб. У неї є знайомий, член ЦК Чехословаччини, веде скромне життя. Ленін теж вів скромне життя, вимагав цього від інших. А стало хтозна-що. Партійні керівники ведуть розкішне й розбещене життя, голови колгоспів та різні керівники безбожно крадуть, почали жити за принципом – «не вкрадеш, не проживеш». Ця наївна критика була підкріплена фактами з її родинного життя: брата, організатора колгоспу, було безпідставно заарештовано, потім його випустили. Він дав розписку, що не розкаже про катування, але перед смертю, яка скоро наступила після ув'язнення, розповів батькові страшну річ: всі його нутроці були відбиті. У Бершаді якийсь чесний прокурор хотів засудити шахрая: зробили у нього обшук, виявили 80 тис.крб., конфіскували їх. Наступного дня заявився до нього представник райкому, запропонував прокурору зам'яти справу, за це залишиться йому конфіскована сума. Той цього зробити не схотів. З області була надіслана комісія, яка визнала вчинки прокурора незаконними, його звільнили з посади.

Розповіла про кричущий факт, як один район (чи колгосп) дав сто кілограмів м'яса на сто гектарів землі. Організатор став Героєм соціалістичної праці, багатьох інших відзначили орденами й медалями. Все це було дутим, бо він купував корів на

стороні і таким чином перевиконував норми. Цікавий також приклад з поставкою масла: колгосп «купує» на маслозаводі масло і тут же «продає» його йому, таким чином, відбуваються лише паперові операції, в ході яких колгосп доплачує певну суму (масло колгоспне коштує, скажімо, 1 крб., колгосп купує за 1,5 крб.). Я ще в Житомирі чув про якусь хитру операцію, коли одна діжка масла об'їхала всі колгоспи і допомогла розрахуватись по маслу всьому району. Ще один з нашого гурту розповів про сусіда, який в минулому калічив і вбивав людей. Зараз він одержує добрячу пенсію і, випивши, хвалиться: «Ми, бувало, візьмемо його, в штани сала накладемо, кілька разів гепнем, так що до суду вже помирав, причому ніяких слідів». А його не прийняли в партію за «нездорову критику дійсності». Цікаво було прислухатись до його думок. Він весь час наполягав, що не було б зла, якби держава була демократичною, бо ніякий контроль, ніякий уряд не спроможний простежити за всім, виявити всі зловживання. Але й у нього: «Я все-таки теж осуджую «Доктора Живаго» Пастернака. Він події доводить до 1925 року. До цього часу ще не було відомо, що Росія позбулась своєї інтелігенції. От якби події розгортались до 1937 року, то тоді так вже можна було сказати», «Ленін був людиною скромною, мудрою, справедливою. Якби він жив, він не дав би з'явитись такому...», «Тоді було добре...».

– А чи сосна замолоду перетворюється на дуб в старості?

– Ні.

Не розуміє, що яке дерево посадиш, такі будуть і його плоди.

Коли прощалися, хтось зазначив, що такі розмови ведуться щовечора в кожній сім'ї.

—• 27 лютого 1962 р. •—

Слухаю пісню «Плещут холодные волны». Ось загинули в героїчному бою солдати (хай навіть війна несправедлива, виникла на ґрунті колоніальних зазіхань), про них створено пісні,

яскраві, хвилюючі. Їхнім вчинком нація буде гордитись віками, на їхньому прикладі виховуватимуть молодь.

А у нас за останні десятиліття український народ втратив кільканадцять мільйонів своїх громадян – одні попухли і померли з голоду, інші загубилися між чужими й асимілювались, треті загинули в війні за чужі інтереси в боротьбі чужих армій – який слід у пам'яті нащадків вони залишать? Яким прикладом стануть?

Чи ще довго залишилось бути у сусідів гноєм, на якому розквітатиме чужий добробут, чужа культура?

—• 2 березня 1962 р. •—

Спостереження. Колись у Польща був собака, якого я дуже боявся – він завжди кидався несамовито на мене. Одного разу я озброївся києм, і коли він наскочив на мене, з переляку вдарив його по голові. З тих пір він на мене навіть і не гавкав, що мене немало дивувало (бо я помічав: на інших теж не дуже кидався, тільки на мене).

Довелось мені не раз пересвідчитися, що і люди на зразок цього пса чинять. От, приміром, перший рік роботи в Вінниці учепивсь за мою душу, як гріх, Д. Побачить – чогось кричить, присікується. Принесеш план чи щось інше – вередує, коверзує. І от після сутички в СШ №4, коли я втратив терпіння і теж почав кричати на нього, він присів. З тих пір зовсім іншим став, руку подає, посміхається, по плечу інколи намагається поплескати. Ну й чудасія!

—• 25 березня 1962 р. •—

Парадоксальний хід подій. Ленін та інші революціонери сховались у Західній Європі, яку ми тепер називаємо «гнилою», організували там партії, видавали літературу. Вони повернулись, змушені тепер туди втікати інші. Втікачів опльовують якраз ті, які самі раніше там перебували.

І ще одна риса – чому з Франції, Швейцарії ми не бачимо у себе емігрантів політичних, а вони як приймали, так і приймають – від нас!

Слухаю по радіо виступ кандидата мистецтвознавчих наук на відкритті виставки творів Пимоненка на 100-ліття з дня народження:

1) Пимоненко начитавсь російської літератури, був під сильним її впливом;

2) «містецка спадщина», «література», «Пимоненко», «класіків» – ось які перли буквально з двохвилинного виступу.

—————☞• 29 березня 1962 р. •☛—————

«Знайшовсь один-таки козак серед мільйона свинопасів». 29 березня 1962 року організовано вечір у Вінницькій музшколі, присвячений пам'яті М.В.Лисенка.

Оголошення біля школи і в фойє – російською мовою, у фойє актового залу – галерея портретів композиторів (і російських, і німецьких), а Лисенка – нема!

З доповіддю виступив «заслуженный учитель УССР Мерзляков» – колись був учнем Лисенка (чи не Мерзляк його справжнє прізвище) – теж на російській мові. У такому ж дусі відбулось і відкриття вечора. І от з залу хтось під час доповіді крикнув: «Чого російською мовою?!» Викликало це невеличке замішання, доповідач продовжував вправлятися у розкритті зв'язків Лисенка з народом. Не діждавшись художньої частини, я пішов з залу – страшна казенщина.

—————☞• 13 квітня 1962 р. •☛—————

Вчора дід Яцик розповів про себе: «Де я тільки не був. Роботав у Берліні. Ми записалися їхати на роботи, підписали контракт. Там усе було розписано: коли свято, коли неділя, чим кормитимуть, по скільки заплатять. Ми заїхали туди, то нас вже зустріли. Ми показали йому свою бумагу: він зразу сказав: це мої

люди. А на Новий рік був такий указ, всіх одправити додому. Я чотири роки їздив туди.

Був у Пензі. Леніна бачив як ото вас бачу. Люди пхалися, добивалися побачити Леніна, я стояв і охороняв його. Якби не моя дурна голова, як пень, то я жив би, ніхто тут так не жив би. Всі, що тут живуть (має на увазі викладачів інституту), не бачили Леніна, тільки читали про нього. А я сам бачив. Але якби я не дурний, то взяв би справочку, що так і так, бачив Леніна, охороняв його, зараз ніхто й слова не посмів би мені тут сказати. Я все мав би, всім був би забезпечений».

Слухаючи, я придивлявся до обідраного і, незважаючи на стільки пережитого, врешті нерозвиненого співбесідника. Чим цей неграмотний і темний двірник керувався, коли ставав у ряди червоних?

—• 14 квітня 1962 р. •—

Образок викладача вузу. Читає свої лекції з конспектів, які є живим свідком його життя – листки пожовкли і почали на кінцях відпадати, цитати з Марра замінені цитатами з Сталіна, потім викреслено Сталіна, вставлені матеріали ХХІІ з'їзду.

Лекції читає, втупившись у конспект, навіть на дошці не може слова записати, щохвилино не заглядаючи у записане.

З виглядом, що він подає щось безмежно наукове, читав:

Маркс про мову у праці такий-то... Енгельс у праці... сказав і т.д. – Ленін,, Сталін..., основоположник нового вчення, найпередовіший у світі... сказав...

—• 18 квітня 1962 р. •—

Нові прислів'я нашого часу: «Не вкрадеш – не проживеш», «Хто зумів, той два з'їв», «Обмани ближнього свого и смотри на дальнього, ибо он приблизится и обманет тебя».

—• 4 травня 1962 р. •—

Ось на якихось зборах хтось здумав виступити з критикою, що, як може здатися, виходить за прийняті рамки.

Винним буде і той, що виступив, і ті, що його слухали, особливо організатори і керівники зборів. Тому в таких випадках намагаються зразу дати рішучу відсіч, хоч внутрішньо і погоджуються з виступом. Щоб відвернути від себе підозру.

—• 3 липня 1962 р. •—

Сьогодні розповіли про Степаненка, як він говорив десь у вузькому колі:

«Вот у меня Людмила Н. и Ляля В. плохо отвечали на экзамене политэкономии, но я им поставил хорошие оценки, а вот Н учил, вызубрил, но я по интонации голоса знаю, что его надо гнать в шею. Он думает не то». Отже ті, які ні про що не думають, найбільш благонадійні.

Ректор одному з студентів: «Я в твоїй області куркулів бив», а ти, мовляв, такий непутящий.

Справді, о tempora, o mores! Можна, виявляється, почувати за собою заслугу, що бив людей.

Кажуть, ректор у свій час повчав, як можна викрити ворога навіть по тому, як він студентові поставить двійку, навіть по хвостику двійки. (Мовляв, двійка велика, хвостик закручений – ворог, контра). Його колишній учень, нині директор школи, не забув цього правила досі, керується ним у практичній роботі.

—• 4 липня 1962 р. •—

Студент-заочник першого курсу російського відділення Корнієнко, колишній голова колгоспу, розповідав, що сучасний голова – це той самий пан найгіршого гатунку: добро розтринькує, не дбаючи ні про що. Він прийняв колгосп з великими боргами. Попередній голова, напившись, радив: «І при таких боргах можна нажитись, не будь дурнем».

Все, каже, побудовано на обмані. Треба, приміром, дістати запчастину. Якщо звернешся до відповідної організації через обком, то тебе засміють. Зате дай доброго хабара, то одержиш все. Без нього ніде не з'являйся.

– Нема голови колгоспу, який би не крав. А на кому це відбивається? Бідний трудяга ледь живе. Голова підбирає собі доброго бухгалтера, комірника, ще одного-двох і завертає якими хоче ділами. Я не міг витримати такого. І в колгоспі чесний чоловік не проживе. Чесністю нічого не зробиш, в тюрму сядеш. Там все так вибудовано, що дери і то якнайбільше.

У наш прекрасний час живеш під якоюсь вічною загрозою, мене переслідує якесь відчуття, що треба спішити працювати, бо невідомо, як довго матиму таку змогу. Ховаєшся зі своїми думками, бо не впевнений, чи завтра не зроблять обшуку, чи не «посадять» тебе за щось. З другого боку, привид війни вбиває віру в майбутнє. Власне кажучи, війна – єдиний вихід з цього трагічного стану, який склався, але й війна може бути абсолютно згубною.

—• 27 липня 1962 р. •—

У газеті «Радянська Україна» за 7 липня 1962 року (№158) опубліковані матеріали Верховної ради УРСР:

«Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській УРСР» (нічого беззмістовнішого не можна придумати, хоч і займає майже цілу газетну сторінку плюс на звороті клапоть).

Звучить по радіо пісня про щасливе життя в колгоспі. Була б цікавою картина: обшарпаний «клуб», голодні колгоспники (1933 рік) слухають, як на сцені виконують цю пісню. На стінах – портрет вождя, його висловлювання, лозунги.

—• 4 серпня 1962 р. •—

Ось уже третій день вдома, у батьків. Нікуди не ходив, ні з ким не розмовляв. Був тільки у брата Петра. Бачив свого колишнього шкільного товариша Григорія. Оглянув ті місця, де колись пас корів. Розмови з рідними, побачене хочеться зафіксувати бодай фрагментарно.

Дивну картину являє собою сьогоднішнє село. Чого варті розповіді про те, що в їдальню надходить в основному здохлятина (і від колгоспу, і від колгоспників). Ось в одного здихає корова. Здер шкуру, м'ясо вже посиніло, все ж таки він повіз його в Березу. Щоб здати в ресторан, потрібен штампель лікаря. Той впирається, не хоче. Продавець всунув йому в руку сто карбованців (на старі гроші), лікар штампелює. Коли «цей» завозить падло до ресторану, розшукує директора, то в цей час з'являється і той лікар. «Якщо, – каже, – не хотітимуть приймати, то я їх вмовлю, щоб прийняли». «М'ясо» було швидко продане, правда, оцінене по третій категорії, але в акті звіту було проведено по першій категорії. Отже, всі у вигазі: селянин продав здохла, лікар одержав хабар, директор ресторану заробив на різниці в ціні між першою та третьою категоріями.

Між сусідами в селі йдуть безперервні сварки, один на одного доносить, кожен хоче вислужитись перед начальством. За трудодні вже сім років не платять, люди живуть з того, що колгоспник з дозволу начальства трохи більше візьме собі города, десь вигодує і продасть зайву свиню. І все ж ніхто не протестує, бо як хтось це зробить, то його ніхто не підтримає, а як його покарають, то інші ще посміються: «Найшовсь розумний!»

Усі крадуть. У цьому існує якась взаємна єдність і дисципліна. Голова колгоспу Н. продав «наліво» весь хороший ліс, але крізь пальці дивився на дрібні крадіжки колгоспників. Він пограбував колгосп (в якому прибутки біля одного мільйона переросли в борг на 600 тисяч крб.), розпродав ліс теж на суму біля 1 млн.крб., проте вийшов з води сухим, з великих прибутків він зумів заткнути пельку всім, від кого могла залежати його

доля. Тепер він вміло позбувся головування, збагативши себе і всю рідню на все життя.

Новий голова почав продовжувати справу попередника, проте не виявився таким умілим, через те попав на 1,5 роки в тюрму. До речі, його спільник, з яким вони ділились, виявився проворнішим і викрутивсь.

Цей крайній моральний розклад пояснюється, по-моєму, двома причинами: 1) верхівка, диктатори являють собою щось до того морально розбещене, потворне, дике, що ніяким розумом цього охопити не можна; 2) роз'єднаність, взаємоозлобленість, розлад між людьми забезпечують панування. Солідарність і високий моральний рівень мас означали б смерть диктатури.

—• 3 вересня 1962 р. •—

Недавно газети повідомили, що якийсь маленький острів Ямайка, майже нікому не відомий, одержав незалежність. Зараз це чуємо про Тринідад і Тобаго – ще менші. Йде виразний процес розкріпачення великих і малих народів. Рабство в Росії проіснувало значно довше, ніж на Заході. І все-таки впало. Хоч...

Зараз, мабуть, ніхто вже не думає, що без Польщі не зможемо жити. А були ж синки і цієї отчизни. Зате скільки тепер синків отечества, які готові виконати Каїнову роль! І їм трудно втелювати іншу думку, недарма ж бо писав Некрасов:

Люди холопского звання
Сущие псы иногда:
Чем тяжелей наказания,
Тем им милей господа.

—• 16 вересня 1962 р. •—

Вчора дивився кінокартину «Мандрівки Одиссея» (знята італійською студією).

Вартий уваги епізод у печері. Одиссей зі своїми супутниками попадає в печеру, там його застає Циклоп, з'їдає перед очима у всіх одного грека. Трохи отямившись від страху, Одиссей

намагається задобрити чудовисько. Греки поять Циклопа вином, танцюють (видавлюючи ногами сік з винограду), співають. Як це все нагадує «батька» Молоха, якому теж потрібні були людські жертви. Скільки людей з переляку танцювало йому і співало.

І знову ж таки насувалися думки про гідру, не стоголову, а мільйоннооку і мільйонновуху, щупалець якої навіть сам Одиссей не уникне, не допоможуть навіть ніякі вівці. Навпаки, вівці по своїй овечій натурі саме і служать гідрі. Годують її своїм м'ясом, одягають своєю шерстю, поять своїм молоком і служать їй.

—• 3 жовтня 1962 р. •—

Про «маяки». Зараз почали говорити про маяки в сільському господарстві. Чи не символічно це? Маяк, як відомо, світить вночі.

—• 6 жовтня 1962 р. •—

Лекція з методики викладання німецької мови. Тема: «Урок іноземної мови в радянській школі».

Йдеться про основні вимоги до уроку з німецької мови. «Перша й найважливіша вимога, – каже лектор, – це те, щоб урок мав ідейно-виховну цінність. Це досягається в першу чергу тим, що вчитель показує, наскільки російська мова багатша, різноманітніша за німецьку. Візьміть, наприклад, відмінки. У російській мові їх більше, виражені вони ясно, чітко, у них легко розібратись. В той же час у німецькій мові у них легко заплутатись, їх менше».

—• 7 жовтня 1962 р. •—

Баня. Пригадалась історія бані. Ухвалили закрити церкву, розібрати її і зробити з цього матеріалу баню. Робили цю баню довго (10-15 років), присвоювали їй різні назви – імені Сталіна, Булганіна, Ворошилова і т.п. Що з цього вийшло! Досить матеріалів можна знайти у «Перці».

—• 14 жовтня 1962 р. •—

*У Козятині на консультпункті 14 жовтня
1962 року під час екзаменування заочників*

1. Студентка одержала питання, обдумує їх і говорить наче пошепки сусідці, але так, щоб я чув: «З усіх предметів я найбільш люблю українську мову. Ах, як я люблю українську мову».

2. Студент факультету початкових класів одержав уривок з кількох речень для розбору. І ось між студентом і мною йде діалог.

- Тут ми маємо складне речення.
- Яке?
- Як яке? Складне.
- Складнопідрядне чи складносурядне?
- Складнопідрядне.
- Чому? Як ви визначили?
- Гм, ка-хи!
- Забули?
- Так, забув.
- Ну, гаразд. Зробіть фонетичний розбір першого слова.

Студент довго тре голову. Нарешті, каже:

- Це прикметник.
- Це якщо робити морфологічний. А от з фонетичного боку як слід це слово розібрати? З яких воно звуків складається?
- З різних.
- Ви, мабуть у колгоспі працюєте?
- Та був рахівником,...
- Тепер ясно. Ви загалом непогано знаєте матеріал, проте раджу краще вивчити.

На питання, який саме матеріал (фонетику, морфологію чи синтаксис) вивчив, відповів: «Ну, українську мову». Самий вираз обличчя не викликав підозри, що він говоритиме.

—• 15 жовтня 1962 р. •—

Національна гідність. Під час польського панування (а воно було довгим) наша верхівка ополячилась, кругом насаджували панів, які були культурою, мовою і національною належністю чужі. Народ називали бидлом. Кожного, хто хвтався за чужу культуру, відгороджувався від «бидла» – полонізували. Проте національне почуття захищала релігія.

Інше під Московщиною. Тут до всіх розкладницьких факторів долучилась релігія – надзвичайно могутній чинник. Тепер школа, релігія, національна неволя, соціальні умови – все скероване проти національної гідності. Селянин, найвідсталіший, був носієм національних рис в силу своєї відсталості, але аж ніяк не носієм національної гідності. Та й інакше бути не може. Ось чому навіть спроби відкрити українські школи селяни не зустріли прихильно.

У нові часи розпочався ще більш облудний наступ. Ріст національної свідомості, політичної активності вимагав винайдення нових шляхів, засобів для старої політики. І ось українська мова, література, історія, традиції використовуються проти народу, його ж мови, культури, історії. Так переконливіше, згубніше. Засушити на корені! Сам чорт краще не придумає! Чим не геніально – українською мовою прославляти його катів (Петра I і т.п.), поширювати великодержавницькі ідеї і настрої, обпльовувати саме тих, завдяки кому ще існує ця мова.

А національна гідність як «виграє»! Всі українські письменники – учні російських письменників (навіть Шевченко). Всі історичні події, перемоги – при підтримці старшого брата. Сам термін «старший брат» чого вартий!

Для учнів ця мова стає якимось непотрібним довантаженням, яке навіть утруднює вступ до вузу, легше ж вступити тому, хто не складає українську мову (на один предмет менше).

1. *Чортові душі.* У дитячі роки чув казку про те, що чорт купує душі людей за золото, багатство, дає своїм запродавцям силу робити зло, шкоду. Для цього людині треба розписатись своєю кров'ю у чорній книзі. Після цього душа належить чортові, повернути не можна.

Здавалося, що це наївні розповіді. Але як по-філософськи глибоко вони відображають сутність нашого життя!

Чи не ілюстрація цьому галерея перевертнів (в національному аспекті)?

Кажуть, що одного разу відьма в хвилину, коли в ній заговорило сумління, щоб показати, яка в неї брудна душа, кинула в колодязь кусень свого хліба. І в чистій криничній воді з'явилися жаби, гадюки та інші потвори, присмокталися до цього хліба.

Чи душі запродавців теж наповнені потворами? Чи творінням їхніх рук і їхнього розуму живляться тільки жаби, гадюки та інші болотні жителі в людській подобі?

А справді, мабуть, так.

2. *Страх Божий і страх земний.* Чи не криється тут якась відворотна риса людини?

Релігія вселяла своїм послідовникам страх Божий – страхіттями пекла, кінця світу і т.п. Вислів «страх Божий» став крилатим, широко вживаним.

Змінилися часи, а страх як основний важіль залишився.

Г.: «Я ніколи Сталіна не любив, але мене з думкою про нього охоплював якийсь панічний страх».

Ч.: «Не говори, бо тепер носять маленькі магнітофони і записують анекдоти». Навіть у вузькому колі, товаристві ні за що не хотів слухати анекдотів або інших крамольних висловів через безмежний страх. Коли говориш з ним один на один, то ще може й сам підтримати розмову, ще й розкриє деякі непривабливі сторони дійсності. Але хай з'явиться будь-хто третій, як намагається «небезпечну» розмову зразу ж «погасити», покинути.

Б. розповів студентам про Лессінга, навів байку про ворону і лисицю (ворона несла гниле м'ясо, лисиця, лестячи, випросила й здохла від нього. Отак і співці узурпаторів, щоб погинули).

– Чи не можна було зв'язати з культом особи, з сучасністю? – запитую.

– Е, ні. Розумні й так догадаються, а з дурним нема чого говорити. Або хіба ти не знаєш, що нашому фараону (ректору) регулярно щотижня здають доноси?

– А, мабуть, справді він усе знає, як я помічав.

Або А. Не зайшов до свого товариша, коли той попав у біду. Сам же співчуває, власне, таких же думок, а підтримати друга в біді побоявся. Раніше розмовляли, ділились, вольнодумствували.

—• 17 жовтня 1962 р. •—

1. *Сюжет з минулого*. Вчителька розповідає про гірке життя до революції (у зв'язку з вивченням оповідання «Харитя» Коцюбинського). Далі веде бесіду про щасливе сучасне життя («дівчинці виписали б з колгоспу хліба»). Один з учнів уголос зауважив: «До революції було погано, а тепер ще гірше – колгоспники зовсім задаром роблять».

Учителька в душі була згодна з цим, але злякалась, що хтось з учнів про цей епізод десь скаже, дійде до начальства, її посадять. Вирішила поговорити з директором школи. Цей теж перелякався – зрештою це учень його школи, значить, погано поставлена ідейно-виховна робота, буде скандал, але зам'яти цей випадок ще більше боявся. Поділився з заврайвно.

Звідти неприємний інцидент пішов далі. Зайнялись цим питанням парторганізація і органи безпеки. Обласне начальство дало наказ «вжити заходів».

Посилають у школу комісію, яка хутко і точно виконала вказівку, школу розігнали (учителів перевели в інші школи, а цю вчительку зовсім зняли з роботи). Батьків хлопця «потарабанили».

Учинками всіх керував страх. Всі знали, що сказане було правдою, в душі співчували, готові були б йому допомогти, але німий переляк підказував шукати порятунку не там, де треба.

2. *Пильність*. К., про якого я був високої думки, людина працьовита і в багатьох відношеннях серйозна, похвалився, як партбюро в Станіславі розглядало справу одного викладача-комуніста, який подав лектору на зборах агітаторів записку: «Хіба у нас демократія, коли депутатів не вибирають, а призначають?» Записка була без підпису. Зібралось партбюро. Написано було по-російськи і грамотно. Вирішили, що викладач із кафедри російської мови (бо студенти і викладачі інших кафедр грамотно не пишуть). Зібрали викладачів, запропонували заповнити друкованими літерами (бо записка написана друкованими літерами) якусь анкету, якісь дані. За допомогою експертизи встановили, хто автор. Той зізнався, коли «приперли». Виключили його з партії, вигнали з інституту.

Але між ним і К. були, очевидно, раніше дружні стосунки, бо коли у вінницькому педінституті було оголошено конкурс на вільну посаду викладача, то той прислав свої документи, а в К. попросив підтримки (як друга). Цей «поклопотався» – попередив начальство не приймати крамольника.

У зв'язку з цим згадується система виховання в школі. Дітям весь час втовкмачують бути пильними, виявляти ворогів влади, ідеології. У результаті створилася система, в якій окремі особи, позбавлені людської подоби, моралі, почувають себе добре, інші миряться, треті чинять зло. Навіть ті, які є грозою для інших, самі когось бояться. Справді, – система взаємопильності, зачароване коло взаємозалежності. Течія, яка захоплює інших, захоплює як полю, так і зерно.

—• Жовтень 1962 р. •—

Епоха Янусів. Найбільш влучним символом нашої епохи був би Янус. Він стає характерною рисою нашого життя. Проявляється одна частина у всіх офіційна.

Чорнокозови написали посібник «Виховання комуністичної моралі». Це одне обличчя. Послухайте його приватні розмови, зокрема, про характер сучасної демократії, про масові репресії, його характеристику тупорилих репресантів – то вже щось цілком інше.

—• 2 листопада 1962 р. •—

Поїздка у Станіславську область

(21-29 жовтня 1962 року).

1. Їздив я за відрядженням інституту з метою допомоги студентам IV курсу, що працюють зараз у школах (річна педпрактика). Маршрут: Вінниця – Хмельницький – Підволочиськ – Тернопіль – Львів – Долина – Рожнятів (села Суходіл, Петранка) – Станіслав – Побережне (село) – Станіслав – Коломия – Снятин – Чернівці – Вінниця (через К.-Подільський).

2. При вході на базар у Хмельницькому якась жінка перевіряє квитки вхідні тих, хто несе щось продати. Видно, лає якусь колгоспницю, але говорить по-українськи. Нарешті викрикує: «Говору тобі руским язиком!»

3. У Волочиську в чайній сидить за столом переді мною чоловік. Розбалакались.

– Оце така маленька річка Збруч, – кажу. – Та ж її легко було переходити.

– Наші селяни косили на самому кордоні. На кілька кілометрів стояв один вартовий, він не міг простежити. А от з радянського боку добре пильнували. Втікали звідти.

– І тут їх не чіпали?

– Ні.

– Лише так з раю в пекло втікали?

– Та так (посміхнувся).

4. Суходіл. Працює там студентка Чекотун. Зайшов до неї на урок. На перерві викликає надвір і зразу ж голосно починає казати, що учні вкрай тупі, відсталі, село живе в кам'яному віці, вчителі теж такі, що нема чому у них повчитись. Вона тут

найбільшу освіту має. Я намагався спочатку дати трохи інший хід її висловлюванням, бо кругом бігають учні, ходять учителі. Розповіла про відсталі погляди селян, про їхню релігійність, антирадянські настрої.

– Я думала, що всі люди безмежно віддані нашій владі, нашому урядові. Я не уявляла, що десь можуть бути інші погляди. І нащо ми їх брали (тобто тутешніх жителів) до себе, хай би жили, як хотіли. Вони кажуть, що у них було раніше всього досить, тепер живуть погано.

Через деякий час, розповідаючи про матеріальні умови, сама розповіла, що муки і круп не довозять, заробити селянам ніде, лісорозробки закінчились, їдять абияк.

–Ви знаєте, що моя сусідка по квартирі, студентка другого курсу, говорила?! Було б краще, якби була самостійна Україна, всього було б досить.

–А ви їй що? Ви не піддалися її розмовам? Тут потрібно не просто не погодитись, а довести помилковість її поглядів. Як же ви це зробили?

–Я кажу їй, що самостійною Україна не може бути, бо такою вона не була. Далі, якби вона стала самостійною, то є ж держави, сильніші за неї. От вони напали б, завоювали б її і все вивезли б, отак як наші вивезли ваші ліси. І були б ви обідрані, як липка. Хіба ж може бути Україна самостійною, це ж потрібно відокремлюватись від Росії, виходити з Радянського Союзу! Ні, цього не може бути. Ти ж не можеш не визнати, що ще ніколи так не розвивалась освіта. Тепер всі вчаться. А при інших умовах хіба могло бути це? Тепер медичне обслуговування безплатне.

5. Несподіване враження справив С. у Станіславі. Історик, директор школи, член партії. У нього розвинене національне почуття.

–Я вперше, коли в 1939 році поїхав у Київ, побачив, що у нас в галузі національної політики не все так, як говориться. Столиця, а ніде не почуєш української мови.

–Україна не змогла здобути незалежності тому, що навколо неї сильні були держави: Польща, Туреччина, Росія. Вони між собою гризлились, але якщо піднімалась Україна, то всі разом нападали.

–Русифікація йде повним ходом. Де скрито, а де явно. Були ж школи на Кубані, їх закрили.

І все ж, виявляється, він вірить у якийсь ідеал, якого на практиці погані керівники не дотримуються. Кругом порушують ленінську національну політику. Пригадую його розповіді про масові арешти, як приїжджали кіннотники, оточували село і масово вивозили. При комунізмі, каже, цього не буде.

6. У Корничі (біля Коломиї) йшов метрів 300 з міліціонером. Крім того, що він говорить по-українськи, на моє питання, чи тут не радгосп, відповів: «Та де там, радгоспи державі не вигідні: постійна зарплата, а в колгоспі є чим – платять, нема – колгоспникам нічого не дають».

7. Варто згадати ще деякі епізоди. По дорозі з Золочева до Львова підсів біля мене якийсь нужденний колгоспник. Нарікав, що дуже скрутно живеться, одержали за півроку по 400 г на трудовень. І от оплатили лише півроку.

Жінка, що сиділа поряд, розповіла про Ярослава Чижа. Оцей знаменитий свинар – всього-на-всього містифікація: збирали за вказівкою і за згодою колгоспного і районного начальства свиней у колгоспників і демонстрували відвідувачам велику череду. Приїжджали аж з-за Уралу, щоб подивитись і повчитись. Потім перестали навіть повертати колгоспникам свиней, стали їх «купувати» (силою). І це підвело, дехто почав «писати». Міф розвіявся, але скільки їх! Якою знаменитою була мильна булька – Рязанська область. Боже мій!

8. Зараз усіх охопило загальне недовір'я. Я виступав перед учителями з доповіддю про досвід липецьких учителів. Мої слухачі недовірливо похитували головами. Чи не сіє недовір'я хтось свідомо, зверху, щоб у людей не було ніяких ідеалів, щоб перетворити їх у стадо взаємно підозріливих, озлоблених тварин.

Так легше керувати, викорінювати хороше, знищити моральні цінності (чесність, правдивість, відкрите і пряме спілкування з оточуючими, традиції, повага до людської особистості, її поглядів, переконань і т.д.), які виробило людство протягом віків. Чи не помічаємо ми незрозумілої на перший погляд озлобленості? Навіть до того, що нікому не може зашкодити – релігії, національних почуттів та ін. Згадується учень-баптист, відмінник, найдисциплінованіший, якого завуч висміював, публічно найбрутальніше зневажав, поки не вигнав зі школи. А оцей художник Чорний: «Я взяв би наган і стріляв би всіх художників-абстракціоністів».

Часто мене запитували, як далеко зайшла русифікація на східній Україні, чи є ще люди в Києві, яких хвилює національна проблема? У Станіславській області українська мова навіть у містечках панівна.

9. Кожна ділянка нашого життя пересипана донощиками. Б. говорив, що вони є в кожній групі («Фараон, тобто ректор інституту, все знає, що хто коли сказав. Кожної суботи регулярно пишуть йому доноси»).

Ліда розповідала про одну вчительку, яка зараз секретар парторганізації. Вона цими доносами займається серйозно, віддано. Характер у неї пса, на кого нацькують, на того й кидається. Сама у свій час, коли працювала в 1-4 класах, давала навіть по 4 другорічники. Зараз обрушується на тих учителів, у кого є другорічники.

Донос зараз іменують сигналом. Чому не подавав сигналів? Сигнали поступили своєчасно. Були сигнали, а заходів не вжито – ось фразеологізми, крилаті висловлювання нашого часу.

Сьогодні почув інше ніжне слово – тюряга. Так тюрму називають. Попастися в тюрягу, відсидіти в тюрязі – це так звично, масово, характерно.

—• 21 листопада 1962 р. •—

Розмова про Довженка, зокрема його «Щоденник»

(журнал «Дніпро», 1962, №7-10)

Буяльський: «Ви читали? Є ряд цікавих думок».

Потупейко навів деякі приклади.

Я.: «Дійсно, є цікаві висловлювання. Але не можу зрозуміти, як в його свідомості вкладались дві діаметрально протилежні позиції: 1) критика, переживання і біль за народ; 2) заяви про патріотизм, про бажання встановлення у всьому світі режиму».

Потупейко: «Ти не забувай, що не все могло бути написано щиро. Він знав, у якій країні живе, міг кожної хвилини сподіватись обшуку. Треба було кістки кидати й можливій собаці».

Буяльський: «Треба ще брати до уваги, що між Довженком і нами стоїть упорядник, ми читаємо щоденники після їх репарації».

—• 27 листопада 1962 р. •—

Демократія. Заходжу до одного доцента, евентуального доктора (вже написав докторську дисертацію), попросив його розповісти що-небудь відоме йому про боротьбу за право навчатись українською мовою, висловлювання на цю тему українських письменників. Він приніс деякі томи Панаса Мирного і подав на 4 листочках написаний текст, невиразно, без вказівки, звідки переписаний. Текст про цензуру та заборону 1876 року. Запитую, чому не зазначено, звідки це.

— Та це я виписав з Єфремова, тут я вгорі в куточку поставив шифр, а в мене окремо під цим шифром записано джерело. Роблю це на той випадок, що якщо хтось буде перегортати папери, то щоб не було зайвих неприємностей.

Це вчений, член партії. Оце дресура, коли людина боїться навіть подумати про щось крамольне. Де ми живемо? Що можна зробити з людей?

Він же мені розказав, як одного разу, їдучи автобусом, розповів знайомому про новий вид зброї, який йому довелось

побачити на навчанні. Через деякий час близький друг передав, що в обкомі партії говорилось про потребу посилення пильності, про те, що необхідно покласти край небажаним розмовам, як, наприклад, викладач інституту такий-то, по суті, розголошує державні таємниці.

– Дивно, яким чином вони довідались?! Мій знайомий не міг цього зробити, не інакше, як є якась апаратура чи що, – тлумачив мені П.

Розповідали, як тут десь у недалекому від Вінниці селі був такий випадок. Конюх з місцевих селян, жартівливий, веселий, був обраний у склад делегації, що їздила в Москву. Коли приїхав, то десь на конюшні свої хлопці запитують, де був, що бачив?

– У Мавзолеї, бачив Леніна.

– Ну й що?

– Та нічого. Я йому в кишені дві дулі показав, та й більш нічого.

На другий день забрали і розстріляли. Хтось із цих «своїх» видав. Свідок цієї події розповіла ще: «Ото приходимо в школу, а вчителя вночі забрали. Кажуть, що якусь Біблію мав. Люди не знали, на якому світі живуть. Порозводилось тоді різного начальства (агітатори, інструктори і т.п.), які не працювали, а жили і доносили. Все люди думали, що арештованих кудись відправляють, а коли під час німців розкопали, то переконались, що їх побили. Ось яка невесела розповідь».

Зараз багато пишуть про культ особи. Але рядові, які все те пережили, бояться щось говорити, наче сприймають все як у сні. До речі, від звичайних людей мені не вдавалось почути думки, що ці явища породила система, а не одна людина. Дивно, маса схильна сприймати все так, як їй тлумачать.

Ось одна ілюстрація жаху: Одна «партейна» прочитала вже після ХХ з'їзду лист, в якому вперше викривався Сталін. Почала розповідати в деканаті. Секретарка, її подруга, стала робити гримаси і викликала в коридор:

– Що ти говориш! Яка ти необережна!

–Та про це ж написано у спеціальному листі для членів партії.

–Ти мені не кажи. Мене вже раз викликали. Нас було троє. Одна розповіла анекдот про Сталіна, а я сміялась. Хтось доніс (очевидно, третя), мене викликали, ти не знаєш, що це таке, який це жах! Ту, що розповідала, забрали, вона й пропала. А я тільки сміялась, і за це мені влетіло.

—• 28 листопада 1962 р. •—

Виховання (в умовах культу). Зайшла розмова про повість Солженіцина, про сталінські репресії. І ось працівниця читального залу, прізвища її не знаю, з вищою освітою, чоловік її займає якусь керівну посаду партійну, розповіла:

–Я Сталіну вірила, як богу. Та що тут порівнювати, це був бог для мене. І це незважаючи на те, що батько розстріляний в 1937 році, коли мені було 8 років, я його добре пам'ятала. Батько мій був відомою і заслуженою людиною, вів боротьбу з петлюрівцями, потім був першим організатором комсомолу на Поділлі. Коли його взяли, то почав за нього клопотатись брат, начальник Жмеринської залізничної станції. Брата теж арештували і розстріляли (єдиною його виною було те, що написав лист Вишинському з проханням розглянути справу брата, відданого партії). Другого брата також хотіли заарештувати, але він якось вдало сховався (втік у Донбас, повернувся в окуповану зону і пішов у партизани, бо був партійним, став командиром партизанського загону на Вінниччині). Матір забрали в Казахстан у тюрму, а мене – віддали в дитячий будинок в Кам'янці-Подільському.

У сім'ї було виховання офіційно-патріотичне. Коли забрали мене з сім'ї, то в дитячому будинку – також офіційно-патріотичне. Матері у зв'язку з тим, що дітей ніде було дівати, вдалось через Москву витребувати свою дитину. Але й мати теж не розкривала мені очей. Усі були переконані, що Сталін веде правильну, гуманну політику, а тільки якісь недруги на місцях роблять шкоду. Хтось з особистого зла так помстився на батькові

(як ніби ідеальним є той лад, при якому можна зводити в такий спосіб особисті порахунки).

Я закінчила історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Давали призначення в Західну Україну, я з радістю прийняла це призначення, хоч багато хто відмовляв мене, пояснюючи небезпекою. Я хотіла туди, де йде боротьба. Я навіть на фронт утікала. Потрапила в Дрогобич, там наполягла, щоб послали в село. У селі відразу взялась за організацію комсомолу, колгоспу, збір позики. Приходили бандерівці на квартиру, лякали, давали читати літературу, агітували – нічого. Одного разу йдем з подругою по дорозі в район вечором і співаємо комсомольські пісні. Перестривають на дорозі:

– Ану, хто тут комсомолец?

–Я!

–Ставайте на коліна. Ми відійдемо і з кущів будемо спостерігати, як тільки підніметеся, стрілятимемо.

Так простояли цілу ніч, ранком пішли. З одним бандерівцем ходила по селу вночі позику збирати. Вдень всі ховались, так тоді вночі ходили. Моїм провозатим був такий високий, огрядний дядько. Ввічливий. «Що вам треба, пані?» – завжди було. Вбили його в одній сутичці. Як бачите, вони більше намагались агітувати, а не вбивати. Вбивали голів, міліцію та тих з свого середовища, які від них відколювались.

Потім я повернулась назад, але вірною Сталіну залишалась. Тепер мати зробилась сивою: коли батька розстріляли, то вона менше переживала, ніж зараз, коли довідалась, якою була та людина, яка принесла так багато нещастя і якій так вірили, за яку стояли.

Зараз вже ні в що віри нема.

—• 29 листопада 1962 р. •—

1. *Демократія*. Вчора були збори, присвячені перебудові заочної освіти (в котрій раз перебудова!). Наприкінці – оголошення. Виступає Малінковський (секретар парторганізації) і повідомляє: «Мені в міськкомі партії була нагінка. Викликає

секретар і питає, чому наші викладачі не читають «Правди»? Я здивувався, але потім перевірів: і справді – із 120 викладачів «Правду» передплатило лише 11».

Далі назвав поіменно тих, хто передплатив цю газету, потім тих комуністів, які не передплатили. Запросив їх на індивідуальну бесіду.

Повертаємось зі зборів додому. Один каже, що випадково в розмові обмовився: «Щось «Правда» висохла» (маючи на увазі, що газета стала сухою, нецікавою), а зараз потерпає, щоб не взяли на олівець. Зараз нічого, а потім, як треба буде, то пригадають (це говорить доцент кафедри марксизму-ленінізму).

Другий розповів, як у Київському університеті звільнили одного «у зв'язку зі скороченнями штатів», а через місяць на цю ж посаду прийняли іншого. Вся біда, виявилось, у тому, що він у свій час мав необережність скептично висловитись з приводу якогось рішення партії.

У свій час Ч. розповідав про якогось типа в Чернівецькому університеті, безмірно відданого офіційній доктрині. Він був уся пильність, ідея, виступав завжди на зборах, до кожного прислухався, чи немає де крамоли. І от одного разу на вченій раді цей тип виступав, як завжди, і говорив про вивчення геніальних праць Сталіна з мовознавства, але зазначив, що не все тут ясне для нас. Вийшло в нього це якось необережно. Він хотів підкреслити цим надзвичайну глибокодумність цих праць і нерозвиненість розумову всіх інших грішних, яким треба студіювати і вивчати ці праці протягом років, щоб опанувати безмірними глибинами. А один, який мав на нього зуб (здається, Крицевий), вирішив підрізати його. Бере слово і каже:

– Товариші члени вченої ради! Я думаю, що товариш просто помилився, коли сказав, що в геніальній роботі Й.В. Сталіна не все ясно. Ви йому повинні пробачити цей вислів, ніхто звичайно з нас не думає, що товариш Сталін туманний, як, очевидно, мимо своєї волі висловився товариш N. Ми всі цю роботу читали, у ній кожне слово ясне, як сонце, западає глибоко в душу і серце, геніальні думки добре аргументовані, предельно ясні і т.д.

Тип зблід, виступив піт на чолі: його ж власна зброя повернулася проти нього. З того часу зробився замкнений і мовчазний.

2. Олександр Солженіцин («Новый мир», 1962, №11) пише, що людину можна так і інак повернути. Всі падають у безодню, всіх охоплює тваринне зло, один одного видає: як гинути, так усім. Або: ти згинеш, а мені краще буде, використаю частину твого. Розкуркулювання теж так проходило: 25% майна йшло шакалам. Так поволі утворювалась певна течія, рух, який захоплював все більше і більше. Розкрутилось «колесо історії», почало підминати під себе, ламати, крутити.

Страшний моральний розклад! Ніхто раніше не насмілювався безпринципність, жорстокість, обман робити підвалинами політики, основами державного життя.

3. *Демократія і перспектива*. Помітне зараз таке явище. Люди бачать громадський обман («общественную ложь»), неполадки життя, але не бачать виходу, перспективи, ідеалу. От у нас, приміром, погано, але за кордоном, мовляв, теж погано. Там демократія, то що з неї: трудящим погано живеться, все також побудоване на обмані. Побастували – й знов на роботу на тих же умовах.

[Такі приблизно думки висловив Макар Лавринович Охріменко, людина wukolejona:

–Що з тої демократії?! Якби довелось іти пішки на роботу, то побачили б! – каже він, маючи на увазі забастовки транспортних робітників у якійсь зарубіжній країні.]

Для багатьох стало аксіомою – там теж погано живеться, у нас свої недоліки, там свої. Але ця байдужість поєднується подекуди хоч надією на краще майбутнє. Пропаганда комунізму щось та залишає в свідомості звичайних людей. Одні, що все знають, мовчать, інші в тій чи іншій мірі *santa simplicitas*.

Характерна з цього боку була розмова з Л. Вона каже:

–Ну от що мені з тої демократії? Ти, приміром, цікавишся політикою, ти хотів би щось висловити, виступити, тоді інша справа. Але ж таких людей дуже мало. Я зовсім не цікавлюсь

політикою, навіть газет не читаю, мені важливо мати квартиру, я люблю музику, отже хотіла б мати піаніно, хочу пристойно одягнутись, мати можливість піти в кіно, в театр. А до ідей мені діла нема. Ти критикуєш існуючий лад. А що б ти хотів? Капіталізм не вернеться, та й це було б кроком назад. Якби й був переворот, то невідомо, що стане. Ленін та інші теж обіцяли золоті гори.

—Ну, відносно того, що є кроком назад – наша система чи капіталізм – давай не будемо говорити. Наше життя – це не тільки один крок назад. Але я не думаю зараз про те, як саме буде побудоване життя, головне – повинен наступити край диктатурі.

—Ну а що демократія може дати звичайній людині, такій, наприклад, як я?

Тут я й став. Справді, цукру, м'яса, хліба, жител не дасть, тому й відповів напівжартома, напівсерйозно:

—Захочеш чортові кланятись – будеш, захочеш в секту якусь поступити – теж будь ласка.

—Чортові й так заставляють кланятись, а в секту – боронь Боже, не визнаю сект, не хочу.

Злиденне життя примушує думати про хліб, одяг, житло. Справді, нащо їй демократія, коли в неї, вчительки, і чоловіка-вчителя, після чотирьох років роботи – маленька кімната (метрів 12), найнята з великим трудом, сира, в незакінченому приватному будинку, двоє дітей, одне ліжко і шафа, навіть стола свого нема, а лише тумбочка біля вікна. Двох зарплат ледве вистачає на задоволення найбільш необхідного. Отже, для чого їм ідеї?

—• 30 листопада 1962 р. •—

1. «Комуністи завжди орієнтували закарпатоукраїнських трудящих на Радянський Союз. У промові на з'їзді «Просвіти» 1937 р. О.Борканюк підкреслював, що для нашого народу такий зв'язок (з Радянським Союзом) є тим більш необхідний, бо там буйно розвивається культура російська і українська» («Карпатська правда», 1937, 24 жовтня; цитата за книгою «Література Закарпаття» Юрія Балєги (видавництво «Радянська

школа», К., 1962, с.42)). В Закарпатті в 20-30-х роках виходило понад 80 назв газет і журналів, було біля 30 партій.

2. «Із щоденників письменника» (Довженко О., журнал «Дніпро», 1962, №7, с.129):

«Пригадую, напередодні самогубства (Маяковського), ми сиділи з ним у садку будинку Герцена обидва в тяжкому душевному стані – я з приводу звірствувань, вчинених до моєї «Землі», він – знесилений рапівсько-спекулянтсько-людожерськими бездарями і пройдами».

«Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, нам удасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється, – се нестерпне, неможливе».

—• 11 грудня 1962 р. •—

1. Зараз всі тільки й говорять про «Один день Івана Денисовича» Солженіцина («Новый мир», №11, 1962). У бібліотеці дістати цю повість неможливо, читають запоем, наспіх, бо тримати номер журналу довго не дозволяють (черга).

Але читачі є різні. Одні це сприймають боляче, із співчуттям до тих нещасних жертв. Та сьогодні працівниця мені повідомила: К. (єврей, сталінець, який написав дисертацію про сталінську національну політику) заявив, що після прочитання кількох сторінок йому спати хотілось. Абсолютна байдужість до людей! Другий єврей на прізвище К. не дочитав до кінця. Хтось заявив, що мало арештовували, розстрілювали (хтось з адміністративної еліти).

2. Розмовляв сьогодні з Б. Він не бачить ніякої світлої перспективи. Країна повинна далі демократизуватись, краще буде, як вимре оця нечисть. Але не бере до уваги, що буде нова.

До речі, цікава думка, почута мною вже вдруге (раніше з уст партійного боса): буде краще, як замість великих держав-акул утворяться маленькі держави.

Здається, він виступає як демократ і гуманіст, національне обличчя його неясне («попав, як сліпе теля в яму; Сталін околів»).

—• 14 грудня 1962 р. •—

Сьогодні знову розповідь про сталінщину вивела мене з рівноваги. Якийсь неспокій і біль на душі. Уява малює картини – як добре, якби був стався переворот і прийшов апостол правди і використав ту ж саму систему проти людиноподібних тварин. Спочатку підібрати найбільш потворних, на сумлінні яких сотні замучених, а закінчити шпаною, що займалась доносами. Всіх справедливо, на основі документальних даних (їхніх же доносів, актів про розстріл і т.п.).

Бібліотечна працівниця: «Я працюю вже давно, і за моєї пам'яті вже не раз вилучалась література з бібліотеки (мова зайшла про те, що є наказ вилучити все, зв'язане з Сталіним). Особливо страшно було в 1937 році. Тоді вся влада знаходилась в НКВД, а туди понабирали молодих, які ні на кого і ні на що не дивились – є в тебе сім'я, чи ні. Пригадую, викликають (а викликати могли в будь-який час дня і ночі, працювали цілодобово). Йдеш, душі своєї не чуєш. Вручають тобі список літератури, яку негайно (протягом 24 годин) треба вилучити. Розписуєшся і біжиш у бібліотеку, а то й до читачів, бо часто книга на руках. А зайдуть в бібліотеку, то не дай Бог щось виявлять. Наша бібліотека якраз була на центральній вулиці біля НКВД. Завжди дивишся в вікно. Тільки побачиш, що хтось іде з НКВД, то душа в п'ятах, всі напружені. Пройде мимо вікна, піде далі – всі з полегшенням переводять подих.

Мій чоловік працював редактором журналу на мордовській мові. Мордовська область недавно була організована, в журналі стали друкуватись їхні письменники, хоч і недосвідчені. Одного разу їх б чоловік арештували, мого чоловіка викликали і примушували посвідчити, що вони вороги народу. А справу вів його товариш. Чоловік мій рішуче відмовився підписати такий документ. Тих письменників продержали досить довгий час, а слідчого за те, що не зумів оформити справи, арештували і розстріляли.

З нами по сусідству жив депутат Верховної Ради. Під час громадянської війни був партизаном, потім боровся за радянську

владу в регулярних частинах, людина грамотна, став швидко просуватись вгору. У Куйбишеві вчився у групі вихідців із Мордві. Коли цю область у свій час утворили, то він виступав і казав, що правильно зробили. Виявилось, що були тут допущені перекручення, отже тих, хто схвалював виділення області, заарештували. Він побудував школу, пам'ятник Леніну перед школою – і це в трудні роки. От і пропав ні за що, зараз реабілітований.

Зараз мій чоловік у комісії з вивчення історії Вінниці. Збереглись списки розстріляних. Просто список, навіть нема вказівки, за що знищено. Не тільки суду, але навіть хоч наклепу, навіть вказівки, за що його обвинувачували».

Мені думалось: Хрущов каже, що Ходжа і Шеху в Албанії не втрималися б при владі, якби не масові репресії. Вони пролили багато крові і народ їх прогнав би, то чи не всі вони такі? Це ж природа системи!

Що ж воно таке? Як могли вирватись на поверхню покидьки людства? Кровожери? Як могло пробудитись найлютіше, найпотворніше начало людської природи і вибитись наверх у ангельському вигляді, з заповідями Христа?

—• 18 грудня 1962 р. •—

Ми зараз є свідками печальної картини – приниження гідності українського народу, його духовних надбань. Зараз кожному учневі намагаються прищепити переконання, що українська мова, література, культура – пасинок російської. Всі письменники вчилися у російських і т.п.

Народ поніс непоправні втрати. Найвідрадніша доля в майбутньому не зможе компенсувати втрат у минулому і сучасному.

1963 рік

—• 13 січня 1963 р. •—

На днях була вечірка. Говорили про те, про се. Я розповів кілька анекдотів про Сталіна.

Не пам'ятаю з якого приводу, почав розповідати про кагати десь тут біля Вінниці. Це довжелезні кагати, заповнені людьми. Тут було розстріляно масу людей. Враження від них не можна забути. Люди, як дрова. Тоді хватили без слідства і розстрілювали, не розбираючись.

«...Я був свідком такої сцени. Стояла довга черга, виникла суперечка: сільський дядько став протестувати, що його випхнув інший з черги. Той виявився євреєм. На слова дядька «Ви ж мене з черги випхнули, це моя черга, я за цим чоловіком стояв», – крикнув: «А ти мене жидом обзиваєш!» Підійшли ще два євреї і випхнули цього дядька, а там його забрали органи – і шукай вітра в полі. Лежить десь в оцих кагатах».

Розповів про одну знайому, яка була дружиною полковника, колишню сироту. Чоловіка розстріляли, а її забрали, залишилась живою тільки тому, що була дуже гарною – кожен тяг її для себе. «Що вона пройшла – цього описати не можна». Ось як «весела» гулянка наповнюється тінями замучених!

О. розповів, що по нашій вулиці відомий особняк колись займав якийсь комірник. Він побудував добру хату, сарайчик, раз на тиждень перед будинком зупинялась машина. Одного прекрасного дня його судили, садибу віддали секретарю компартії міста. Цей оточив себе високим щільним плотом (частоколом), вибудував гараж, розширив і так великий будинок. Майже щодня заїжджають до нього машинами підлабузники, часто ящики вносять у відчинену хвіртку. Має й свою машину. До цього ніхто претензій не пред'являв. Того судили за нетрудові доходи.

У Тульчині засудили якогось селянина, що продав десять свиней, відгодувавши їх хлібом. На суді він наївно заявляв: «Я ж хліб купував за свої гроші, давав державі можливість заробити. Відгодовував свиней не для себе: збільшував виробництво м'яса, продавав його людям, виручені гроші знов пускав в обіг».

—• 16 січня 1963 р. •—

*Ось сумна історія про вчительку,
яку сьогодні мені розповіли.*

Її батько займав якусь помітну посаду. Його репресували в 1936 р. (розстріляли), їх вигнали (дочку і матір) з квартири. З великим трудом їм вдалось найти сирий підвал, який вони обладнали й жили. У дочки криві ноги (від ревматизму, антисанітарних умов життя), мати довгий час хворіла і вмерла на руках дочки.

Коли почалась хвиля реабілітацій, то виправдали і її батька (зовсім невинний). Хоча самотнім квартири не дають, проте їй за батька, за все зламане, прокляте нею життя тепер дали однокімнатну квартиру з кухнею, ванною, окрему секцію. Сама боїться ночувати, запрошує подруг. Каже, стало ще більш боляче, ніж було. Раніше все якось закипілось на душі, конура не давала задуматись. Зараз надто жалко, що мама, яка так мріяла хоча б перед смертю пожити в квартирі, вмерла. Зараз ніякої радості нема з квартири, один тільки жаль, біль.

Вона вчить дітей, виховує.

Згадалась Ольга Кирилівна. Чи не іде вона по пенсію тому, що раз все вже забрано, все знівечено, то не потрібна милостиня жебрацька.

—• 28 січня 1963 р. •—

Еренбург. «Годы, люди, жизнь» (Ж-л «Новый мир», 1962, № 6).

«Главное – прожить достойно, не презирая себя» (слова знайомого авторів іспанця). А скільки людей живе недостойно – і любить себе!

«Меня позвали на собрание московских писателей; оно было драматичным. Оказалось, что Сталин пригласил группу писателей, назвал Авдеенко «врагом» и напал на пьесы Леонова «Метель» и Катаева «Домик». Мы должны были проголосовать исключение Авдеенко из Союза. Различные литераторы, соревнуясь друг с другом, поносили Леонова и Катаева» (с.147).

«... Думал, что правдивая информация помогает определить политику: оказалось, наоборот – требовалась информация, подтверждающая правильность выбранной политики» (с.146, «Новый мир», 1962, № 5).

«... был он человеком чистой души, смелым, верным и погиб только потому, что «лесорубы» выполняли, перевыполняли какую-то дьявольскую норму» (с.112). (А людоруби?)

«Собрание писателей ищет и выявляет врагов» (с.123). Е.: Геніально! Картина! Всі, по-суті, стають співучасниками злочину, всіх охоплює жах, кожен хоче вижити, кидає в жертву свого товариша. Кинувши, всім стає наче легше, хватаються славословити катів, переймаються рабським почуттям, і страхом, і підлістю. Дехто злорадствує, що хтось став жертвою, бо відчував його вищість, заздри́в його таланту.

«Не спрашивайте никого, а если начнут разговаривать, лучше не поддерживайте разговоры».

«Теперь часто берут и жен, а детей отвозят в детсад».

«Не знаешь, кому кадить и на кого капать»

«Новый мир», 1963, № 1. «Птицы летают, рептилии ползают. А человек не только всеядное существо, он воистину всесущ. Он и парит высоко, и умеет пресмыкаться» (с. 92).

«Существовало выражение «ловить блох» (коли статті вже виправлені і схвалені): редактор тщательно перечитывал полосу, выискивая слово, а то и запятую, которые могут кому-нибудь наверху не понравиться».

«Гитлеровцам удалось лишить солдат моральных тормозов».

«Гитлер вовлек в массовые зверства не только эсесовцев, а всю свою армию, связал десятки миллионов немцев круговой порукой».

«У нас прокурор чем хвастал? Количеством приговоров – перевыполнял норму» (с.83)

Про Уманського (письменника). «А насчет послевоенных перспектив молчал или нехотя говорил: «Лучше ждать худшего» (с.88).

«Говорят, нужно уметь умереть вовремя» (с.84) (чи не Леніна це стосується?)

—• 10 лютого 1963 р. •—

Ціна людини. Недавно в газеті «Радянська Україна» повідомлялось, що в Бердянську на розрівнюванні звалища загорівся трактор. Тракторист, охоплений полум'ям, дав задній хід, щоб від'їхати від стрімкого берега моря, потім гасив цей трактор. Тракторист обгорів, але не дав пропасти «народному добру». У п'єсі «Острів твоєї мрії» Зарудного йдеться про молодого, красивого хлопця Федора Морозенка, який кілька разів падав, ремонтуючи високовольтну лінію, пожертвував своїм життям (згорів), щоб її з'єднати, бо в квартирах не було світла, на заводах не працювали станки. У п'єсі наголошена сценка, як у квартирі загорілось електричне світло, всі радіють. Розповідалось в одній з газет, як учитель смертельно обгорів, рятуючи колгоспних телят.

Чи не занадто дешево віддаємо людину – за трактор, за освітлення кімнати, за кілька телят? Людина героїчно калічиться, а то й гине за «народне добро», а сама людина, виходить, не «народне добро»?

—• 22 лютого 1963 р. •—

Персонажі. У програмі вінницького музтеатру до вистави «Острів моєї мрії» значаться такі прізвища: Г. Тіщенко (артист, асистент режисера), М. Аніщенко.

У журналі мод, виданому в Києві, – Ахременко.

У СШ №12 м. Вінниці працює директором Піліпенко, зустрівач прізвище учительки – Алєйнікова.

У нас – завкафедри політекономії Степаненко.

Ось історія з М.: скоротили, причепившись до «неправильної» експозиції в музеї М.Коцюбинського, а на його місце призначили якогось відставника, який не знає навіть української мови. Коли М. почав забирати свої книги, то той покликав міліцію, думаючи, що М. забирає музейне майно. Не повірив!

Вже у школі причепились до нього за слово *великий* (корінь *вел* чи *велик*). Заступник директора зробила нагінку, хоч М. розібрав правильно. А директор Піліпенко взяла на роботу людину, що у школі не працювала, десь закінчила заочно інститут. Не знає, що М. має кілька десятків друкованих праць.

А на мене за кабінет, за дурниці? Навіть перевірку організовано і висновки записано. Людина втрачає віру в свою правоту, в успіх, в справедливість.

Створюється нікчемними людьми неможлива обстановка. І не диво: стався природній добір: все світле, розумне, чесне було винищено.

—• 23 лютого 1963 р. •—

У СШ №13 директор ніякої уваги на навчання не звертає. «Учитель, який не займається виховною роботою, – не учитель», – його часто повторювана теза. Проте в школі панує повний розгардіяш, дисципліна погана, учні вчителів не поважають. Він дозволяє собі при учнях вилаяти вчителя, очевидно, щоб показати учням свою силу. На вчителів покрикує, під час перерви вчителі не йдуть в учительську, а десь ховаються по кутках. Він іде, а вчителі ховаються. Він погано бачить, тому це вдається досить легко.

Позвикали оці маленькі князьки працювати на зразок великого, щоб їх боялись – це основний принцип. Звикли виконувати вказівки не задумуючись. Згадується тут, як директор дякував нам за доповіді і обіцяв, що «ми будемо, мабуть, успішно

виконувати ваші вказівки». Д. гордо підняв голову: дивись, мовляв, яке наше значення в житті школи!

Хвилюючою була розповідь А. (під час поїздки в Тульчин) про організатора і директора Коломийського краєзнавчого музею. Сам жив скромно, за власні заощадження купував експонати, колекціонував, дехто дарував. Одного разу польські шовіністи на якомусь урочистому засіданні вручили йому подарунок – ліхтарик, всередині з кізяками. Пережив усі бурі. У наш час звинуватили його в нацизмі, зняли з роботи, поставили директором випадкову людину, яка заборонила Кобринському навіть підходити до дверей музею. Потім дали йому пенсію.

У Еренбурга («Годы, люди, жизнь») є сценка співучасті письменників у злочині. А той факт, що Фадєєв підписував списки на страту?

Рознервована, темна маса накидалась за вказівкою своїх гнобителів на своїх визволителів.

Кожен, хто був членом, агітатором, хотів стати людиною надійною, повинен був учинити злочин (донос, вбивство і т.п.). Звідси й викувалася ота «морально-політична єдність», «безмежна відданість», «непохитна віра».

—• 24 лютого 1963 р. •—

Фокін, ватажок бандитської групи на Дону, приймав у свою банду кого завгодно, тільки б якнайбільше набрати людей. Сам він говорив: «Ну и наплав к нам пошел, а не люди.... Висельники как на подбор».

Зарахували навіть у другий взвод «известного по всем хуторам Вешенской станицы дурачка Пашу».

«Окруженный бандитами, юродивый стоял навтыжку, крепко сжимая эфес обнаженной шашки. Он слушал наставления одного из казаков, улыбаясь и блаженно жмуря выпученные серые глаза. В углах рта его, словно у лошади, белели набитые пенистые заеды, по медно-красной бороде на грудь обильно

текли слюни... Он облизывал нечистые губы и шепеляво, косноязычно говорил:

– Все понял, родненький, все... И штаны вы мне дали, и рубаху, и сапоги... Вот бы мне пальтишечко справили, а я вам угожу! Изо всех силов постараюсь!» (Тихий Дон, ч. VIII, гл. XVI).

Прийшов мені цей уривок на пам'ять, коли я читав журнал «За синім океаном» (Нью-Йорк, рік 4, № 5, червень-липень 1962р.), зокрема статтю головного редактора цього журналу Юрія Косача «Пушкін і горгона народоненависництва» (с.26-31).

Якщо там уся така еміграція, то факт печальний.

Автор цей не тільки неграмотно пише (у статті безліч стилістичних і пунктуаційних помилок, невдало побудовані речення і фрази, я вже не говорю про орфографічні «особливості», можливо, відмінні за океаном), але й міркує, наче вдрузки п'яна людина йде: хитається, скаче, перевалюється, біжить то в один бік, то в другий. Сам зміст статті наче промовляє: «Я вам угожу! Изо всех силов постараюсь!» І старання це чисто юродивої людини. Недаром у Києві хтось, хто його бачив, на моє питання про Юрія Косача зауважив: «У великих людей малі родичі».

Від цього журналу тхне якимось смородом. Є, наприклад, статейка про 50-річний ювілей Зінаїди Тулуб. У нас уже обов'язково відмітять, що за часів культу особи вона була репресована. Там про це ні слова. Наче продовжують мовчки сталінський дух.

—• 13 березня 1963 р. •—

З останніх вражень. З 4.ІІІ. по 15.ІІІ. відбуваються курси «командирской учебы» при військовій частині, заняття проходять увечері з 18⁰⁰ до 22⁰⁰. Мене теж зобов'язано їх відвідувати, як і багатьох інших офіцерів запасу.

Цікаві такі моменти.

Позавчора воєнком Вінницького військкомату полковник читав лекцію про партійно-політичну роботу серед особового

складу. Лекція почалась з запізненням, домовились тут же, що лектор читатиме без перерви, отже, раніше закінчить. Всі радо зустріли таку пропозицію. Тим не менш десь через 30–40 хв. добра третя частина аудиторії спала (куняючи, спершись на спинки передніх стільців). Наприкінці лектор звернувся: «В кого є питання?» Хтось зліва від мене про щось запитав. Аудиторія незадоволено загула, хтось крикнув: «Есть предложение объяснить ему в индивидуальном порядке!», інші кричали: «Еще его на двадцать дней взять на учебу!», «На два месяца на сборы!» Він знітився і не домагався відповіді.

Вчора підполковник розповідав про партійно-політичну роботу в бойових умовах. Сплячих така ж, якщо не більша, кількість. Лекція прочитана нецікаво, рідко хто з увагою слухав, більшість вела між собою розмови. Мій сусід, показуючи на виголену і лису спереду голову, зауважив: «Як ти думаєш, скільки наждачного паперу пішло на те, щоб відполірувати оту голову?» Пройшло хвилин кілька, цей же сусід просить: «Ти мене хоч щипай, бо не можу всидіти» (весь час куняв). Рівно о 21 аудиторія заворушилась, почались викрики: «Все ясно!», «Давайте перенесем на следующий раз!» Лектор швидко «закруглився» і закінчив (хоч ще ціла година була в його розпорядженні). Запитую одного: для чого займати час різною єрундистикою? – «Ти хіба не знаєш: це ж армія!»

Лекції про тактику, про основи організацій сучасного бою слухаються зі значно більшим інтересом. Спостерігаються і скептичні настрої: техніка технікою, а будем знову воювати гвинтівками і ходити пішки. Перед тою війною також говорили про техніку.

—• 14 березня 1963 р. •—

1. *Мати розповідає про колгосп.* Ніхто не протестує, не виходить на демонстрації, не влаштовує забастовок, а між тим навіть повірити не можна, як живуть. Літом нікому не давали можливості накосити сіна навіть у тих закапелках, якими колгосп не

користується. Все ж таки люди то біля дороги, то в лісі хто вхопив, хто нажав серпом і наносив в'язанками в клуню або навозив маленьким возиком самотужки. Зараз у колгоспі нема чим годувати худоби, отже зобов'язали кожного колгоспника здати 10 пудів сіна. Є такі, що цього сіна вдосталь і для себе не мають, то в таких випадках 10 пудів замінили або десятима карбованцями, або двома пудами пшениці. До речі, і те, і друге не на трудодні зароблене, бо пшениця привезена тими, хто виїжджав на заробітки в хлібородні райони країни. Каже, що колгосп кожної весни старцює.

Ще одна риса. Минулого року позичили гроші у колгоспників «для транспорту» (очевидно, для купівлі автомобілів). Двом із тих, що позичили, потрібно було зі станції привезти зароблену «на Україні» пшеницю, голова машини не дав. Вони написали на нього «донос» (що він п'яниця, злодій і т. п.). Хоч і не підписались, але їх авторство встановили, тепер, кажуть, «їм щастя не буде». До речі, цієї «позики» колгосп не віддає.

2. Недавно (3 березня) у нас були вибори до Рад. Кілька штрихів про самі «вибори».

У лютому в інституті переобирався склад МК. Ще до початку виборів вже було відомо, хто буде головою, хто його заступником, хто членами МК. Це було заздалегідь вирішено на партбюро. Перед зборами членів профспілки розповідали мені, як розподілено портфелі. І от збори. Тут і дискусії, висунення кандидатур, і таємне голосування, обговорення цих кандидатур, відводи і самовідводи. Але все обрано так, як було передбачено.

М. розповідала, що вона депутат міськвиконкому. Її дуже полюбили ті, які її обрали. Своїм виборцям вона, що могла, допомагала. От прийшов час перевиборів. Вищому начальству не сподобалась така симпатія населення до свого депутата і, незважаючи на протести і вимоги населення, її хоч і включили до списку, але по іншому району. Величезна комедія голосування по суті є насмішкою над волею населення, бо депутат не обирається, а призначається. Хто, призначений згори, не пройшов у результаті голосування?

Заслуговує уваги іще одна деталь. Біля виборчих урн на агітпунктах за традицією відкриваються буфети. На цей раз у буфетах були такі дефіцитні продукти: масло, апельсини, лимони. З нашого будинку майже всі сусіди побігли голосувати о 6⁰⁰ ранку і змогли у зв'язку з цим купити по одному лимону. Я пішов о 8⁰⁰, то вже цього всього не застав, бо розібрали. Так би мовити, матеріальна приманка, щоб рано йшли голосувати. Більшість одержує бюлетені і не дивиться, а прямо йде й кидає в урну. Не помітив, щоб хто і в кабінку заходив. До речі, нічого й не знаю про своїх депутатів, навіть прізвищ.

—• 5 квітня 1963 р. •—

Агіткультбригада. Згадується, колись бачив фільм за сценарієм Нагнибідиди (чи не «Радянська Україна»), запам'яталась сценка: дівчата в українських народних строях танцюють український народний танець у якомусь красивому парку. Фільм кольоровий. Дівчатка, побравшись за руки, в одну шеренгу, притупцюють ніжками, підскакують, роблять різні па то однією, то другою ногою, щось підспівують. Вся ця сцена (як і фільм) в такому архінагнибідівському стилі, стилі агіткультбригади, що справила якесь гнітюче враження. Народна пісня, народний одяг, танець – все настільки спровофановано, знижено, що дівчата стали неприємними. Це неприємне відчуття зберігається ось уже кілька років. Чогось ця сценка завжди згадується при слові «агіткультбригада». Тоді, пам'ятаю, цей фільм викликав у мене таку асоціацію: хлібозаготівлі, безхліб'я, суд за п'ять хвилин запізнення – і ось тут народний танець наче диявольське знущання над горем, слізьми і ... народною культурою, творчістю. Зараз навпаки, агіткультбригада воскрешає фільм.

—• 7 квітня 1963 р. •—

Зайшов у видавництво. Там розмовляють письменники, прислуховуюсь, про які такі глибокі і високі матерії вони балакають. Про друковані аркуші! У того виходить книжка на

стільки-то друкованих аркушів, у іншого – на стільки-то. Той скаржитися, що йому скоротили на стільки аркушів.

Збори. Письменники беруть соціалістичне зобов'язання – теж ті самі аркуші. Хто більше напише.

В УНДПП-і план наукової роботи – теж в аркушах. Підсумки наукової роботи – на яку суму миші з'їли наукової продукції.

—• 8 квітня 1963 р. •—

Образки. В університеті марксизму-ленінізму стався переполох: одна з слухачок (Л.Н.) виступила на семінарі, присвяченому вивченню доповіді Хрущова на зустрічі з письменниками і сказала, що їй подобаються нариси Некрасова («Новый мир», 1962, № 10), в яких він хвалить дещо закордонне і виступає за зміцнення культурних зв'язків між країнами. Хрущов Некрасова, як відомо, критикує і протиставляє «тому» Некрасову.

Виступає одна з учасниць семінару, яка ніколи ні з чим путнім не виступала, ні в чому не розбиралась, і називає цей виступ антипартійним.

Через деякий час Л. викликають до директора університету. В школі, в якій працює Л., вже попереджені завуч і директор. «Начальство» (директор університету) починає вести «бесіду» (допит) про «случившееся». На столі лежить письмова заява тієї ж завуча. «Винна» коротко виклала суть справи, пом'якшивши деякі моменти, і заявила, що вона вже усвідомила свою помилку. Завуч, проте, розпитала про сім'ю, де працює чоловік, що закінчила й де, яке ставлення чоловіка до «крамольного» виступу. Одержавши відповіді, почала: «Ми на цей раз санкцій особливих приймати не будемо, але з вами виховну роботу проведемо».

У ході виховної бесіди стало ясно, що «вихователька» порівняно з виховуваною, крім доповіді Хрущова, якої не зрозуміла, нічого більше не читала, не має уявлень ні про ті книги, що критикувались, ні про опальних письменників (їх імен не чула), ні про формалістичне мистецтво. Довго і нудно розповідала про те, що у нас ведеться грандіозне будівництво, що у

Вінниччині будуються нові квартири. Що люди наші стали культурними, начитаними, а ви, мовляв, за формалістичне мистецтво. Л. запевняє, що ні. Та продовжує своє. Кілька разів висловлювала своє крайнє здивування: «Як це так ви могли висловитись? Ви ж людина з вищою освітою, читаете наші радянські книги, відвідуєте кіно, живете у нашому суспільстві – і раптом такий виступ». І т.д. і т.п.

Бесіда ця тривала біля двох годин і буде не останньою. Викликали й викладача, якого звинуватили в недостатній виховній силі його занять (винну зобов'язали на наступному занятті виступити з критикою свого попереднього виступу).

Як могло людині сподобатись те, що не сподобалось Хрущову! Далі. Людина цілком залежна – сама на роботі, чоловік теж працює, отже, може бути звільнений, єдиний вихід – вислуховуй, кайся, проси, публічно картай себе, вислужуйся, щоб «виправдати високе довір'я», «гуманне» до себе ставлення.

Цікаво, що членів партії не судять (є таке правило). С. брав хабарі за квартири, виказала його рідна жінка, то його зняли з «міськкому» і призначили директором спиртзаводу. А колишній завміськвно? Послали на ще більш оплачувану посаду – директором СШ № 5. Всі вчителі дружно запротестували проти його адміністративних «вивихів» (ображав, домагався тільки зовнішнього лоску), то перевели його в СШ № 6.

У зв'язку з цим ще такі рисочки.

Та, що проявила похвальну «бдительность» (слово «пильний» означало раніше старанний, а тепер почало вживатись у іншому значенні), виявляється, користується найгіршою репутацією, жінка легкої поведінки, обмежена і скандальна. Таких бояться, її хвалять за «бдительность».

Розповідають на лекції про абстракціоністів. Аудиторія – учителі! Чути вигуки: «Чому їх не судять, не садять?!» Лектор заспокоює: «Прийде час – будуть садити!»

Отже, лекція ефективна!

Лексика: римовані петарди – вірші, голобельна критика, літературні піротехніки, гонорарники, хайживістські ямби (Хай живе!).

Хайживізм – новий літературний напрям, який виник тільки в нашій країні і увібрав у себе все найкраще, найпрогресивніше.

Хайживістський метод – найбільш прогресивний. Зразок критики: «Хіба це дозволено? Хіба мислимо так писати?» («Літературна Україна», 1963, стаття Леоніда Новиченка)

Хто-хто, а новиченки добре знають, що роблять, яку собі славу зароблять. Хіба повія не знає, що думає про неї навіть той, хто з нею спить? Вона плювала на думки, з думками не проживеш.

П'янов про Тичину: він написав «Сталь і ніжність» (зачитує деякі рядки). Це був свого роду протест, правда, на колінах, але протест. Краще протестувати на колінах, ніж умерти стоячи. Отже, виходить, з'явилась нова теорія протесту – на колінах.

—• 9 квітня 1963 р. •—

Крадіжка набрала нового відтінку, морального. Зараз кожен колгоспник вважає, що бере своє, він заробив, отже має право взяти. Проте, взяти треба так, щоб не помітили. «Не вкрадеш – не проживеш». В очах суспільства крадіжка стала не злочином, а просто спритним трюком повернення собі заробленого.

На м'ясокомбінаті випадково прибили міліціонера великим шматком м'яса, який кинули через мур.

Муки в магазині не можна дістати, зате крадії принесуть додому під полою. За м'ясом черга. Ось уже місяць якась жінка постачає майже цілу вулицю м'ясом краденим, хорошим, свіжим і трохи дешевшим, ніж по державній ціні. Порізане на кілограми, півкілограми, без кісток, такого не дістанеш.

А Макар Охріменко говорив про одну дівчину, яка влаштувалась працювати на цей комбінат. Вона приносила таку ковбасу, якої тут ніде не купиш. Ковбасу з заводу відправляли

зразу в холодильниках кудись, а ця працівниця крала, сама їла, іншим продавала.

—• 10 квітня 1963 р. •—

Образок. В. розвівся з пристойною, вродливою жінкою і одружився вдруге з дуже худю дівчиною, до того ж істеричною. Мотив: перша якась далека родичка попові, друга – дочка працівника «особвідділу». Так що тут справді спільність поглядів відіграла вирішальну роль.

Одного разу на засіданні трапилась розмова з ним. Він:

– Ти читав статтю про Свтушенка? (в «Комсомольській правде» за 30.03.63)?

– Читав. Ну й всипали, – кажу в тон йому.

– Ще мало. Розвелось різної погані. Раніше візьмуть і хлопнуть, а тепер панькаються з ними.

Цікавий тип Валентина. Побились діти, її син прийшов заплаканий. Вияснила, хто побив, схопила його за руку і побігла до сусідки, рвонула за ручку дверей, ручка залишилась у неї в руці, забігає:

– Что ты сделаешь этой глесте?! – вказуючи пальцем на п'ятирічного хлопчика сусідки. Тут же стоїть і його мама.

– Ну, чего молчишь? – і бах його, бах по обличчю.

– Я его буду бить, – крізь сльози.

– Как будешь бить? Расскажи!

– Палкой по голове.

– А еще что сделаешь?

– Я ему выколю глаза.

– Молодец! – З цими словами підійшла до приголомшеної жінки і бах її по обличчю.

По приїзді на кафедру вона вчинила цілу революцію. Там панував спокій, сонне життя, вона це все розбурхала: організувала коаліцію проти зава, коли того зняли, то організувала взаємну гризню членів кафедри. Один одного не терпить, один на одного

говорять гидоту. Класовий мир змінився класовою ненавистю. Асистенти ненавидять кандидатів і навпаки.

—• 15 квітня 1963 р. •—

Образки. Недавно бачив у лазні середніх років чоловіка, у якого на грудях витатуїована голова Леніна (досі думав, що таке може бути лише в анекдотах). На лівій руці у нього: «Иду, счастье свое в гробу найду», а на нозі вище коліна: «Моя подруга была в лесу».

Як бачимо, тут і марксистські переконання, висока ідейність, і занепадницькі настрої, прояви невластивого «радянській людині» песимізму.

—• 16 квітня 1963 р. •—

1. Розповідають, що прославлену зараз Лялю Ратушну свої вбили, бо вона занадто багато знала про підпілля. Були такі, які служили і німцям, і партизанам, причому першим більше. Щоб сховати кінці в воду – позбулись небезпечного свідка – зв'язківця.

Це теж метод, знищити, як Кірова, і потім зробити з нього ікону, прославляти, а самим керувати.

2. **Анекдот.** Приймали в партію бульбу, кукурудзу і редьку. Стоять ці під дверима, трусяться. Вирішили послати для доброго початку картоплю – всі її знають, всі люблять. Виходить з плачем – встановили її американське походження. Посилають редьку. Теж повертається заплакана, не прийняли, бо тільки зверху червона, а всередині біла. Пішла кукурудза. Теж нещастя – за неї лише одна рекомендація (Хрущов).

—• 18 квітня 1963 р. •—

1. **Футуристи.** У газеті «Вінницька правда» від 27 березня (Л. Шаміс, «Слизькою стежкою») та «Молодь України» за 23 березня (Б. Сінкевич, «Гниль») розповідається про групу футуристів-абстракціоністів на військовому заводі № 45, до якої

входили – В. Прокопенко, О. Ключев, В. Ковальчук, Г. Іванченко. Вони видали кілька рукописних збірників з власними віршами, малюнками, теоретичними статтями. Політичних закликів чи суджень не було. Все ж таки вони насмілились відкрито заперечувати реалізм і проповідувати формалізм. Своїх поглядів не пропагували, але й не забороняли знайомитись з своєю продукцією тим, хто цього хотів.

У березні було організовано збори заводу. Вони повинні були виступати на зборах і каятись. Колектив повинен був засудити. Виступає Ключев і розповідає про своє credo. З місць вигукують: «Розкажи краще, чому ти брак допускав!»

Один з працівників органів безпеки доповів, що вони писали лист на радіостанцію «Свобода». Почулись вигуки: «Вигнати з заводу!»; «Посадити!»; «Розстріляти!».

2. Їду у вагоні, сидить збоку пасажир, почалась розмова.

– Я був у Казахстані, там познайомився з одним. Йому дали 25+5+5. А за що? Служив у закордонному корпусі. Одного разу похваливсь, що бачив багато міст, а такого, як Сан-Франциско, не бачив..... А, тобі подобається Сан-Франциско?! Зірвали погони і зразу кинули в тюрму. Мати зійшла з розуму.

Розповідає просто, без хитрощів. Наче звичайний факт.

3. *Історія про ліс.* На цю тему може бути розповідь, повна драматизму. Народ виніс труднощі, вистояв у боротьбі. Чи не народ такий, як той ліс – з нього витягували смолу, обдирали кору, рубали, різали, а він, страшенно понищений, пускає знов паростки, знову росте до нової рубки.

А історія лісу у нашій місцевості справді повчальна. Пригадую оту картину, як їздили валяти дуби у Поповому лісі. Найкращі дуби безжально звалювались, їх розвозили по садибах, скидали де-небудь за хлівом і вони гнили. Не треба їх чоловікові, кругом смерть шугає, але на всяк випадок нехай буде.

Потім картина вирубаного і спаленого лісу. Голова колгоспу, кажуть, поклав мільйончиків зо два у кишеню за ліс. Нарешті хтось вирубаний ліс підпалив. Сухе гілля горіло як

порох, ніякі заходи не врятували. Чи не сам голова і його підручні підпалили, щоб замести сліди страшного злочину? Все це зробив напевне він, потрібно в'яснити.

У журналі «День» за 1864 р. (чи 1863) є дві замітки про Біловезьку пущу. Спекулянти скуповували у лісників цінні породи дерев і переправляли на Віслу і в Німеччину. Лісники, боячись, що державна інспекція виявить пні, робили підпали. За можливість напиватися і наїдатися, щоб врятувати свою шкуру, замести свій злочин, злодій підпалює величезний ліс з віковичними деревами, рідкісними звірами, пускає на погибель те, чому ніякої ціни нема.

А чи не так роблять політичні злочинці? Для збереження своєї влади, для задоволення своїх тваринних інстинктів нищать найцінніших людей, спустошують душі підлеглих. І люди, як і ліс, беззахисні. Різниця тільки в тому, що ліс палять люди, а людей – самі ж люди.

—• Квітень 1963 р. •—

Зараз я дав прочитати повість Солженіцина студентові («Один день Івана Денисовича»). Ось його враження:

1) Не може бути, щоб у нашій країні таке робилось. Як же це так? Це щось неймовірне. Автор, звичайно, перебільшив.

2) Нащо було видавати цю повість. Вона вносить у душу тільки якесь розчарування й роздратування.

3) Сталін все-таки був великою людиною. Ви подивіться, як він зумів взяти владу в свої руки, всім керував він, під його проводом наш народ переміг гітлерівців.

Отже, можна так усе побачити. Цьому й сам інколи не віриш, не можеш збагнути, на чому все це тримається. Нема постійних ідей, авторитетів, політики, а все-таки тримається.

Кажуть, Фадєєв, Еренбург підписували списки до розстрілу. Петровський підписав вирок своєму сину, хоч той не був винний. Пізнаю політику диявола: цей підпис, як у відомій

легенді, запродував душу. Запроданець одержував блага життєві, але ставав душею відданий чортові: йому вороття не було.

—• 18 травня 1963 р. •—

1. *Руйнівники своїх квартир.* У нас, виявляється, існує досить дивне явище – руйнування своїх квартир.

Взяти для прикладу Г. Комуніст, депутат Верховної ради, доцент, а довів свою квартиру до неможливого стану. Здається, при ставці в 5000 можна зробити квартиру як лялечку. Але жив у старому будинку, хотів одержати нову, і для цього потрібні мотиви – погані квартирні умови.

К., єврей, старий більшовик (десь з 20 років), наш сусід, додумавсь до ще кращої ідеї. На даху поробив дірки (дах справді старий), – дощ протікає на стелю. Коли довго йде дощ, то вода тече аж у кімнату (зі стелі). На підлогу підставляють миску. Приводив побутову комісію, яка констатувала непридатність квартири і поставила його на чергу для одержання нової. Подумати тільки – він секретар парторганізації технікуму, дружина – лікар, єдиний син живе вже самостійно і десь в іншому місті, отже, сім'я навіть занадто добре забезпечена матеріально. Він же терпить такі незручності, щоб швидше вирвати у держави нову з «усіма вигодами» квартиру.

2. Події на заводі № 45 (абстракціоністи) до деякої міри свідчать про «борьбу за человека». «Вправить мозги», заставити відректись від себе, видати однодумців, відсікти людину від середовища («абстракціоністів» довгі часи «тягали», студентку відкликали з педінституту, їм дали роботу, щоб «проявили» себе). Оце ще «проявити себе»: «ти ж нічим себе не проявив, народ вам не може довіряти, зроби те-то й те-то, прояви себе, покажи, доведи, що ти з нами». Жертва «доводить», вчинивши щось низьке, починає посилено займатись громадською роботою, вислужуватись.

3. Кожен очільник повинен добре знати всіх своїх людей і поділити їх на «певних», «неясних» і «підозрілих». За останніми встановлюється пильний нагляд.

—• 19 травня 1963 р. •—

Історія Михайла П. Чоловік виявився непокірним, без підлабузницьких і рабських почуттів, навіть з деяким «душком». Прямо в лоб його обвинуватити не було як. Пишуть наклепи туди, де хоче влаштуватись на роботу, потім де захищатиме дисертацію. Тут звільняють з роботи, але прилаштовують у школі. Там його цькують, де використовуючи його помилки (бо раніше не працював у школі), а де і просто так. Скрізь обставили його собаками. Він веде безуспішну боротьбу. (Він був директором музею, тут поставили на його місце бурмила, який все переробив, переставив, грубо поставився до нього; у школі вечірній директор і завуч постійно цькують: «В школі не працював, методики не знає. Не знає й матеріалу, жаліємо, що його взяли», до секретаря обкому на прийом не може добитись і т.д.). Подає в суд. Є надія на самі верхи. Верхи з свого олімпу, побачивши, що жертва достатньо поповилася, відчула своє безсилля і безправ'я, «допомагають» влаштуватись, кидають кістку.

—• 19 червня 1963 р. •—

1. Одна студентка приїхала на сесію і розповіла про життя-буття вчителів «Миколаївки на Миколаївщині».

Петро Микитович (старенький учитель) вирішив допомогти своїй дружині (теж вже старій). У школі директор наказав кожному учителю відремонтувати свій клас: позамазувати щілини, побілити стіни, пофарбувати парти, підлогу, столи. І ось Петро Микитович, немічний, ходить, збирає кізяки по селу, натомивсь і захворів.

Кожен учитель має ділянку – 2 га кукурудзи і 1 га буряків. Це обробляє безплатно, бо колгосп (тут радгосп) нічого не дає (в рахунок зарплати).

У сусідньому селі виселили одну вчительку з шкільної квартири. Прийшов голова сільради і речі викидав надвір, бо квартира стала потрібною для когось іншого. На профзборах запропонували йому виступити, але він кудись пішов. Прийшов п'яний. Почали знову просити виступити, він не схотів. Кажуть: «Викличемо на бюро» (райкому партії). Відповів: «Викликайте, там поговоримо, чи маєте право записувати на виступ без моєї згоди!»

Недарма хтось жартував, що вчителя піднесли на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не буде стояти. Ця фраза теж скрізь гуляє в іронічному сенсі.

А ось деталі з життя директора радгоспу. Поїхав у будинок відпочинку (йому байдуже, що зараз багато роботи, його не цікавлять результати) – зарізали кабанчика, організували проводи.

Недавно наловили риби. Найкращу – йому в комору, дрібненьку – продавати. Святкували травень. Радгоспне начальство закололо два кабанчики і все це списується за рахунок бідаків.

2. Цікава розмова відбулась у вагоні по дорозі з Києва у Вінницю 13.06.63 р.

У нашому купе навпроти їде подружжя з сином. Виявилось, що син хворий серцем, лікувався в Києві; вони живуть у Калинівці, чоловік працює на залізниці, жінка – фельдшер. Сіли вечеряти, підіслали на столик журнал «Крокодил». Коли поїли, жінка каже: «Не викидай журнал, прочитай статтю «Жизнь в рассрочку». Коли він прочитав, підсовує мені. У статті говориться про пересічного американця, який усе купує в борг – машину, телевізор і т.п. Все тратить. Я, коли прочитав, зауважив: «Хай би продав машину і сплатив борги». Сусід зразу зреагував: «Нехай би написали, як у нас живуть і т.п. У них уряд антинародний, але робітників за демонстрації не карають. А у нас народний, то робітників, які забастували, діли невідомо де». Він розповів і про Новочеркаськ, і про заворушення на Донбасі, в Одесі. Жінка його почала перебивати.

3. Недавно був на виставі «Гамлет» у постановці Красноярського драмтеатру. Не сподівався, що ця п'єса викличе ряд асоціацій, зіставлень з сучасністю.

1) Один злочин тягне за собою інший. Вбив Клавдій свого брата, змушений усунути з дороги й племінника і т. д. Шлях, що почався злочинами, неминуче буде й продовжуватись злочинами. Така логіка. Насильство буде й буде «потрібним».

2) Докори сумління. Релігійний король не знає спокою, задоволення від своєї влади. А безрелігійні злочинці? Горді своїм злочином. Отой пенсіонер, що мучив свої жертви, відбивав нутроші, хвалиться зараз, добре їсть і спить.

3) А категорія вчених радників! Надзвичайно сучасний оцей Полоній!

Гамлет: Ти диви, хмара, як осел!

Полоній: Дійсно, як осел.

Гамлет: Щось дуже на корову скидається!

Полоній: А й справді, наче корова.

4. «Свобода совісті, проголошена в нашій країні, передбачає дві сторони: свободу віросповідання і свободу боротьби з релігійними пережитками». А право проповіді релігії? Добра свобода віросповідання, коли дозволяється (заохочується) боротись проти релігії?!

Згадалася одна з форм антирелігійної роботи в с. Миколаївці Казанківського р-ну. Рая Трайнич, заочниця, розповідала, як усіх учасників атеїстичного семінару (а усі вчителі повинні там бути) посилають ночувати до віруючих. Ось і вона пішла на ніч до старенької, знедаланої жінки умовляти її не вірити.

А якщо не пустять? З ними, виявляється, сільська влада вже провела роботу, щоб пускали ночувати атеїстів.

Наступного ранку кожен повинен розказати, що він бачив, на які теми розмовляв, яких наслідків досяг. Атеїст прикріплюється до певних віруючих і має завдання їх перевиховати. Якщо робота не дає відчутних наслідків, то його

«б'ють» (виявляється, можна бити словами, потім неприємностями на роботі і т. д. аж до звільнення).

—• 2 липня 1963 р. •—

Сьогодні відбулась цікава розмова. Зайшла мова про виступ Корнійчука у Вінниці з приводу останніх подій у галузі літератури, мистецтва. Дзигаленко, працівник обкому комсомолу, присутній на цьому виступі, відмітив, що Корнійчук виступив як перед малограмотними колгоспниками (а людина він, мовляв, авторитетна, академік і т.п.). Я кажу, що й Білодід колись виступав перед учителями з приводу перебудови шкіл і нічого не сказав. Всі були розчаровані. Дзигаленко: «Я вам скажу, ці люди, що займають відповідальні пости, бояться говорити. От я скільки знаю, приходилось мені з різними міністрами мати справу, їздити, – мовчать. Хочеться почути його думку, а він мовчить, поїздить, подивиться, а своєї думки не скаже. Я розумію це: а ну ж він скаже те, що «вгорі» не сподобається». Далі зайшла мова про Кириленка, який у Чехословаччині в промові заявив, що скоро вона стане союзною республікою. Дзигаленко невдовзі після цього був там. На одному з мітингів (зустрічей з місцевою молоддю в Пльзні) оратор почав говорити про возз'єднання. Другий секретар комсомолу (наш) перебив його: «Про це нам не слід говорити тут. Керівні особи самі домовляться, а народ вирішить, як краще».

Як влучно: вожді домовляться, а народ вирішить по домовленому, як краще. Роль мас в історії!

До речі, він говорив, як кілька молодців-чехів приставали до них – давайте будем возз'єднуватись! (зробив жест на горло, мовляв, вип'ємо). А й справді, скільки прихильників возз'єднання знайшлося б.

І цей Дзигаленко хороший хлопець. Чи він усвідомлює, в якій країні живе?

—• 10 липня 1963 р. •—

Генеральна лінія. Кілька днів тому (в неділю) був випуск студентів-філологів. Урочиста частина, промови. Ректор, як завжди, говорив палко, переконливо – про завдання вчителя перед партією і народом, про ідейне виховання, про проведення генеральної лінії партії в життя. І уявилась мені ретроспектива цієї лінії, і він, що так переконливо на всіх поворотах, часто несподіваних, а часто трагічних (як правило), доводив праведність, справедливість, геніальність і т. д. і т. п.

Вечір, застілля. Виголосити тост пропонується Б. Він встав і процитував вірш (не пригадую чий, здається, Франка) про чесність, обов'язок, ідеали, боротьбу за правду. Повен рот великих слів! Єлейний тон. І стало нудно, важко.

Чи не є він уособленням «генеральної лінії»? Слово «партія» вимовляє в ніс («п-ха-артія»). Одне говорить, інше робить. Нема благородніших слів, яких би він з настирливою набридливістю не повторював, нема підліших вчинків, яких би він не робив. Він ретельно «проводить» у життя «рішення», «здійснює геніальні вказівки».

Характерна сценка трапилась під час співів. Вийшли всі з кафе на подвір'я, потанцювали, потім стали в коло і почали співати. Проспівали підряд кілька українських пісень. Декан: «Ну, давайте російську яку-небудь.» Заспівувач Гудименко, сам з російського відділу, чи не чув, чи не звертав уваги, але ще разів три починав українські пісні (Пшук після кожного разу повторював своє прохання). Нарешті заспівали «Подмосковные вечера».

Деталь багатозначна: мовляв, проспівали пару українських пісень – і досить, давайте російські, а то як би чого не вийшло, скажуть, і декан був, а вияву інтернаціональної єдності між братніми народами не було.

—• 3 вересня 1963 р. •—

Нотатки з подорожі з 7.VIII. по 23.VIII.1963 р. Подорожував по Молдавії та півдню України.

Мова. У Рибниці найчастіше чути українську мову, далі йде російська, потім молдавська. З шести, здається, шкіл одна молдавська, решта – російські. По Молдавії дуже багато українців, які не асимілювались, але шкіл українських, здається, ніде нема (не чув про них), ходять у російські школи. Між молдаванами і українцями якнайдружніші відносини. У Кишиневі, Бендерах, Тирасполі українську мову чути лише з уст приїжджих селян.

Молдавани почувають себе румунами. Так мені кілька чоловік пояснювало – «молдавська мова це проста мова, а румунська гарна, міська, панська».

Молдавани, здається, не відзначаються патріотизмом. В Ізмаїлі троє, з якими я зав'язав розмову, хоч і назвали себе молдаванами, але наче з захопленням розповідали, що молодь вже молдавською мовою не користується. Син одного з моїх співбесідників навіть ходив у російську школу, тепер поїхав кудись вчитись, по-молдавськи слухати не хотів.

У Кишеневі я несподівано став свідком факту, що рідна мова може стати свого роду нещастям. У столиці Молдавії якась жінка стара на вокзалі не могла знайти свого автобуса, і їй ніхто не зміг допомогти – вона говорила по-молдавськи. Потім знайшовся хтось, хто її зрозумів і почав їй щось тлумачити. Мені несподівано прийшла думка – національна мова теж може бути зброєю в руках панівної нації проти підкореної. В чужій державі навіть на своїй землі рідна мова тебе зв'язує, відштовхує на задній план. Обмежити молдаванина тільки молдавською мовою і він – лише продуцент вина, хліба, які будуть споживати інші. Де він з нею ткнеться, крім свого села, своєї сім'ї? Албанець і молдаванин перебувають в абсолютно різних умовах, хоч ці народи кількісно майже цілком рівні.

У колишній Ізмаїльській області по-українськи говорять теж тільки парії. Ті, що відпочивають, керують, подорожують, не говорять по-українськи, хоч значний відсоток їх за походженням українці.

Образки. У фортеці в Білгороді-Дністровському є залишки мечеті (башта), до якої прикріплена табличка з написом: «Мечеть поставлена на місці зруйнованої турками церкви в XVI столітті». Історія повторюється. Теперішні турки теж руйнують церкви, на їх місці будують клуби. Для чого, здавалося б, руйнувати пам'ятку архітектури, яка з часом буде щораз ціннішою, але турецькість жива і дає себе відчутти.

До речі, чи не покладені зараз на клуби такі ж завдання, як колись на церкви, мечеті? Клуб перетворився на місце ідеологічної обробки.

Варто було б виписати з старої преси місця про будівництво церков, а з нової – клубів і співставити.

В Килії дуже люблять Леніна: на одній вулиці стоїть 4 пам'ятники .

– Що це за чорт стоїть?

– А-а... це пам'ятник Леніну (виглядає з бронзи викрашена фігура, справді на чорта схожа).

Сиджу вечором у кафе в Бендерах. У протилежному кутку якийсь п'яний суб'єкт щось варнякає, чіпляється до сусідів. Дехто намагається швидше схопити замовлене і втікає. Столик порожніє. Раптом підходять троє чоловіків, сідають на вільні місця. Видно, місцеві (молдавани, мабуть). П'яний радий, що з'явилися «співбесідники» і до них. Вони спочатку слухали варнякання, потім почали відмахуватись від нього. Цей почав цинічно лаятись. Але особливо цікавим було таке його місце:

«Я русский, я с Волги, а вы что?!» Молдавани пересіли на інше місце. Як не вступити завойовнику з таким високим почуттям національної гордості?

—• 4 вересня 1963 р. •—

Добро і зло. Б. робив зло. Брав хабарі, пиячив, мав наложниць, незаконно влаштовував в інститут. Але й мав спільників, мав друзів серед тих, які все можуть. І ось коли зашуміла буря над його головою, коли зло було викрите, слід було понести кару, його вигородили співучасники злочину. У них добре розвинуте почуття взаємопідтримки. М. нікого не поїв, не брав хабарів, намагався бути чесним, і коли один з ворогів написав на нього клязу, то нікому було його підтримати, повірили кляузі, чесну людину зняли з роботи, покарали за чесність.

Викладач літератури проповідував публічно мораль, соціалізм, ідейність; а в той же час мав полюбовниць, організовував систему поборів, хабарів за екзамени, за вступ до інституту, з консультацій і т. д., став причиною поганої слави про інститут. І все ж він перший одержав хорошу квартиру, елегантно її обставив, він бажана і вхожа людина до обкомівських працівників. Викрили. Вигнали з роботи, але дали позитивну характеристику, щоб влаштуватися в іншому вузі. Жив би чесно, попав би в біду – пропав би.

Лежить суб'єкт на пляжі: на грудях портрет Леніна, на лівій руці витатуйовано: «Почему нет водки на луне?» Міг би бути образ керівника.

—• 5 вересня 1963 р. •—

1. *Свобода слова, сумління.* Колесник розповідав, що опублікував роботу про дитячу лексику. Якийсь канадський вчений надіслав йому листа з проханням вислати примірник цієї роботи. Він вислав. Як його довго потім «тягали» за це!

У зв'язку з цим згадується, як колись (1956) бібліотека конгресу США надіслала в Миколаївський педінститут прохання вислати наукові записки (якийсь там том). Хоч було в запасі багато примірників, що їх вже ніхто не хотів, дирекція передбачливо відписала листа, що, на жаль, усі примірники розійшлися.

Діброві із зарубіжної «Енциклопедії українознавства» надіслали статтю з проханням зробити виправлення і уточнення (стаття про нього), він не виконав прохання і навіть статті не повернув.

Колега був на випускному вечорі, впився. За столом говорили про різне, навіть деякі анекдоти. Наступного дня болісно згадує, чи не сказав нічого зайвого. Можна говорити дурниці, непристойності, можна впасти і валятися, як свиня, але не скажи «щось», що виходить за межі офіційної пристойності.

2. *Анекдот.* Чи були хитання в проведенні лінії партії? – Хитався разом з лінією.

3. *Проблема батьків і дітей. Мораль.* Юрко Ч. запросив мене з дружиною на весілля. Серед гостей не було його матері, у якої жив до одруження, не запросив рідного дядька, який допомагав йому, дав освіту (і середню, і вищу). Мати жила на невеличку пенсію брата, який ділився останнім і з сестрою, і з племінником.

Повертаючись з весілля, жінки заговорили, що як негарно, невдячно вчинив Юрко. Згадали, що він одержував стипендію і тратив тільки на себе, не віддаючи ні копійки матері навіть на своє утримання; потім почав одержувати зарплату, якою теж не ділився.

Почали згадувати інші подібні випадки. Якось там донька своїй самотній матері заявила, що ти, мовляв, зобов'язана мене утримувати, а я тобі допомагати – ні, було мене на світ не пускати. Там знов інша (мати) здала свою дитину в цілодобові ясла, дитиною не цікавиться, не доглядає її, мотивуючи: «Бери, скільки зможеш, на дитину ніякої надії не покладай, бо воно житиме для себе, мати дітей – це помилка, нещастя!»

Такі факти не є рідкістю. Тут дає себе відчутти якийсь «моральний» принцип, що під впливом певних факторів стає щораз більш загальним. Перебуваючи в Миколаєві, довелось спостерігати алкоголізм так званих простих людей. Молоді хлопці, ще повні сил, перед якими все в майбутньому, без міри

п'ють. В самому Миколаєві гонять самогон, п'ють! На станції Казанка (коли чекав на поїзд) приходили й виходили, як правило, всі п'яні. Верзуть казна-що, ведуть себе негідно. Моральний розклад дуже поширився й зайшов дуже далеко. Стало нормально розводитись, зраджувати. Все це осідає зверху. На фоні цього – розмови про високі моральні якості радянської людини.

—————☞• 11 вересня 1963 р. •☜—————

Недавно у нас у дворі зібрались сусіди й почали говорити про те, про се. Зайшла мова про вчителів. Всі зійшлись на тому, що вчителі – найнещасніша категорія працівників. Страшенно погана дисципліна учнів, педагогів ніхто не поважає, часті випадки, коли вчитель йде до учня, а там на нього собаку спускають. До речі, від заочників я теж чув такі речі – вчитель йде до батьків, а там або хату замкнуть, що, мовляв, нікого дома нема, або ще й собаку спустять.

Вчитель зарплату має малу, роботи багато – і навчальна, і виховна, і агітатор у селі, має ділянку кукурудзи, буряків, за літо повинен відремонтувати свій клас за власний рахунок. І безліч інших обов'язків. Безліч відповідальностей: успішність учнів, урожай в колгоспі, збирання врожаю.

Учні вчаться погано, ведуть себе ще гірше (хоч би факт, як учень 10 класу вдарив по обличчю вчительку – Васьківці, Житомирської області), але звіти хороші, «успішність» щораз краща. Йде змагання між школами, хто краще обдурить державу. Цей обман б'є нас самих.

—————☞• 12 вересня 1963 р. •☜—————

Згадалися слова одного рибалки у Вилковому: «Риби з кожним роком стає все менше». «Ми, рибалки, знаємо, чому це так, але що ми можемо зробити?» – додав багатозначно. «У великій сім'ї, – пояснив згодом, – мало толку». Що він мав на увазі – чи велику державу, чи систему колективного господарства, – мені незручно було розпитувати.

Коли був у Васьковичах, старий чоловік розповідав про великі ліси, яких років десять тому не стало, про літопис, що вівся ще з часів Хмельниччини у місцевій церкві, якого забрали «в район», а там десь пропав.

Вдома у нас величезний ліс був вирубаний, потім рештки спалено дотла. У Карпатах теж такі картини, про що навіть у пресі повідомлялось (порубані ліси, занедбані пасовиська, полонини і т.п.).

У Станіславі якийсь співбесідник висловив здивування, що за Польщі, вже на 3-4-ому році було в магазинах усього досить, а зараз 17-й рік після війни – і все нестатки.

Скільки живу у Вінниці – все чогось бракує в магазинах. Минулого року не було м'яса, масла, муки, крупи, цього року вже м'ясо, масло є, зате нема всього іншого, в тому числі бракує хліба. Більша частина життя звичайної людини проходить у черзі і в халтурній праці: по хліб черга, по крупи – черга, по рибу – черга і т.д. Купити дитині тапочки, черевички, костюмчик – ціла проблема. Треба щодня заходити в магазини, може, якраз попадеш, коли «викинуть». Тепер інших слів не почувеш: «товари викинули», «що дають»: там викинули цукор, там дають ковбасу, хліб... Щось глибоко символічне є в цих словах. На фоні цього всього процвітає підпільний розподіл благ: хто має зв'язки з базою, той має все, все може «дістати». Все мають і ті, що найбільше піклуються про народне добро.

У вагоні, коли зайшла розмова про труднощі діставати продукти, один розповів, що їде з «півночі», жив у селі, до якого тільки два чи три рази на рік прибуває транспорт, і там муки, цукру скільки хочеш. Отже, чи не створюються ці труднощі тут штучно, щоб витіснити, вижити звідси якнайбільше населення «туди»?

—• 17 вересня 1963 р. •—

Якось згадалися мені бачені колись на Львівщині гаївки – збираються хлопці й дівчата десь у садку, біля церкви, стають у

коло, беруться за руки, співають. Тут колективна гра, спілкування молоді, отже, розвиваються кращі почуття, поезія. Руїницькі заходи все це підрізали. Попи в свій час не змогли зруйнувати народних звичаїв, тепер це зроблено. Деякі намагання відновити дещо нічого спільного зі справжньою народністю не мають і не можуть у сучасних умовах мати. Обрядам намагаються надати агітаційний характер, який би не виходив за межі офіціозу.

Сучасна «культура» (так звані культурні заходи) покликана одурманювати людину, знищувати її інтелектуальний рівень. Кіно, театр, художня література покликані виховувати вірнопідданчі почуття, а не розум, а ці почуття повинні мінятись щоразу (був один бог, потім інший), найбільш масовий вид розваги – футбол – нічого не дає ні душі, ні голові. У перерахованих засобах є щось спільне – пасивна участь людини, її пасивна роль, перетворення людини лише в об'єкт впливу. Крім того, все скероване на послаблення міжлюдських зв'язків. Кожен сидить і мовчки самотійно приймає начинку. Людина людину не бере за руку, не звертається до неї, не змагається з нею у співі, дотепах, знаннях, не збагачує іншої людини своїм «я» і не збагачується за рахунок інших «я». Все це робить людину самотньою, ізольованою, безпорадною.

Все так побудовано, що або ти повинен діяти й говорити у вказаному тобі напрямку, або будь-які спроби діяти інакше тут же приречені на провал: одні цього не розуміють, інші, осліплені нещастям, кинуться на тебе.

—• 19 вересня 1963 р. •—

1. У дитячому садку на зборах батьків Ліда підняла питання про те, щоб з дітьми говорили по-українськи (це у Вінниці), послалась на заборону завідуючої говорити по-українськи (завідуюча таку вказівку дала вихователям), деякі діти, що не знають російської мови, в садок ходять тільки їсти й спати, не розвиваються, бо не беруть участі в іграх, розмовах, не розуміють казок. «Мій хлопчик вдома жвавий, балакучий, всім цікавиться, а

в садку стоїть осторонь, мовчить. Нам, батькам, нема коли з ним займатися, а тут він відстає, тупішає». У садку лише з одною нянею говорить, бо та говорить по-українськи.

Вся група крикливо одягнених зразу зашуміла. Почали виступати проти, в тому числі «одна»:

– Я по національності українка, но жила в Казахстане, то получается, что мой ребенок должен говорить по-казахски?!

Більше нічого не сказала. Сказане, звичайно, ні в тин, ні в ворота, бо при чому тут казахська мова? Але служить для характеристики покручів.

Опозиціонери перестали виступати, як одна лікарка попросила слова і повагом «роз'яснила», що така політика нашої партії, щоб на Україні діти знали українську мову, що дітям потім буде трудно учитись у школі, не знаючи української мови і т.п. Це питання, мовляв, ніяких заперечень не може викликати. Збори ухвалили, щоб у садку і українській мові приділялось в день хоч по 1-2 год. Запровадження англійської мови в старших групах викликало менше заперечень.

2. *Образки з шкільного життя* (мала й велика політика). У Жолобках мені розповідали кілька таких випадків.

У школі учитель не може впоратись з дисципліною, а бити дітей не має права. Ось і домовляється з яким-небудь найдурнішим, і, як правило, найсильнішим учнем, щоб він тим, хто порушує дисципліну, десь у темному кутку м'яв боки. «Блюститель» за це одержує хороші оцінки. І ця справа навіть узаконюється – проводяться збори, які ухвалюють боротися за дисципліну, обирають «відповідальних». Так що не придерешся.

А завуч школи-інтернату у Миколаєві? Як досконало він організував службу інформації?

—• 20 вересня 1963 р. •—

«Більше притиснеш – більше потече». Це стало принципом, основним керівництвом у багатьох галузях. Пригадую, селян обкладали податками, яким не було кінця. І хто

більше платив, з того більше витискали. Так і, здається, в «тонкій» галузі – інституті, школі. Навалять доручень, роботи без ліку. Кожен всю свою спритність скеровує на те, щоб вислизнути з-під гігантського преса.

—• 22 вересня 1963 р. •—

1. Вчора в лікарні спостерігав таку картину: жінка-селянка принесла за кільканадцять кілометрів з села хвору дитину (хлопчина років 9-10). «Йому щось зробилось» (вже 3 дні), не може ходити, стояти на ногах, безсило опустив голову на її плече, наче надходить йому кінець. Лікарка балакає зі знайомою, потім пішла її проводити, а на бідну жінку накричала, чому не йшла до «участкового» (дільничного) лікаря, сказала подождати. Можливо, хлопцеві нічого не сталося за тих яких-небудь півгодини, але матері здається, що воно помирає, могла б же здорова людина почекати, хоч би й знайома. Але тому, що це колгоспниця нужденна, знедолена, не хоче звертати на неї уваги.

2. Колись у черзі давали муку, підійшов якийсь колгоспник, взяв своїх три кілограми і почав ще просити крізь сльози (здаєка приїхав, четверо дітей, нема чим годувати). З черги почали кричати на нього: замість того, щоб працювати в колгоспі, ходить по чергах та ще й хоче два рази взяти. Його голос так довго мені не забувався. Той, що робить хліб, його не має.

Серед сталінців можна почути такі фрази: «не работают, ничего не делают, поэтому ничего нет» (на адрес колгоспників, мовляв, потрібно взятись за них, за цю наволоч).

Мене здивувало, що навіть К. якимось заявив: «Тепер колгоспники нічого не роблять. Понакрадаються і живуть» (теж, мовляв, пора припинити це неподобство, привести їх до порядку).

За моє жито мене й побито! Вони ж і не нашої мови. Панки не хочуть бути до них подібними. Мова теж стала ознакою їх приниження.

—• 24 вересня 1963 р. •—

1. Розповідали про якогось попа з Миколаївщини. Одного попа вижив голова сільради. Прибув другий. На цього теж почав насідати. Викликав на якесь засідання. Піп заходить, поздоровкавсь, зняв шапку. «Засідателі» сидять у шапках, над столом портрет Хрущова. Голова висунув обговорення якогось «попового питання». Цей вислухав, а коли йому дозволили слово, встав і почав пробирати голову: «Як ти смієш, виконуючи державну справу, сидіти наче в кабаку? Як ти смієш ображати закони держави?! А це вже явна контрреволюція, сидіти в установі, в якій висить портрет вождя, в шапках. Обнаглили! Батьки кров проливали за радянську владу, а вони в шапках сидять кудлатих!!» І т.п.

Відтоді голова його не зачіпав, обходив десятою дорогою. Найкращий захист – наступ.

2. *Ласкавими словами й гадюк чарують.* Рильському і йому подібним, можливо, і потрібно було вдатись до ласкавих слів, щоб удав не задушив. А як Малишки? А у їхніх устах зміст ласкавих слів був зовсім іншим.

«Изучать людей, каждый руководитель должен постоянно изучать вверенных ему людей. Иначе какой же он руководитель?» Вивчати, значить винюхувати, хто чим дише.

—• 28 вересня 1963 р. •—

Образки, епізоди, мотиви. Баланда – голова сільради. Я якраз жив деякий час у тій кімнаті, де він (півхати). Стіни товсті, муровані. Одне вікно, що було на покуті (стіна навпроти дверей у сіни), заклав цеглою наглухо, два інших вікна заґратував, поробив зовні віконниці, а зсередини ще щовечора заставляв вікна лядами (віконниці – щитки – ґрати – ляда). Над ліжком висіла рушниця. Так боявсь бандитів. Одруживсь з якоюсь кацапкою, та завела собі хахалю, нажила з ним дитину. Розійшлись, але аліменти зідрала на обоє дітей (одне його). Потім взяв іншу, набагато молодшу, яка гуляла. Такі відомості подала мені хазяйка.

1. Сиджу у будці у вагаря, почав розпитувати його за село Чорна Гребля, що ось за річкою. Поганеньке, кажу, село, хатинки старенькі, стріхи на деяких продірявлені, враження нужди, хоч де-не-де виглядають будинки нові, навіть криті бляхою. А пейзаж надзвичайно гарний, особливої краси надає йому річка, густі зарості верб з обох боків.

– Е-е, що говорити зараз за село. А побачили б ви його до війни! Зараз люди почали будуватися, хто ремонтує, підмаже хату, підбілить, той перекрив, погані позалишались, в основному, у вдів та старих. А що тут було до війни?! Тоді взагалі все винищувалось. Тоді розкуркулювали, все руйнували, а давати лад не було кому. Ви сюди кудюю йшли? Через Красносілку? Так там бачили осокори на дорозі? Вся дорога з Красносілки аж до Чорної Греблі (що через Раківку, М'якохід) була обсаджена осокорами, а бачте, в селі зараз ні одного дерева нема. Цей млин (показує на облуплену, занедбану будівлю біля греблі через ріку) належав єврейчикові, звідси муку відправляли, а які тут були над річкою ліси! Тепер вирубали, от і пішли засухи.

Розповідь його справила до того гнітюче враження, що я потім довго не міг заснути. Справді – порублена, понівечена Україна! Що то за влада, яка займалась тільки руйнуванням?!

Тим не менш розвиток національної ідеї – «процесс неотвратимый». Кожен, хто до неї приходить, приходить цілком самостійно і в більшості випадків чисто випадково. Але якась правда існує, її будуть випадково відкривати, настане такий час, що можна буде поділитись нею і з іншими – тоді вона дасть свій урожай. А ґрунт збережеться ще довго, село не буде русифіковане, а в місті дерусифікація наступить швидко. Жаль тільки, що нова буря застане нас знову роз'єднаними, непідготовленими до нового життя.

2. Прогулюючись понад річкою Вудич, підійшов до рибалки. Вже пенсіонер, весь час живе тут. Думаю, розповідь багато цікавого. Але співбесідник виявивсь не охочим до розмов

чи, може, занадто обережним. Про Калінінград (колишній Кенігсберг) розповідав багато, а коли я запитував про колективізацію, про життя, то розмова зразу ж затихала. Щось згадав про «голодовку», яка була штучно організована «вредителями». Кого він мав на увазі – трудно відгадати. Про Сталіна – «що ж він за хазяїн, коли не знав, що в його країні робиться?» Але ж, кажу, на фронті йшли в атаку з криками «за Сталіна!» – «А як ти не підеш і не кричатимеш, коли ззаду наставили на тебе автомат!»

3. З М'якоходу до Вінниці хотів їхати через Теплик. Щоб не було речей, пішов би до Теплика пішки. Звернувся до голови колгоспу, щоб підвіз до половини дороги. Той пообіцяв (від нього тхнуло горілкою), я чекав, чекав і пішов на Красносілку. Сів зайцем на товарний поїзд до розвізника хліба. Сів ще один чоловік, його знайомий. Розмови велись на різні теми, я почув два факти, характерні і типові, які варто згадати. У цьому році був у багатьох районах неврожай (і внаслідок засухи, і внаслідок «хазяїнування»). Не вистачає хліба. Була якась нарада, виступав представник обкому і місцеві. Замість того, щоб вказати дійсні факти (хто б не зрозумів, що раз неврожай, то треба якось лататись, де в чому себе обмежувати), а він (ця важна персона): «У нас есть факты скармливания хлеба скоту, свиньям, некоторые берут по 30 буханок, у столовых масса отходов, все это в ущерб государству, поэтому решило правительство ограничить отпуск хлеба населению с тем, чтобы ликвидировать незаконное разбазаривание хлебного фонда нашей родины».

4. Другий факт про господарювання. На якомусь там зсипному пункті біля Гайворона в минулому році в погоні за планом насипали величезну гору недоспілої кукурудзи. Вона попріла, потім бульдозером її зсували в яр. Величезний яр повністю засипали, зрівняли. (Це ж 1962 рік!). У колгоспі (назви не пригадую) не встигли зібрати кукурудзи, як прийшла команда (зверху) зорати поле. Кукурудзу переорали. Дозволили б людям хоч на одну ніч вийти з мішками і забрати собі! Прибрали б моментально. Вийшли б усі, старі й малі.

5. Їду з Гайсина у Вінницю в вантажній машині, в Немирові зупинились. Пішов один з шоферів хліба шукати. Зав'язалась розмова з тим, що залишився. Йшла мова про паніку з хлібом, про безгосподарність, про неврожай на цілині.

– Я був теж там в 1954 році. Що там техніки нагнали і без толку! Коли звозили хліб, то по 16 годин стоїш у черзі з машиною, поки здаси. Щось було страшне. Потім виявилось, що хліб здали сирим, недозрілим, пшениця почала горіти. Величезні гори хліба машинами розгортали для просушки.

Потім з жаром додав: «Нема хазяїна!» Але так, з оглядкою. Коли підійшов його напарник, розмова перервалася. Напарник – росіянин, а цей з Одеської області, їде картоплю купувати.

6. **Трудодні.** У краї найродючішої землі на трудодень виплатили по 1 кг пшениці і по 70 коп. (М'якохід) – тільки за 7 місяців. Від двох колгоспників чув – «на цьому клямка» (тобто більше не одержать). По скільки ж трудоднів виробили колгоспники? У правлінні висить таблиця, на якій зазначені прізвища колгоспників і кількість вироблених трудоднів помісячно. Найбільше мають Осадчук Галина Антонівна – 488; Семенчик Андрій Юхимович – 449 – це за 9 місяців (від січня по вересень включно). По скільки ж інші? Усіх у списку 108 чоловік, загальна кількість трудоднів – 13815, тобто по 127 на чоловіка (в середньому). Взагалі колгоспники заробили приблизно по 5 ц пшениці плюс 350 крб.; середній колгоспник – 127 кг плюс 91 крб. за 9 місяців. А виплатили лише за сім перших, коли вироблено трудоднів значно менше, бо основний заробіток у літні місяці. Це у найбагатшому куточку України!

7. Біжу в Гайсині по вулиці «1-го Травня» – аж глядь – справа стоїть пам'ятник Леніну. Ленін розхристаний, наче біжить, обличчя зле, праву руку витягнув уперед, вся його постать говорить: «Вкуси! Бери його! Бий!» Наче собаками цькує, щиро, завзято. Ніколи не бачив так яскраво вираженої цієї ідеї ні в одному пам'ятнику. Оця ідея нацьковування лежить в

основі нашого життя, є його суттю, рушійною силою. Завжди когось б'ють, з кимось розправляються, когось лають.

Сама епоха висунула Сталіна. Все розлетиться, все розвалиться, якщо не буде скріплюватись безоглядним терором. Хто терпів би таку руїну і безгосподарність, методичне винищення інтелігенції? Зокрема на Україні.

—• 7 жовтня 1963 р. •—

*Спогади про колгосп «40-річчя Жовтня»
(М'якохід Бершадського р-ну)*

Сиджу в кабінеті голови колгоспу. Заходить жінка, кланяється і просить виписати капусти на весілля. Виписав.

Зайшла до кабінету якась нужденна жінка і зразу почала плакати: хата розвалилась, поправити нема чим, просить виписати кубометрів 4 дерева. – «Нема».

Боязко просувається знов жінка, і знов з плачем: захворіла дитина, треба щось купити поїсти, нема ні копійки, просить виписати аванс за останні місяці. Пообіцяв.

Дивна річ: та просить капусти на весілля, та дерева на хату, та грошей зароблених як милостиню. Зароблені гроші чи вирощену капусту треба випросити, потрібно також випросити дозволу купити за свої криваві гроші дерева. Не випросиш – і ніде не купиш.

Ввечері відкрилась зворотна сторона нашого життя. Приїхав керівник Бершадського товариства з розповсюдження політичних і наукових знань. З ним завідувач базою постачання. Вирішили тут же на місці по вечеряти. Поїхали в друге село до заступника голови колгоспу. Отут я побачив, звідки беруться фотографії квартир колгоспників: хата велика з великою верандою, світлиця, в яку ми зайшли, обставлена дорогими меблями, на стінах килими, на двох вікнах гардини, висить двостволка, картини, біля стіни кушетка.

Гості були несподівані, проте батарея пляшок з'явилась на столі одразу, квашені помідори. Господиня тут же почала смажити індичку і картоплю.

Розмови. Про колишніх і теперішніх секретарів обкому (як про добрих знайомих), про інших високопоставлених осіб. Потім про автомашини. Радили голові колгоспу, який був у «кумпанії», придбати «Волгу». За що? За рахунок колгоспу. І той придбав, і той придбав, і той, і інший... «Ти ж теж не ликом шитий!» – «Не можна зараз, можуть бути неприємності.» – «А коли можна було?» Далі голова згадав, що йому потрібно кілька десятків тисяч черепиці, деякі запчастини до машин (для колгоспу). «Завпостач»: «Черепиці я тобі дам, скільки хочеш, а от відносно запчастин звернись до NN (у Вінниці). Як це зробити, не мені тебе вчити, ти ж господар. Знаєш, у городі з продуктами тепер трудно, візьми ящик яблук, гречки з пуд, випить, закусить ... А-а, та що мені вам говорити!» Голова й заступник кивнули, що, мовляв, все і так ясно, важливо знати, до кого звернутись.

Згадалися мені слова студента, колишнього голови колгоспу: «Це така система, що чесним не будеш. Хочеш щось дістати для колгоспу, то давай хабара, заручитись підтримкою райкому чи обкому несолідно, дивляться, як на чудака. Даєш на сторону, то береш і собі, – а як же інакше. А все окошується на трудязі».

Крім усього, я дивувався їхнім животам. Після третьої чарки (по 125 грамів) я змушений був іти на свіже повітря, зробилось погано і неприємно, а вони ще довго причащались, і коли їхали «Волгою» назад вже пізно вночі, то не були надто п'яні. Як багато можна випити! А ще перед вечерею від голови несло горілкою як зі спиртового заводу, підпилими були й районні товариші. Де стільки може вміститись?!

—• 10 жовтня 1963 р. •—

Придбав сьогодні перший том Повного зібрання творів Шевченка. Перечитав деякі поезії. Просто не можу спати від

переживань. Слова палять. Навіть кат Сталін зі своїми гадюками не зміг відкрито виступити проти Шевченка. Зате напустив сонмище брехунів, які своїми брехнями, смородом постарались нейтралізувати силу його поезії. Але марні спроби, нехай тільки народ оправиться від смертельного переляку!

Оці Б., Г. – як вони намагаються загасити гостроту поезії!

Яка трагедія – бачити правду і не могли розповісти людям про неї. Приміром, піти прочитати студентам 2-3 вірші Шевченка. Це сколихне їх приспаний духовний світ, вони почнуть говорити, це дійде до донощиків – і прощавай робота. На твоє місце поставлять ворога українства, отже, бережи місце хоч би тому, щоб не посадили на нього шкурника. Їх і так аж занадто багато, і не видно їм ні кінця, ні переводу.

Згадалися деякі типи. Можна безпомилково судити про людину лише на основі того, як вона розповідає про репресії. Б., К. теж згадують «тяжкі роки»: «Приходимо в інститут – нема викладача, його взяли як ворога народу». Нараховують багато випадків. Б., кажуть, дивується, як сам залишивсь, його товаришів розстріляли, обвинувативши в одній справі, а він випадково уцілів. І про все це як щось звичайне, наче хтось упав, той невдало одруживсь, той провалився на екзаменах.

—• 3 листопада 1963 р. •—

Ось деякі деталі з розповіді Страшкевич, дружини репресованого викладача:

1) На допити викликали вночі. Вимагали «зійнатись» у тому, що хотіли відірвати Україну від Росії. Коли жертва «не признавалась», то «посилались» на «зінання» його колег, товаришів.

2) Передала чоловікові варення. Повернули, боялись, що це отрута, щоб ув'язнені не кінчали життя самогубством.

3) Як тільки чоловіка арештували, то квартиру силоміць захопили жиди. Вона проходить через їдальню мимо стола, за яким чоловік десять обідає. Жид-хазяїн, показуючи на неї пальцем: «Посмотрите, это жена известного петлюровского бандита».

Усі зі зневагою подивились, злостивий смішок. Іншим разом написали донос, що вона займається антирадянською діяльністю – вона вечорами сиділа за своїм столиком і писала, читала.

4) На вулиці знайомі відвертались, не хотіли вітатися, щоб не запідозрили їх у зв'язках. Страшенна самотність. Допомоги нізвідки.

5) Дружини багатьох заарештованих поспішили розвестися, щоб разом з ними не відповідати, щоб врятуватися.

6) Суд у Харкові. 45 чоловік підсудних. Були представники з-за кордону. Під час перерви підсудних на виду у всіх вгощають вишуканим обідом: фрукти, сир голандський, печиво, кава і т.п. Щоб показати світові «гуманне» ставлення до підсудних. А в тюрмі голодом морили.

Сім'ям підсудних відвели спереду в залі кілька рядів. Зал був заповнений людьми. Публіка готова була з'їсти підсудних. Дехто викрикував, що, мовляв, для чого з ними панькатись, потрібно кинути бомбу.

7) Страшкевича як людину абсолютно невинну і далеку від політики не змогли засудити до страти, засудили виїхати за межі України (було вказано 10 пунктів на вибір). Поїхали в Брянськ. Але його на роботу ніде не приймали. Живи як хочеш. Їй вдалось влаштуватись у бібліотеку університету. Одного разу завідувачка до неї: «Немедленно уходи отсюда! Я удивляюсь, как ты попала к нам?! Тебе здесь не место, немедленно убирайся!» Дізналась, що вона дружина засланця. Ніяких прав, ніяких можливостей жити, ніяких засобів. Як зачумлені. Одного разу якась родичка з Києва надіслала їм посилку з маслом. Таке хороше масло, але облите гасом. Не можна було їсти. Навмисне, щоб познущатись – пропустили посилку і зіпсували.

Вона каже (їй здається), що уся ця веремія відбулась у 1929 р. Чи це справді тоді? Далі, уся ця історія з СВУ – липа. Це вже чую від неї третьої. Цілком можливо, просто потрібен був привід, щоб розправитись з інтелігенцією. А чому було не

організувати СБУ (якщо цього не було), щоб зібрати, виявити патріотів і з ними розправитись?

8) Ще така деталь: одного разу на вечірці вона, цокаючись з Єфремовим, сказала: «За нашу перемогу!» Це стало відомим НКВД. Значить, навіть у їхньому вузькому колі виявились донощики!

9) Вартий уваги такий момент: «Ми, бувало, збираємось не тому, щоб випити, а просто щоб познайомитись з цікавою людиною, поговорити. Випиваємо по чашці чаю! А тепер відучили від цього. Або замкненість, або пиятика до втрати свідомості».

—• 5 листопада 1963 р. •—

*Програма урочистого вечора,
присвяченого річниці Жовтня
(Вінниця).*

1. Двоє декламують вірш про Жовтень. 2. «Надо мечтать» – пісня. 3. «Девчата, которые ждут» – пісня. 4. «Мое поколение» – вірш. 5. «Свадьба» – хореографічна картинка. 6. «Камаринский мужик». 7. «Течет Волга» – пісня. 8. «Кто самый честный человек» – жарт. 9. Інсценізована поема (по-російськи). 10. Р. Рождественский – «Золотой век» (інсценізація). 11. Румунський танець. 12. Джаз. 13. Ошанин – «Я тебя подожду». 14. Вольные упражнения. 15. Чайковский – сценка із «Лебединого озера». 16. Мазурка. 17. Повар. 18. Пісня «Не рассказывай никому». 19. «Листья желтые» – пісня. 20. Вірш Євгена Євтушенка. 21. Русский танец.

Ні одного українського номера, ні одного слова!

—• 7 листопада 1963 р. •—

1. Розповіли мені недавно про Євдокію Опанасівну, вчительку 1-4 класів СШ № 3 м. Вінниці, українку за походженням. Яюсь підійшла вона до двох учительок: «Почему вы разговариваете по-украински? Это такой грубый, некрасивый язык!»

Недавно в учительський почала лаятись, що синові поставили двійку за українську мову: «И кто это придумал этот дурацкий закон, что надо сдавать украинский язык?! Кто им разговаривает в порядочном обществе?!»

Вона працює в українській школі.

2. Розмови в рядах демонстрантів. Чоловіки похилого віку все згадують фронтові події. Сьогодні в моєму ряду два фронтовики переключили розмову на бандерівців. Колишній полковник згадує, що західні українці дуже хороші, гостинні, нагодують і самогоном пригостять. Але вночі так і чекай, що можуть напасти. Вони вважали, що радянська армія їх окуповує. Розповів кілька епізодів. Але я не чув, бо відійшов. Другий співбесідник розповів, як у одному селі на Рівненщині він, політрук і начальник СМЕРШу були на квартирі в одного селянина на прізвище Козак. Той виказав їм бандерівських активістів на селі (трьох). Вони арештували 12 чоловік, щоб потім решту випустити, а залишити виданих. Донос зберігався в найсуворішій таємниці, проте бандерівці невідомо як виявили донощика і втопили його у власній криниці.

Полковник підкреслив, що у них (бандерівців) розвідка була добре поставлена, про що свідчить убивство Ватутіна (виявили його штаб, знали коли і куди буде їхати, влаштували дуже сильну засідку). Розповів також, як у Дрогобичі вже після війни зустрів знайому вчительку, з якою колись учився. Як живеш, те-се. Виявляється, в її селі бандерівці встановили свою владу, збирали з населення позику, яку обіцяли віддати, коли Україна стане незалежною.

– Як же тебе випустили?

– А вчителів не чіпають. Я сказала, що їду на конференцію.

—• 9 листопада 1963 р. •—

На окупованих землях німці жорстоко розправлялись з проявами непослуху, опору. Наші швидко з цього скористались. Німці, приміром, спалювали село, якщо в даному селі по них хто-

небудь стріляв. Якщо були з їхнього боку жертви – робили масову різню. Партизанське командування це почало використовувати. Їх не цікавили невинні жертви. Кожна така акція приносила їм нових втікачів, поповнювала їх ряди. Отже, мета досягнута, байдуже, якими засобами, якою ціною.

З другого боку дивує «класова» сліпота фашистів: карали всіх, не вміли помітити «класового розшарування» села, тобто не вміли натравити одних на інших, організувати братовбивства. Наші у боротьбі з бандерівцями якраз виявились на висоті становища: агентура, «стрибки», донощики і т. п.

—• 16 листопада 1963 р. •—

Без вини винні. Давно байкарями помічена вовча натура – звинуватити невинного.

Сьогодні між багатьма питаннями на засіданні місцевкому промайнуло досить цікаве, пов'язане з технікою безпеки. Стався нещасний випадок біля газової печі. Господарники справу повели так, що потерпіла жінка стала просити зам'яти випадок, вважати її винною, ніде про це не говорити.

Б. здав у колгосп вола. Домовились у ціні. Чекав-чекав – пішов вимагати. Написали йому штрафів – і дрова колгоспні, і сіно, і пасовисько і т.д. Чоловік почав просити пробачити йому.

Або залучення до колгоспів. Дядько деякий час опирається. Нарешті приїжджають і вже не «агітують», а: «Ты почему проводишь антисоветскую пропаганду? Нам стало известно, что тебе не нравится колхоз, что ты об этом говоришь соседям, знакомым, родне...» Дядько бачить, що йому непереливки, вже він просить, щоб його прийняли, щоб не вважали ворогом. Вони відмовляються. Дядько бігає в сільраду, в район. Інші бачать таке лихо – давай записуватися.

—• 19 листопада 1963 р. •—

Нема мила, круп, молока, масла, муки. Нема навіть паперу. Вчора бачив, як магазин одержував папір, сьогодні побіг купити

(бо вчора був вихідний день). Відповіли: вже розібрали! Якщо десь випадково попадеш, що «дають» папір, то запасайся! Не видають книжок, бо нема на чому друкувати. У той же час скільки видається різного мотлоху!

Появляються леза – бери на кілька років. Шкарпетки – теж. Сьогодні дружина в аптеці «натрапила» на мило – взяла туалетного, бо господарського ніде нема.

Найбільше у світі лісів – нема паперу; найбільше орної землі – нема хліба, найбільше пасовиськ – нема молока.

Власне кажучи, легше сказати, що є, ніж чого нема.

Спробуй робітникові прогодувати свою сім'ю. Дивуєшся, як живуть учителі. Тут у мене сім'я лише з трьох чоловік і не вистачає 100 крб. на одне лише скромне харчування (і сніданок, і обід, і вечеря найчастіше складається з однієї лише страви), абсолютна ж більшість одержує 50-60 крб. на місяць. І скрізь їм твердять про квітуче життя. Попробуй засумніватись!

Комплекс меншовартості у нас впроваджується в свідомість з першого класу, інколи з дитинства. Навіть у Сосюри у вірші «Юнакові» не обійшлося без реверансу. Чим теорія про старшого брата відрізняється від расової? Згадуються заголовки газет, присвячені річниці тосту Сталіна.

Дивно, що грузин виявився більшим русифікатором, ніж самі російські царі.

—• 24 листопада 1963 р. •—

Сьогодні мав дуже приємну зустріч. Поговорив з Хоменком. Уперше я відчув його настрій, коли в лекторській став жартома говорити, як деякі вчителі пов'язують непов'язуване, щоб підкреслити вплив старшого брата. Згадав урок про Сковороду в Васьковецькій школі Житомирської області. Він кинув лише кілька незначущих фраз, але я відчув симпатію до нього, якусь духовну спорідненість.

Заговорили про русифікацію. Він:

– Якими єзуїтськими прийомами вона проводиться!

Я показую на вухо і на стіну. Він зрозумів:

– Може бути. Я чув про ці штучки.

Вийшли в коридор. Відчутно було, що він хвилюється. Згадали те, що за останні роки нація переполовинилась.

– Чи не наступає страшний кінець? – питаю.

– Ні, кінця не буде. Історія не в тому напрямку розвивається. Звичайно, надто болісно, що народ поніс такі втрати. Вони вже не повернуться, їх ніколи не надолужиш, але щоб усе пропало, то ні. Цього не буде.

Оця боліть – у скількох я її вже зустрічаю! Але в нього вона вирвалася якось особливо зворушливо.

—• 26 листопада 1963 р. •—

Сьогодні на засіданні кафедри української мови дещо цікаве розповів студент Подолинний – про свою поїздку по річці Буг з метою вивчення гідроніміки (група складалась з 4 чоловік).

Зустріли охочого до розмови діда, який почав розповідати про притоку, походження її назви, про назви сусідніх місцевостей. Тут вони запитали його прізвище. Все. Дід знітився, почав відбріхуватися і втік. Це був перший випадок, який їх здивував. Потім переконалися, що як тільки запитують про прізвище або звідки родом, де живеш, то інформатор починає або ухилятися від дальших пояснень, або під пристойним приводом втікає. Крім того, не подасть правильно ні імені, ні прізвища.

У зв'язку з цим згадується розповідь, здається, Охріменка. Почнеш дядька розпитувати про те, як у вас говорять, як називають те, інше (збирав діалектний матеріал), то жінка на нього розкричить, знайде привід, щоб виштовхати з хати, сама береться відповідати: «Я жінка малограмотна, є у нас в селі розумніші, підіть до них, вони розкажуть».

Після сталінської виучки кожен боїться говорити, щоб «не попастися».

Подолинний ще одну досить характерну деталь помітив: люди дуже швидко погоджуються, що б їм не розповідав, не

доводив. Приміром, річка Чапля. Кілька інформаторів не може пояснити походження назви. Він пропонує свою версію: може тут було болото, водились чаплі? З цим швидко погоджуються, хоч ніхто цього не пам'ятає, до речі, околиці не вказують на те, що тут було колись болото.

—• 27 листопада 1963 р. •—

1. Читаю книжку «Т.Г. Шевченко – художник» П. Говді (К.: 1955). Впадає в око особливо фарисейський спосіб викладу матеріалу. Намагання примирити Шевченка з Белінським. Багато пишних фраз, підбитих брехнею.

2. У Росії є величезні території, по яких ніколи не ступала нога ворога-наїзника. А на Україні? Чи є країна в Європі, територія якої була б ареною стількох найжорстокіших і найкровопролитніших воєн? Звідси ідея пристосування до ворогів. Вжити. Ось, приміром, розповідь колгоспника у М'якоході про громадянську війну. Приходить вночі група, запитують – з ким ти? Сказав невпопад – стріляють.

3. Одним з засобів боротьби з підлеглою нацією є насаджування глупоти. Пригадую, Халаїм колись розповідав, як його викликали в райком і послали працювати вчителем української мови.

– Та я ж поняття не маю про цю мову, зовсім не знаю граматики, не вмію писати грамотно, не знаю літератури.

– Нічого. Говорити вмієте? З роботою справитесь!

А що за нещастя був у нас Дуліба?! Прикладом крайньої інтелектуальної тупості може служити газета «Радянська освіта». За цілий рік не було ні однієї статті, вартої уваги. Це теж має своє негативне значення.

За останній час у російських журналах з'явилися твори, що звернули на себе увагу, викликали дискусії, підняли загальнолюдські проблеми. А у нас? Оця zdeгенерована частина письменників цупко тримає свої позиції, цензура в Україні особливо «цензурна».

Я слухав доповідь Д. про Шевченка і думав, що посередність немало шкоду приносить. Він наче й патріотично настроєний, але так розповідає про Шевченка, що ні в кого не викреше іскри.

4. Деякий час займала мене думка про те, що злидні, нещастя – погані вчителі. Не випадково серед перших російських революціонерів – дворяни, а не кріпаки; Вінграновський розповідав, що селяки зовсім байдужі до поезії з патріотичними мотивами. Цьому можна вірити. Адже в моїй групі (якою колись керував) нікого не було (за одним винятком) з національною гідністю, бо майже всі були страшенно бідні, нещасливі (сироти, каліки і т. д.). Ці з тупою самовідданістю будуть захищати те, що зробило їх нещасливими.

—• 3 грудня 1963 р. •—

1. 28.XI.63 наша кафедра зробила поїздку в Тяжилівську восьмирічну школу (біля Вінниці, Калинівський район). В учительський зав'язалась розмова з директором школи. Директор, молодий (років 28-30), енергійний, звів розмову на деякі, так би мовити, «гострі» теми, розповів про свого товариша-студента, який під час прибирання коридору кинув ганчіркою в свого товариша, але промахнувся і попав в портрет Берії. Рівно через півгодини «безплатне таксі» (чорний ворон) під'їхало до дверей університету, забрали хлопця, на другий же день судили і дали 10 років. Відсидів сім, наступила амністія.

– Як же так швидко дізнались про це? – питаю.

– Та в кожній групі були донощики серед студентів. А думаєте, що зараз їх немає в установах?

2. Б. Хоменко: «Боротьба з націоналістами – це теж засіб. Під її прикриттям є хоч деяка можливість дещо робити. Адже 100-літній ювілей Шевченка не хотіли святкувати, націоналісти помогли. Я скористався цим і при організації ювілею Франка послався, що вони використали це світле ім'я в своїх чорних намірах, треба вибити зброю з рук – і вдалось відмітити важливу

дату, дещо зробити. Зараз спішно будується пам'ятник Шевченкові у Москві, знову ж таки завдяки вашингтонському».

Кажу, що вічною неславою покрив себе Малишко «Дарунками вождю».

– А хто тоді цього не робив? Це зараз, коли ми трошки протверезились, то стає моторошно, як заглянеш у книжку того часу. А тоді без цього не можна було. Це був спосіб зберегти українське слово. (Як видно, та ж ідея – кинути кістку собаці). Ви зрозумійте, що під приводом боротьби з націоналізмом вдається зробити те, чого б при інших умовах ніяк не можна було б.

– Але ж багато не бачать зерна, вірять полові, її засвоюють?

– Що ж зробиш? Це тактика. Щось виграєш, а щось програєш. Той, хто цікавиться цим, щось має в душі, знаходить потрібне, а решта – інертна частина, для неї власне і прямо напишеш, то нічого з цього не вийде.

—————• 11 грудня 1963 р. •—————

1. Заходить культбригада в хату:

– Чого у вас ікона в хаті?

– Та це мені ще мати подарувала, коли я виходила заміж. Вона в мене їсти не просить, от і висить.

– А ви вірите в бога?

– Та-а... що вам до того, чи вірю, чи не вірю... Хто його знає. Я баба неграмотна.

– Зніміть ікону!

– Нащо, а де ж я її діну? Це подарунок моєї мами. Це мені пам'ять. Нащо це вам?!

2. Приїхав лектор на завод читати лекцію. Зібралось багато робітників. Хтось поставив велосипед біля гарячої батареї. Під час лекції – постріл! Лектор впав. Публіка здивована. Лектор встав: «Записать, кто стрелял!» А це лопнула шина. Лекція змазалась. Коли скінчив: «У кого є запитання?»

– У мене. Скільки ви заробляєте?

– Це вас не стосується. Я полковник у відставці, маю 200 крб.

– То добре вам говорити про це все. Я маю 70 крб. і не падаю, коли лопне шина.

—• 25 грудня 1963 р. •—

Робітник: «У мене двоє дітей. Я заробляю 70 крб. Стало так неможливо жити, що інколи хочеться, щоб вони повмирили, чи подушити їх, щоб не мучились. У садок влаштувати старшої не можна, меншу дитину також нема чим годувати. Дають по 1 кг манки на місяць. Чайною ложкою її їсти чи що? Але щоб дістати цей кілограм, треба потрапити в списки (на основі довідок з будинкууправління і місця роботи, лікарських посвідчень і т.п.); на основі списків видають талони. З талоном їдеш у магазин. Там попадаєш у новий список, на основі якого видають номерок, з номерком стаєш в чергу по крупу. Зараз уже й манки немає, видають вівсянку».

– Як же воно так сталось: робітники завоювали для себе державу і водночас попали в таку халепу? – запитую.

– Порозводилось усякої нечисті. Вони п'ють, побудували для себе комунізм, а з трудяги вижимають останні соки. Попробуй що скажи, так тебе задавлять. Кожен мовчить. І де дінешся, кому пожалієшся, як скрізь таке?

Оце приклад того, як він розуміє причину свого лиха.

Інший робітник розповів про «марфутів»: їх не вигнали з роботи, але так придавили, що це їм гірше всього на світі:

– Як же?

– Їх попереводили на гіршу роботу, дають їм завдання, з якими вони справитись не можуть, а ніхто не допомагає, не порадить і звільнити їх з роботи ніхто не хоче. Дехто не раз плаче. Робочих розізлили проти них. Зараз щотижня обов'язково проводяться політінформації, кожен спішить додому, а його залишають. «Це все через отих проклятих футуристів...!» Почали більш придирливо приглядатись до норм, до роботи. А кому це подобається? Знову шишки сиплються на футуристів. Зараз при

заводі є контррозвідник, дали йому хорошу квартиру, стежить за настроями.

Щось десь скажеш – моментально донесуть. Інколи просто спересердя скажеш про майстра, на другий день викликає: «Ти що там розоряєшся?»

– Хто ж ті футуристи? Що це таке?

– А чорт його знає. Комсомольці, туди-сюди, випустили якийсь журнал, туди сюди. Виражали неудовольствіє.

—• 28 грудня 1963 р. •—

Розповідь колгоспного бджоляра (працює перший рік):

«У цьому році я тільки відро меду взяв собі: бджоли були дуже занедбані і дуже малий узяток. От у наступному, якщо добре перезимують, буду мати меду! (Перший рік ще й боявся; зараз краще розвідав, що й як, подбав про занепалу пасіку.) Директор радгоспу попросив, щоб одного бідона не оприходував. Я заніс до комори бідон (52 кг), хай діляться як хочуть. Вони знають, кому скільки. Комірник мені якось каже: зайди коли-небудь, набери пшениці скільки хочеш.

– Як же я її завезу, щоб ніхто не бачив?

– Це вже твоя справа. Я тобі дозволяю брати, а ти вже візьми так, щоб ніхто не бачив. (Це за мед; як же воно так, що бджоляр має можливість набрати «скільки хоче». А родичі комірника, він сам, його начальство і просто ті, від яких він може мати користь?)

Виписав я для бджіл з колгоспної комори 80 кг цукру, весь забрав собі. Пішов до директора, щоб ящики виписав.

– Нікому не виписую, але тобі не можу відмовити. Скільки треба?

—• 29 грудня 1963 р. •—

1. Вчора С. розповів багато цікавого про недавнє засідання партбюро, на якому розглядалась робота літоб'єднання. Серед тих, що виступали, особливо характерним був П.:

– Ви мало цікавитесь, чим живуть, що пишуть ваші студійці. Ви розвели там український буржуазний націоналізм! (Це людині, яка не цікавиться, не знає української літератури, не говорить по-українськи; така заява у С. не викликала страху, кому-кому, а йому український націоналізм ніяк «не пришиєш»). Вони захоплюються віршами і самі пишуть такі вірші, що нам можуть бути великі за це неприємності. Ви були на вечорі київських поетів? Ні? А жаль. Ви побачили б, що члени літстудії аплодували Сингаївському, коли той читав націоналістичні вірші. Хай це буде між нами (обвів усіх поглядом), мене про це вже поінформували. Це дуже серйозна справа.

Б.Хоменко у своєму виступі зауважив, що інколи не помічають різниці між патріотизмом і націоналізмом, що це були, можливо, просто патріотичні вірші. П. заперечливо похитав головою: «Ви мені не говоріть, я знаю, що і як. Цей факт став відомим вже і там».

Ось тобі й паралель – декани, професори минулого й нинішні. Теперішні – таємні співробітники, наглядачі, боротьба з крамолою – це їх кровна справа. Якось аж дивно – декан, доцент, кандидат історичних наук – і таке. На факультеті наладив інформацію прекрасно, з цією метою ходить до студентів, цікавиться їх побутом, інтересами, думками, матеріальними умовами. Колись я призначив старостою групи Грищенка, це деканові П. не сподобалось і призначив нового, бо Грищенко не «того духу». Я колись чув, як він розмовляв з Г.: кожна область намагалась перевиконати план по арештах і розстрілах. Якщо хто мало розстрілював, то його самого обвинувачували за потурання ворогам народу, за втрату політичної пильності. Арештовували вдвоє-втричі більше плану. Дівати було нікуди, от їх і «касували» (страчували) як баранів.

По-друге, за цими приїздами з Києва письменників і тим, як їх тут приймають, пильно стежать «там». До речі, ця фраза свідчить про його найтісніший зв'язок з «там».

2. Ще один образок з минулого. Колись літстудією керував Б. Одного разу в стінгазеті студії з'явився вірш з легкими нотками туги, песимізму. Саме була якась постанова (1956-58 рр.) про посилення ідеологічної роботи. Еврика! Знайшовсь козел відпущення, є на кому виявити свою відданість ідеям партії, показати боротьбу за чистоту нашої літератури. Почали за цей вірш Б. «проробляти» на кафедрі, партзборах, профзборах, а студента по його лінії – в групі, в комсомолі, на інститутських зборах. Б. з тріском звільнили з керівництва. Те, що він інвалід Великої Вітчизняної війни, врятувало його від звільнення з роботи.

На цьому ж засіданні П. запитав С., чи він цікавиться студенткою Ковальчук – чому вона не ходить на літстудію? Чи йому відомо, де вона збирається, куди ходить? (Ковальчук – колись замішана була у зв'язках з «марфутами»). Це було зовсім глупо, але свідчить, що нагляд за нею не припинено, що у нього вже є якісь «дані» («сигнали») про її інтереси.

3. Наші перспективи. Поневолені поляки мали Матейка, Г.Сенкевича та ін. Ціла когорта видатних діячів будила національну свідомість. У нас навпаки. Ми маємо Тичину, Смолича, усі вони підривають національну свідомість. Народитись чомусь у таких умовах просто неможливо. Усе на корені зрізається. В оцих літстудіях вже починається відсів і відбір. Тільки чудо здатне вирвати з неволі.

1964 рік

—• 7 січня 1964 р. •—

4.I.1964 р. в інституті відбулась конференція на тему «Запровадження в життя нових радянських обрядів та звичаїв». Були представники з Київського інституту фольклору та етнографії (Дей, заввідділом фондів), вчителі (дружина Танцюри), Настя Присяжнюк, Марія Руденко.

Розповідь останньої була надзвичайно цікава. Цього року вона організувала зустріч Нового року. Їздили з ялинкою, співали щедрівки, поздоровляли. Правління колгоспу склало список, кого поздоровити, та кожен став запрошувати й щедрувальники змушені були поздоровляти й не передбачених списком. Старі жінки плакали, що повернулись старі звичаї. Самотній дідусь, що вже не хотів жити, сказав, що не хочеться вмирати, стає цікаво жити. Населення добровільно приєднувалось до щедрувальників, і хор ставав щораз більшим.

Настя Присяжнюк розповіла, що збирає і записує обряди. Весільні обряди майже зовсім занепали, дещо настільки забулось, що вже ніхто не пригадує. «А були дуже цінні обряди». Народу обрядовість дуже подобається.

Виступали й вчені мужі, які говорили, що потрібно використати обряди з метою боротьби з релігією.

Я сьогодні розповів про цю конференцію студентам-заочникам. Одна з них кинула репліку: «О, заговорили про обряди. А в нас вчителі були на весіллі. Хтось доніс, що молодим батьки дали ікону. Цього ніхто не бачив, десь вночі чи що. Нічого на весіллі релігійного не було, а вчителів зняли з роботи». Друга: «А за ці обряди так переслідували!»

Сидячи на конференції, я думав про велику життєву силу народу.

—• 23 січня 1964 р. •—

Розповідь про Щ.: живе з чоловіком і дитиною в напіврозваленій кімнаті, холодній і сирій, причому квартира наймана, працює вчителькою у початковій школі (приблизно 60 крб.), чоловік у технікумі, хочуть купити собі квартиру – жорстока економія, недоїдання, пише дисертацію, готує кандидатський мінімум. Груди впали, зсохлась, хоч ще 30 років не має.

—• 30 січня 1964 р. •—

Нові часи – нові вчинки. Ось уже років три якась підпільна «революційна» організація систематично псує огорожі в нашому районі, можливо, й в інших. Досить довгий час біля залізничного технікуму йшло змагання: вдень відремонтують, а через деякий час вночі хтось важелем покидає «шапки» з цегляних стовпців. Минулого літа наш інститут обгородивсь – залізні секції прикріплені до цегляних стовпів. Якщо у випадку з технікумом справа обмежувалась лише верхніми частинами, то тут хтось біля фундаменту повиколупував по кілька цеглин, так що легко пхнути – і все повалиться. Так «оброблено» стовпців 15-20. На вул. Фрунзе теж так зробили. Поремонтували. То тепер поваляли зовсім. Суцільно цегляні огорожі теж пошкоджені – то верхній карниз знятий, то десь видовбана частина стіни.

Це справді новий вид діяльності. Колись розкидали листівки, організовували сходки, мітинги, забастовки, тепер валяють огорожі, знімають з голів шапки, обкрадають, підрізують.

—• 18 лютого 1964 р. •—

Якось у вечірній школі м.Вінниці зайшла мова про те, щоб на українську мову виділити години для консультацій. На те завуч Софронова: «Тоже мне еще язык!» І не виділила. А кілька років тому викладала саме українську мову. Можна здогадатись, яку любов вона прищеплювала до цієї мови.

Коли я їхав електричкою з Ірпеня в Київ, то звернув увагу на розмову двох добродіїв. Один, очевидно, директор чи завуч,

розповідав своєму напарнику (українською мовою) про якусь учительку, до якої він пішов на урок. На уроці вона почала зітхати, триматись за зуби, ойкати, про щось питати учнів, а потім: «И зачем мне дали эту украинскую литературу?! Кому она нужна?!» Учні теж почали звертатись до нього, запитуючи, нащо їм ця література й мова.

Яких було вжито заходів – не знаю.

Стала предметом обговорення серед учителів одна подія: зняли з посади директора СШ №3 Матвєєва. Людина пропрацювала в школі понад 40 років, учасник війни, має кілька орденів.

Виявилось під час перевірки, що в школі нема кабінету хімії, недостатньо втілюється в життя рішення грудневого пленуму ЦК (1963 р.).

Людина просилась допрацювати до кінця року, щоб не йти з ганьбою на пенсію – де там! Пройшло вже більше місяця, а чоловік плаче – така велика образа.

—• 20 лютого 1964 р. •—

Єврейське питання. У місті ведеться підготовка до огляду художньої самодіяльності. Готуються колективи шкіл, учні. Цікаві такі штрихи:

Якось учитель музики і співів СШ №3 Молчанов (єврей, а яке прізвище) заявив учительці 4 класу на питання, чому не розучують пісень на слова Шевченка: «Дети не любят этих песен, не хотят петь!» – «Чому ж? Вони завжди з великим інтересом готувались до шевченківських днів, а тут раптом не люблять?!» – «Они очень тягучие!»

Знову в цій школі розмова серед вчителів, які також готуються до художньої самодіяльності. Обговорюється питання, який скласти репертуар, які пісні включити. Учителька й каже: «Треба б щось з Шевченка виконати».

– Да кому это надо?! – бурхливо зреагувала Бренер, вчителька англійської мови (єврейка).

До речі, у цій школі (СШ №3) повне засилля євреїв.

Досить було бути завучеві євреєм, як вони повністю запанували. Усі вони дихають ненавистю до української мови, літератури. А школа ж українська! У старших класах вони ж і викладають українську мову (Поліна Афонівна). До речі, вчителі – українці, як на підбір, безхребетні. Цікаво, що той же Хінкулов пише розвідки про Шевченка, а скільки їх працює в галузі української мови, літератури – чи щоб розвалити зсередини?

Цікаво, що євреї належать до гнаних, переслідуваних, а тут таке зневажливе ставлення до народу, за рахунок якого живуть, який теж знедолений. Згадуються слова Маркса про їхню роль у Польщі.

—• 17 березня 1964 р. •—

1. *Роковини Шевченка*. Відшуміли вечори, концерти, наукові й урочисті засідання, присвячені 150-річчю з дня народження Шевченка.

У Солженіцина є фраза, що «человека можна повернуть и так, и этак». Діяльність великих людей минулого у наш час можна повернути й так, і інак.

Нема можливості наводити тут або перераховувати всіх облудних фраз. Показові в цьому відношенні лекції Б. Яким елейним, христоролюбивим тоном він читав! Яка між Шевченком і Белінським була дружба! Як він ненавидів український націоналізм, який намагається прищепити ненависть до великого братнього російського народу! Яке святотатство з боку Куліша знецінювати Шевченка, називати його неуком (тут же і цитата).

А метод цей полягає ось у чому: вихопити окремі фрази з контексту, зачитувати початок, не докінчивши, і тому подібне.

Спереду мене сиділа дочка Б., а з нею якась картава. Чую від неї, коли Б. щось особливо патетично став читати: «Ах, как хорошо! Чудесно!»

Кажуть, СШ №3 і №2 зовсім не відмічали цієї дати. Директор СШ №2 нібито заявив, що Шевченка не любить і не збирається відзначати його ювілей.

Яким усе-таки безмежно рабськи-цинічним був виступ Корнійчука на урочистих зборах у Москві (150-річчя)! А голос, а інтонація! Блювотне відчуття.

Шевченка можна використати, виявляється, проти Шевченка, навіть проти його народу.

Хтось по радіо говорив, що й українців багато поїхало на цілину, бо, як писав Шевченко,

Работящим рукам,
Работящим умам
Целину поднимають!

Варто переглянути збірник «Світова велич Кобзаря». Взагалі, дещо зі словоблуддя слід виписати для характеристики певного напрямку, епохи, людей.

Гнітюче враження залишають розмови з двома знайомими. І той, і другий розповідали, як під час війни в першу чергу поїмали інтелігентів, запідозрених у симпатіях до української культури, і постріляли. Вивезли десь і без документів, без нічого вбили. Хто розбере, хто це і ким убитий. Відкрили багато льохів, повних трупами.

2. *Сценка.* Одного разу заходжу в магазин по Фрунзе. Біля м'ясоконсервного відділу – черга. Підходжу. Дають консервовану конину. Згадалась почута в дитячі руки розповідь учасника оборони Варшави в 1939 році. В оточеному місті не було чого їсти. Доходило до того, що їли навіть коней! А ми б'ємось зараз у черзі за кониною і прославляємо круте піднесення сільського господарства. «Ізобіліє».

3. *Образ.* Мав можливість ближче ознайомитись з Бугаєвичем. Студенти мені розповідали, що одного разу наприкінці лекції чи семінару він запропонував подискутувати-поговорити відкрито про деякі питання. Йшла мова про шкідливі наслідки культу Сталіна. Зараз це ліквідовано, партія піддала гострій критиці помилки минулого. Василь Калущко і ще деякі висловились, що культ на словах розкритикований, а на ділі існує. Хіба Хрущов усе знає, що буквально в усіх галузях дає

поради, вказівки. Виникла суперечка. Бугаєвич (кандидат педагогічних наук) побіг у партбюро і розповів про це. Викликали потім диспутантів «на килим».

—• 6 квітня 1964 р. •—

1. *Чесність*. Скільки століть висміюють хабарників? А чи їх від цього зменшилося?

Ось епізод. Приїжджає лісовий інспектор. Виявляє в дядька свіжі дрова, які він, безумовно, вкрав у лісі. Складає акт. Дядька чекає суд і тюрма. Винуватець бере самогон, закуску, пуд муки, кілька десятків карбованців, передає інспектору, той «милостиво» рве протокол. Дядько викупивсь із страшної халепи, радий, вигода й представнику влади. Першого засудили б, залишили б господарство, велику сім'ю напризволяще, в біді. Чи ж не гуманним виявився вчинок хабарника?

До речі, ця сценка нагадала мені про дивне становище селянина: він скрізь винен. Нарубав дров, щоб не замерзнути взимку, – винен, пасе корову на колгоспному – винен (а де ж пасти, коли свого нема), не виконав мінімуму трудоднів – винен, щось сказав на владу – винен. До чого зводиться тоді мета його існування?

Найблагородніші слова й ідеї використовуються з найпідлішою метою. Говорити про братство, про яке мріяли найпередовіші сини обох народів, і використовувати його з метою асиміляції.

2. *Розвиток культури*. У магазині «Культтовари» на центральному ринку є відділ грамплатівок. Покупці тут майже виключно з села. І що ж? Зі 117 назв платівок лише 5 українських («Туман яром», «Ой, у вишневому садочку»...). У центральному ж магазині на вул. Леніна (відділ в універмазі), більше 1-2 українських я не бачив ось уже кілька років підряд. У ювілейний рік не можна дістати платівок на слова Шевченка.

3. Якось з Б.Хоменком ми перекинулись фразами про те, що тепер людина стала цілковитим рабом.

Б. Хоменко розповідав, що якийсь кореспондент могилів-подільської газети написав у Москву (Глинський, мабуть) про те, чому нема в Молдавії української школи. Зняли його з роботи. За подібну історію зняли Василя Орла на Кубані. До речі, коли він був у Києві, то хтось добився дозволу йому виступити по радіо і розповісти про вшанування Шевченка на Кубані. Дозволили, але... з умовою, що виступить по-російськи. Він відмовився.

Т. розповів неймовірну історію. В.Б. йому зізнався, що коли збирався їхати в туристичну подорож за кордон (років два тому), то прибув до нього на квартиру представник безпеки і зобов'язав слідкувати за групою. Він погодився. Коли повернулись, написав звіт, відмітивши, правда, що хтось там з Донбасу був один раз п'яним.

—• 13 квітня 1964 р. •—

На днях розмовляв із Страшкевичкою про необхідність написати спогади про чоловіка, про його життя, про несправедливий суд над ним. Це потрібно для нащадків, для тих, хто буде цікавитись цим часом. Адже розпущено море брехні, а невинно осуджені і скарані замкнули уста. Ваш обов'язок — сказати, що у вашій силі, їй ця логіка виявилась недоступною. Вона застогнала, що осудили його невинно. Тоді понищили багато людей безневинно.

Вона боїться про це писати. Знайдуться злі люди, які піднімуть крик. Каневський гроші одержував, спеціально був приставлений, щоб стерегти за ним. Коли помер чоловік, то в інституті біля гробу вона була свідком таких розмов. Якийсь енкаведист до другого: «Это правда, что он был петлюровским министром?»

Ось прожила людина вік, зацькована, без кінця-краю ображена, зневажена, оббрехана. За що? В силу якого права? Тикали йому найболючіші слова, бо це сходило безкарно, давало можливість вислужитись, показати свій «патріотизм».

Топоркова, сама в'їдлива вдова, й зараз допікає нещасну, самотню дружину Страшкевича. Все за петлюрівщину. До речі,

який страшенний злочин петлюрівців – насмілились захищати своє!

—• 14 квітня 1964 р. •—

Матеріальний рівень, добробут. Якось зайшла мова про статки. Згадали, що скільки ми у Вінниці, то все нема чогось, все трудно діставати продукти. Ніколи не було круп, муки, масло з'являлось періодично, інколи не було й цукру.

Справді, як дивно, що досі тривають постійні перебої з постачанням (20 років після війни). Можна уявити собі матеріальний рівень звичайної людини. Технічні працівники у нашому інституті отримують по 30 крб. Абсолютна більшість робітників не одержує вище 50-60 крб., навіть учитель має ставку 66 крб. (з вищою освітою, в 5-8 класах) .

Ось уже весна, а 1 кг масла 6-7 крб., 1 л молока 40-50 коп. на базарі, м'яса не дістанеш, крупи, муки – про це вже ніхто й не згадує. Ми у місцевкомі не можемо відбитись від заяв прохачів допомоги, до кожної заяви «акт обстеження» (роблять представники МК) – «становище безвихідне» (нема чого їсти, нема що одягти, нема де жити). Дали по 15-20 крб.

Надходить весна, треба побілити стіни. Попробуйте дістати вапна. Тільки на будівництві, з-під поли.

Нічого не можна дістати. Рідко можна назвати річ, яку без особливих труднощів можна дістати. Взяти хоча б папір. Пригадую, ще зразу після визволення мені довелось відчутти нестачу паперу. З тих пір завжди купував на запас. І такий стан не міняється десятками років.

—• 15 квітня 1964 р. •—

1. *Сценка в магазині.* (В універмазі на вул. Фрунзе). Підходжу до прилавка, де продаються платівки. Якась сільська низенька жінка, років 40, нужденно одягнена, руки поморщені, висохлі й спрацьовані, обличчя пооране лихом і працею, згрубіле

від вітрів, змарніле від недоїдання, вибирає собі платівки, просить продавщицю програвати ту, яку вибрала.

З репродуктора якась співачка голосно по-сільському співає:

... корівоньку пропила
З сусідкою Хвеською,
З кумою Параскою.
З кумом Іваном,
Сусідом Степаном...

Жінка вибирає тільки українські записи, її українська мова, забитий украй вигляд та й репертуар про Хвесьок і Парасок викликає глузливу посмішку в нечисленних присутніх. Продавщиця наче злорадіє з примітивних пісень і їх нещасного адепта. Запамятував зовнішній вигляд молодого високого дурибала, який звисока поглядав на цю сцену і начебто готувався сказати якийсь дотеп. Жінка наче відчувала на собі гніт чогось стидного, смішного, того, що оточуючі зневажають, соромляться, бо дивилась якимось вниз, не сміла підняти голови, наче боязно крапа ці пластинки, наче хотіла вирвати українську пісню з оточення негідників, з брудних рук і занести її туди, де її полюблять.

Я спочатку відчув наче сором, наче біль. Якийсь рух душі наче штовхнув відійти звідси, не признаватись, що це – сестра моя по крові і мові, а це звучать пісні – прояви духу твого народу. Ось корінь того сорому, що примушує бути не подібною до простого народу. Через мить підходжу ближче, попросив жінку пропустити, вибрав дві платівки (без програвання), спитав ціну, заплатив. Тут і моя дружина (бо у мене не вистачало грошей) сказала кілька фраз. Ніби щось обірвалось: дурибало став серйозний, проковтнувши щось, змінилось обличчя продавщиці, а жінка наче випросталась. Справив враження мій одяг, зовнішній вигляд, чиста літературна мова, бо це для міської голоти має неабияке значення. Вони наче зрозуміли, що українською піснею цікавляться культурні люди.

Яке нещастя! Українська мова, культура асоціюється із забитим селом, колгоспом. І пісні підбирають ніби для дискредитації української пісенної культури. Скільки є шедеврів, а де вони?! А що роблять сучасні письменники і композитори? Стали горляями? І цей зігнаний народ носить на своїх плечах тих, що з нього насміхаються!

2. *У пошуках правди.* Позавчора Іван Людвигович Грушкевич, гостюючи в мене, розповідав про дещо. Ось цікавий приклад. У нього є друг, працює секретарем (першим) в Летичівському районі на Хмельниччині:

– Одержує він порівняно небагато, щось 200 крб., сім'я велика (троє дітей, батьки), але завів він мене колись у комірчину, то чого там тільки немає. А й витрати ж у нього великі. Ось, наприклад, дзвонять з обкому: «Вечором приїде 10 чоловік, треба організувати вечерю, щоб і риба була». От він і організовує. Приїжджає хто з обкому чи ЦК – до нього йде і обідати, й вечеряти. А тут потрібно й винця хорошого, й коньячку, й закусочки доброї. Звик з ними пити, то може чорт знає скільки випити.

– Де ж він оце все бере?

– Звісно, не на зарплату. Бувають дні, що його зарплати на день не вистачило б. Але він хлопець толковий і чесний. Все це організовує його дружина, її батько був головою райвиконкому, у її сім'ї все це було звичним ділом, отже вона цю практику продовжує й зараз. Тепер з продуктами трудно, то я у них дещо дістав – муки, гречаної крупи, жирів. Хотів заплатити, то він відмовився.

—• 27 квітня 1964 р. •—

Вчора (перед травнем) по талонах давали по 300 г масла і 1 кг цукру, і то черга була величезна. Добро це відпускали у нас в інституті, те саме і по інших установах. Мізерний цей пайок тільки тим, хто десь працює, а якщо непрацевдатний – то як хочеш.

Йдемо по коридору в підвал, де «дають». Кажу:

– Вже стоїмо одною ногою в комунізмі, дають по потребах, хоч і за гроші.

– Авжеж! Ніде не написано, хто буде визначати потреби. Скільки кому схочуть, стільки й даватимуть.

Мене наче осінила ця ідея. Адже й справді так! Оголосять, що ми вже ввійшли в комунізм, намітять кому що й скільки давати і від кого що і якою мірою брати. Колгоспники, робітники та ін. будуть працювати день і ніч за мізерне їдло, пійло і одяг. Даватимуть також житло. Весь бюрократичний апарат (у залежності від заслуг) одержуватиме путівки на курорти, не говорячи про щоденні блага.

Зрештою, риси цього майбутнього досить ясно проступають і зараз. Мого знайомого з Бершадського райкому «не обіжають», як він висловився, – щороку дають путівку. А директор СШ №3 (Корсунь), працюючи в обкомі, також не мав підстав ображатись...

—• 27 травня 1964 р. •—

Сьогодні розійшлась чутка, що хтось підпалив публічну бібліотеку. Ось у зв'язку з цим окремі сценки, мотиви.

Вперше мені про це розповів Костюк. Я побіг до Любивця у своїх справах, у ході розмови повідомив його про ці чутки. Він скупко підтвердив, що чув про це, але з таким виглядом, що мовляв, про такі речі відкрито не говорять. Потім у бібліотеці цією звісткою я поділився з працівниками. Було багато слухачів, і мені раптом спала на думку сценка: судять людину за розповсюдження «ложных слухов». Пришили йому ворожу пропаганду, а він собі просто, наївно розповідав (наприклад, про арешт, розстріли, голод, забастовки – мало про що). Любивець багато бачив таких речей, тому такий обережний.

Кажуть, що підпалювача піймали, якийсь науковий працівник, намагався порізати собі вени, коли попався.

Заходжу до Нін. Ден. Вона часто дуже цікаві думки висловлює, хоч її чоловік Купряшкін ревів на кончині Сталіна, а

потім пропагував рішення з'їзду! Так от вона, коли почула, зразу: «Это негодяй, ему нужно было сжечь документы. Просто замести следы злодеяний. Я такие случаи знаю. Сейчас некоторых начинают привлекать к ответственности за их делишки. Помню, был такой случай с прокурором. Так он убил уборщицу и поджег архив. Она случайно стала свидетелем...». У цей час почулось, що хтось зайшов у книгосховище. Тон розмови моментально змінила: «Это вражеская вылазка! От какие подлые бывают враги! Необходимо повышать бдительность! Ах, какой ужас!».

Який це був цікавий і характерний момент! Як круто можна змінити розмову! І про що це свідчить? Життя навчило бути «изворотливым».

—• 25 червня 1964 р. •—

1. Розповідали про колишнього завкафедри у Вінницькому педінституті Хмельовського, який на засіданнях кафедри не дозволяв говорити, а лише складали протокол; хто хотів щось сказати, то говорив рівно стільки, скільки потрібно «записати в протокол. Потім ці протоколи давав кожному підписати. Тому його не змогли з'їсти».

Якось у травні цього року зайшов у школу до Клубкової. Вона перевіряє зошити учнів (контрольні роботи), а з нею сидить інша вчителька цієї ж школи (№8), теж викладач української мови. Обоє розмовляють по-російськи. Коли я включився у розмову, то обоє зі мною заговорили по-українськи, а потім між собою знову по-російськи. Як же вони можуть виховувати любов до української мови? Клубкова єврейка, а та – якась розжиріла, свиноподібна міщанка, все запливло жиром.

2. Державний екзамен (23.06.1964) з педагогіки на п'ятому українському. Студентка Артикула розповідає про естетичне виховання учнів: наша музика – найпередовіша в світі, вона має політичне спрямування, а буржуазна відволікає від політики.

Ректор (Ткаченко): «Правильно. Скажіть, чи є українські фаталістичні пісні, які розслаблюють волю, сіють зневіру?» Вона

не може відповісти, тоді він: «Є, наприклад «Така її доля», «Чи я в лузі не калина була» та ін. Отже, не все з української народної творчості можна приймати. І тут треба бути пильним».

До речі, часто ставить додаткові питання і підкреслює, що цього поняття по-українськи не можна «виразити». – У чому полягає суть виховання? На це вказує дуже вдалий російський термін «воспитание», значить у першу чергу «питание».

3. *150-річчя Шевченка.* Прикрашений Канів та інші місця.

Під час святкування у Каневі кордони міліції не допускали людей. Жінка: «Оце такого ще не чула, щоб і після смерті навколо Шевченка міліція стояла». Взяли в каталажку.

Преса різко припинила друкувати матеріали. Кажуть, що покликали редакторів і зробили «роз'яснення». Справді, всі журнали ще восени були заповнені шевченківськими матеріалами, потім різко це припинилось (див. «Україна», «Зміна» та ін. восени 1963 р., взимку та весною 1964 р.). Здавалося б, все повинно було посилитись весною.

Біля пам'ятника у травні самовільно організувався мітинг. Міліція розігнала. Хтось вивісив лозунг «Ми тебе не забули, Тарасе!» Міліціонер поліз здирати. А перед цим мітингом викликали Сверстюка, Коцюбинську та ін. Від Франка взяли зобов'язання, що не буде зустрічатись з закордонними гостями.

4. Згоріла бібліотека АН УРСР. Як по-різному до цього поставились! Жінка з Ніжина: «Мій чоловік кілька ночей не міг спати, так переживав». Грицюта: «Не говори, у мене болить серце». Смаль, Сверстюк як найглибшу особисту втрату. А Н? Ніякої уваги, ніякої реакції. Так і національна справа. В одних вона викликає біль, а інші абсолютно байдужі.

—• 4 липня 1964 р. •—

1. *Про творчу інтелігенцію.* Як легко, маючи владу, людей повернути в яку завгодно сторону!

Ось, приміром, Д., який просився не скорочувати його, обіцяв за це робити що завгодно.

А Масюкевич? Дай їм можливість друкуватись: вони засиплють вас своїми «творами», аби було кому цю базгранину редагувати, їхніми устами можна проводити які завгодно ідеї, обробляти інертну масу в якому завгодно дусі.

Цікаво відмітити ще й те, що вони страшенно безграмотні, амбіційні, страшенно жадібні.

«Кто был ничем, тот станет всем»

Посередню, хтиву до насолод челядь використати! Ось у чому сила й велич власть імущих.

П. розповів про завідувачу музеєм Коцюбинського (десь 50-ті роки), її батько чи розстріляний, чи засуджений, одне слово, значиться серед ворогів. У зв'язку з цим вона була завербована, крім того, до неї ходили хлопці з органів ночувати. У її квартирі приймали інформацію, і давали інструкції, і ділились ліжком.

Білодіда батько, кажуть, був куркулем, репресований. Цей приклав немало зусиль, щоб вислужитись. Робить усе. Цікаво було б дослідити еволюцію такої душі.

У Франка («Що таке поступ») є згадка про селянина, який знайшов скарб і продав його за безцінь. Так для знедоленого, позбавленого світла народу не має ціни традиція, рідна мова, культура.

2. «Нинішнє покоління людей житиме при комунізмі», – заявляє урочисто партія. Біля магазинів з хлібом юрмляться обідрані, з торбами, сумками за плечима, селяни. Купують хліб. Якщо є, бо часто його нема. Черги довгі, нервові. Міщани лаються: «Понаехали! Весь хліб забирають! В колхозе не працюють!» Кінська ковбаса – і та не часто буває, з'явилась китова (з китового м'яса чи що).

Розповідають як про щось казкове: у Києві дають по півкіло масла, є цукор.

А навколо лозунги, плакати про комунізм, добробут, круте піднесення сільського господарства, хімізацію, про щасливе й заможне життя.

Дивуєшся, як у таких важких умовах можуть виживати люди. Скільки є таких, що одержують по 30-40 крб. на місяць, учителі, лікарі – по 60-70, робітники до 100 крб. На скромне харчування (4 душі) йде понад 100 крб., а як ті, що одержують 50-60 крб., можуть ще й одягтися? А що їдять ті, які ще й менше одержують?!

Крайня, безпросвітна нужда при таких величезних можливостях.

3. *Дійсність і пропаганда.* Недарма існує зворот: «Де я тобі візьму? Намалюю?» (коли просять неможливого).

Студент Ільчишин (ІІІ укр.) розповів: «Часто буває, що на день лише один раз поп'єш чаю – і все».

– А батьки не допомагають?

– Мої батьки працюють у колгоспі, з чого ж вони можуть допомагати? З городу картоплі дадуть і більш нічого.

– А хіба за трудовні нічого не отримують?

– Василю Тихоновичу, що в тому колгоспі на трудовні одержиш!

– Ви ж підірвете здоров'я, живучи так.

– Воно вже підірване. Ходжу лікую шлунок.

—• 6 липня 1964 р. •—

1. На концерті Сибірського ансамблю оголосили, що наступний номер – татарський танець.

Вийшло четверо, маленькі, негарні. Почали танцювати. Танець вражає якимось диким примітивізмом.

Кажу Потупейкові:

– Оце ж наші завойовники.

– А чи мало у нас було завойовників – і східних, і західних, і південних, і північних? Де не глянеш, їх скрізь побачиш.

Я оглянувся. Один нахилився близько до нас, мабуть, прислухався. Чогось запам'ятався вираз його обличчя, очей. Шпик! Їх ззаду було двоє приблизно однаково одягнених. Досить

гарних на вроду, добре одягнених, але їхня професія так і проявляється в очах

2. Підсів недавно до студента-заочника, готується у парку до екзамену з російської літератури. Він – завідувач початкової школи в Погребищенському районі. З його розповідей (все це якось обережно, з оглядкою):

– У минулому році заплатили колгоспникам лише за перше півріччя, дали по 1 кг на трудовень, а за друге дали лише по 18 коп. Розібрали пекарню ще влітку того року, сказали що на ремонт, але так ремонтують й досі.

– А де ж берете хліб?

– Хто де. Хто з мішечками туди до Києва їде, інколи в село привезуть «кирпичів» 90, то розбирають так, щоб і люди не бачили (характерно: кирпичів, а не хлібин, адже хліб став подібним на цеглу).

Це щасливе, заможне сучасне, ось перспективи на світле майбутнє:

– З вини голови колгоспу й агронома занадто рано посіяли буряки і дуже глибоко, ще в сиру й холодну землю. Буряки пропали (360 га). Приїхала з району комісія, буряки списали, мотивуючи: «випав град» (стихійне лихо). А не було не тільки граду, а й дощу.

– На великій ділянці непогано почала рости пшениця. Але голову колгоспу викликали в райком і там сказали: пшениця більше 14 ц на га не дасть, треба зорати, засіяти горохом. Голова спочатку став впиратись. Тоді сказали, що понаганяють худоби з сусідніх колгоспів. Така вказівка зверху. Голова приїхав і де випас, а де не випас худобою пшеницю.

Переорали й засіяли «царем». «Цар» вродив по 4 ц, а висіяли по 3 на 1 га. Закінчив:

– Не розбереш, що робиться. Недаром кажуть, що Хрущов сердиться так на Сталіна за те, що той не зробив запасу хліба на 10 років.

—• 18 липня 1964 р. •—

Прошу Калушка в кінці виготовленого ним альбома про Шевченка зазначити своє прізвище як художника (для музею на Кубані):

– Що ви, Василю Тихоновичу?! Не хочу! Як вернуться знову якісь культівські часи, то щоб мене притягли до відповідальності?!

У Вінницю приїхала якась група поляків, делегація чи що. Виникла потреба знайти людину з польським прізвищем, яка б могла щось польською сказати. Подзвонили в Інститут, тут Чухрій (секретар партбюро) викликав Буяльського. Той, коли довідався, у чім справа, якось вислизнув і хотів сховатись: «Нащо мені це здалося, зараз мене кличуть, а там буде зафіксовано: виступав на зустрічі такої-то». Проте Чухрію вдалось його спіймати і на зустріч затарабанити.

—• 28 липня 1964 р. •—

1. Під час одної з прогулянок Грушкевич розповів про характерну сторінку з передвоєнних років. Працював він учителем десь у 1937 році в селі Удрівці Дунаєвського району Хмельницької області. Герой розповіді – голова сільради. Він був дуже розпусний, проте, як «середньовічний феодал, використовував тільки невинних дівчаток». Так, одного разу у нас у школі був концерт художньої самодіяльності. Під час виступу гарненької восьмикласниці, в якої вже наливались груди, оформився гарний стан, голова підкликає його.

– Грушкевич, як тобі подобається цей товар? Ти можеш спокійно сидіти?

Після її виступу він пішов прямо на сцену, взяв її за руку і повів.

– І вона нічого не могла зробити? Його ж судили б за це! – кажу.

– Його всі страшенно боялись. Хай посміє яка дівчина йому не датись, він її разом з батьками вижене з села або

знищить. А в цієї дід був куркулем, тому вона готова була на все, аби не було біди. Він мало того, що сам може взяти з гурту дівчину, яка йому сподобалась, але часто посилав посильного: піди приведи таку-то. І йому водили прямо в сільраду, в його кабінет. Правда, використовував він здебільшого тих, батьки яких чи родичі були або куркулями, або в чомусь замішані. З таких ніхто не смів скаржитись чи противитись. А тоді взагалі можна було кожного зробити винним. Багатьох людей за його вказівками порозстрілювали або повивозили.

2. Зустріч зі «сталінцем». Яюсь розговорились з одним чоловіком. Почалось з того, що він став лаяти Хрущова, що скрізь зараз анархія, хто що хоче, те й робить. При Сталіні цього не було. Кажу, що тоді масово розстрілювали невинних.

– Ет, що невинних. Яких невинних! Так треба було! Хіба Хрущов не був у цій самій компанії? А Берію він за що убив? Кожен, хто бачить суперника, намагається його знищити, коли може.

Хтось підійшов третій, і мій співбесідник звів розмову на безпечнішу тему – про голів колгоспів (як один голова приписував доярці, з якою спав, надої молока. Та стала героїнею).

Співбесідник яюсь кинув фразу, що працював в «органах»; про вбивство Кірова «всім було відомо», але «так зробити вимагала обстановка».

Виявляється, цей теж незадоволений політикою Хрущова. Не розстрілюють, бач. Нема твердої дисципліни.

Ах, які є люди! (чи то нелюди). Він говорив про деякі неполадки і з смаком додавав фразу: «раніше взяли б його і розстріляли».

3. Почуття власної неповноцінності. Недавно на лекції з методики на 4 українському (заочники) зайшла мова про українську граматику, термінологію. Розповівши про термінологію взагалі, про те, що кожна наука, в тому числі й граматика, має свою термінологію, що є терміни, які самі по собі вказують на зміст означуваного ними поняття, звернувся до

аудиторії з питанням: яка граматична термінологія – українська чи російська – більш вдала, більш прозора з етимологічного боку розкриває зміст поняття? – Російська! – хором відповіли.

Коли я почав наводити приклади і зіставлення, які свідчили про протилежне, то дехто це слухав як ересь (найбільш бездумні). Як глибоко пустило коріння почуття власної неповноцінності!

4. Тростогон розповів про свій вступ у партію, про деяких спільних знайомих.

Лютворт (секретар міськкому партії, зараз голова міськвиконкому, його тесть – начальник Вінницького КГБ, тепер вже на пенсії) працював секретарем партбюро інституту. Тростогон підходить і просить його прийняти в партію. Той погоджується, але пропонує знайти поручителів і рекомендує прізвища. Між тим він з цими «прізвищами» поговорив і сказав не давати рекомендацій. Тростогон підходить до кожного, кожен відмовляється, проте хтось розкрив йому цей секрет. Дивна тактика.

—• 30 липня 1964 р. •—

На випускному вечорі студентів-заочників трапився цікавий випадок. Після урочистої частини в актовому залі запросили всіх в їдальню. Йду з К., короткі репліки, поздоровлення окремих студентів. Порівнявся з нами кульгавий, лисий, висохлий студент, привітався, ми його поздоровили з закінченням інституту. Він:

– Анатолію Гурійовичу, я вам вдячний, що ви мене не погнали з екзамену. От інколи буває таке, що все забуваю, стає темно в очах, не знаю, на якому світі знаходжусь. Це все завдяки чекістам. Мене інколи охоплює невимовне почуття, коли я прокидаюся і відчуваю, що я живу, або коли переживаю якусь важливу подію у своєму житті. Я був одною ногою в могилі, мене вже вели розстрілювати.

Студент розповів про тортури, показуючи жестами, що їх зазнав після арешту Тухачевського. Тухачевський був шефом району (забув назву) Харківської області, його підшефних теж арештували, багатьох розстріляли. У райцентрі майже в усіх уста-

новах не залишилось чоловіків, з директорів шкіл району залишилось у живих усього лише три. Випускник якраз у числі цих трьох. Зовсім невинні люди, багато з них навіть не бачили Тухачевського, були замучені, розстріляні. Оповідач навів такі приклади:

1) Слідчий співає якусь жалібну пісню, потім звертається:

– Ну что, Василенко, визнаюш себя виновним?

Спочатку наче б ввічливо, потім б'є, помахує пістолетом.

2) Били руками під ребра (знає, де болить, до втрати свідомості, забиває дух, усе в середині наче обривається).

3) Дає 5 коп. і примушує тримати на витягнутій руці, рука мліє, а ти тримаєш.

4) Часто допит починався просто: садить на стілець біля стіни, підходить і рукою стукне з усієї сили головою жертви об стіну. Все покрийється туманом. Після цього починається розмова.

Його розповідь обірвалася тим, що почали вже заходити до зали. Кажу до Анатолія Гурійовича:

– Я таких розповідей не можу слухати. Мені здається, що за всю історію людства ще ніхто не дозволяв собі таких знущань над людьми.

– Ще гестапо так робило, – відповів.

Було незвично почути від нього, вірнопідданого, таку репліку.

Коли випили, потанцювали, я взяв за руку Василенка. Пішли надвір. Він розповів, що винищення людей з особливою ретельністю проводилось на Україні. Часто українців гнали на фронт без зброї, просто на заріз. Під Харковом у кількох місцях були організовані такі побоїща. Кидали в атаку дядьків, навіть не переодягнених у військові шинелі. «Необходимо добыть оружие в бою! А в гражданскую как воевали?!»

Коли повертались, то на Україні з особливою ретельністю забирали на фронт. У Сталінграді перед військовим трибуналом стала група дезертирів (150 чоловік). Суд розглянув списки. 70 чоловік росіян.

– Разве будем мы расстреливать русских? Отправит на фронт! Українців же без найменших сумнівів присудили до розстрілу (розповідав йому хтось з учасників цього трибуналу).

Цікава його фраза, коли зайшла мова про страшний занепад, про безоглядну русифікацію.

– Інші народи нас визволять. Ми пережили татарську навалу, переживемо і це лихо.

– Але ж яких непоправних, жахливих втрат зазнав наш народ, – кажу.

– Тут нічого не зробиш, звісно, цього вже ніяк не поправиш.

Запам'яталась ще така картина з його розповіді. Вели його на розстріл. Йшли спочатку мовчки. Коли він зрозумів, у чому справа, то сказав кілька фраз особливо зворушливих, які наче пробудили, підняли якийсь рудимент сумління в катів. Офіцер наказав зупинитись: «Скажи, хто тебе предал?!»

Після цього справа була переглянута і його під розписку, що він нікому нічого не скаже, випустили.

—• 20 серпня 1964 р. •—

Під час перебування у батьків

1-6 серпня 1964 р.

Про що говорять колгоспники. Мова йде про великі нестатки і про пропаганду:

– Ще в минулому році, я чула, Хрущов виступав по радіо, аж захрип, все хвалився, що у нас все йде добре, що Америці на п'яти наступаємо і ха-ха-ха засміявся. А тепер так загнавсь, що гладко обтрусивсь і мовчить, вже про перегони не говорить.

Про колгоспників – «хазяїв»:

– Приїжджають з району чи області, виступають, людей срамлять, що нічого не заробили, колгосп бідний: чиє ж це, це все ваше, ви ж робите для себе, кажуть. А попробуй щось з того «свого» взяти – судять. Роби – не платять, кажуть, що воно все одно твоє, вкради – карають. От і розберись.

Приїжджає до нас (до хати батьків) машина, навантажена мішками жита. Хочуть тут сховати. Мати погодилась, бо привіз родич з Льовкович. Мішки поспішно скинули (ціла компанія хлопців) і поїхали. Потім кілька днів по кілька мішків забирали везами («не сплять»).

Батько каже, що навіть посівне зерно крадуть. Виписують на певну площу певну кількість насіння, «сіячі» частину залишають для себе. Ось одна з причин низьких врожаїв.

Продуктивність праці. Спостерігаю, як працюють біля нашої хати екскаваторники. Один з них, коли заступає на свою зміну, заводить екскаватор, а сам лягає й спить. Інший сяк-так працює. За п'ять днів викопали ледве метрів 10-15 каналу. Екскаватор все стоїть і стоїть, інколи гуде.

Сторінка з минулого. «Берегти народне добро!» Змусили всіх до певного числа здати масло. В Березі на «пункті» зібралось маса цього продукту. Масла не змогли відправити, і воно зіпсувалось. Вивезли в яри, вивалили.

– Раніше господар намагався продати корову гладкою, щоб більше взяти. Тепер колгосп доведе корову, що вона здихає, одні ребра, тоді продає.

– Раніше один одного не знав, що той робить, кожен жив для себе, тепер один за одним так і слідкує, один на одного доносить. Пішла між людьми ворожнеча, один другого видає. Вкоси сіна для корови, як уже начальство знає.

Якість роботи. Коли організувався колгосп, то один робив добре, як звик, інший абияк. Заробляв більше той, хто робив абияк. Вийдуть косити, то той, хто косить добре, чисто, мало ви-косить, мало запишуть йому трудовнів. А інший просто походить з косою, йому запишуть більше. Тепер всі навчилися так.

Кілька років тому голова Савик повиорював усі галявини, пасовиська, усе цілину піднімав. Йому за 1 га піднятої цілини по 50 карбованців. Один раз засіяли жито, потім закинули. Зараз скрізь засіявся березняк. Голова гроші поклав у кишеню собі, колгосп заплатив за машини, а на «цілині» ростуть корчі.

Щороку одну і ту ж ділянку перемиряють по кілька разів, наче вона збільшується або зменшується. Усе нараховують трудодні – коли сіють, косять, орють, боронують і т.д. Один робить, інші міряють, нараховують, видають тощо.

Печальна доля лісу. Ліс винищується страшенно, злочинно. Лісники, голови колгоспів, «об'єщики» – кожен по-своєму його губить, щоб собі ввірвати якусь копійку. Якщо хочеш дістати матеріалу на хату, то тільки «зліва». Домовляєшся з лісничим (стражником), платиш йому по встановленій ціні (20 крб за 1 м) і вивозиш вночі. Він у свою чергу ділиться заробітком з вищестоячим начальником. Кращі деревини в лісі позначаються, заносяться в спеціальні «ліві» списки і продаються «наліво». «Ми тепер з лісниками в добрих відносинах, можемо дістати дерева». Хто зуміє, може вкрати ще й крім купленого, але це вдається не так часто. Піймають – обдеруть як липку.

А все через те, що ліс нічий. Кожен на своїй службі почуває себе временщиком і намагається загарбати якнайбільше. Не бояться тюрми. «Якщо попаду, то аби гроші. Років кілька відсиджу, а потім буду жити».

Гай Мошківський, Шлях-Пуцу винищили зовсім. Кожен, хто хоч кілька років урядував, нажився на багато років. Попало за винищення мало кому. Голова Савик відсидів один рік і то за те, що надто розперезався.

Ніхто не побудував хати без того, щоб не вкрати.

Крадіжка, бракоробство стали тепер органічною частиною життя колгоспників. Коли був у Петра в гостях, там ще випивав Іван (з Льовкович), весь вечір проговорили лише на ці теми. Сіна законно ніде не вкочиш, навіть на тих ділянках, які колгосп не використовує, треба красти. Хліба як не вкрадеш, то не одержиш. Чесно робиш – не виробиш норми трудоднів. Усі знають і люблять повторювати анекдот у різних варіантах про те, як Хрущов порадив не спати. Тепер усі «не сплять». Тут я чув такий варіант: Хрущов порадив колгоспникові, як жити, той зажив багато, поніс у подарунок сала. Залишили на вході з торбою.

Хрущов дозволив принести торбу. Але коли її розкрили перед Хрущовим, то сала не було. Він крикнув: «І тут теж не сплять!»

Злочин і кара. П. розповідав про одного знайомого відставника. Він служив офіцером у Севастополі. Часто розмовляв українською мовою. Пришили справу, що хотів створити українську військову організацію. Чого з іншими військовими говорив по-українськи? Дали п'ять років. Коли почав кінчатись строк, то підіслали провокатора, той вговорював зробити якийсь замах. Послав к чорту його. Тоді підстроїли так: недалеко від того місця, де він працював, два типи «домовлялись» про якусь диверсію, так, щоб він дещо чув. Дали ще п'ять років за те, що знав про змову і не доніс. Після закінчення цих п'яти знайшли ще якусь причіпку і лише завдяки амністії його реабілітували, визнали невинним, призначили пенсію. Отже, зараз пенсіонер.

—• 21 серпня 1964 р. •—

Місто і село. Сталась між ними поляризація. По-перше, мовна. Кожен міщук, який вже перекрутився, з неприхованим презирством слухає просту мову селянина. Далі, сама система зіштовхнула економічні інтереси (чи матеріальні умови). Місто хліб має, село – ні. В 33 році у місті одержували пайки, селяни пухли. Зараз все стало дорогим. Міщани злі на селян за високі ціни. А той, що лишки продає? Як у вагоні часто кричать і лають тих, що ходять з корзинами.

Яка зараз типова картина. Селянина майже не побачиш у місті без торби або без корзини. Жінки ходять по кілька, у кожної через плече перекинуті корзини – одна спереду, друга ззаду. Несуть щось продати, потім ходять по магазинах, шукають хліба, якихось інших продуктів. Усе село пішло з торбами й корзинами.

Згадалось, як приїжджали сюди письменники (десь на початку 1964 р.). М. Сингаївський виступав, здається, в приміщенні бібліотеки і розповів, як Драч влучно відповів Євтушенкові. Троє заплодували. Всі вони члени літературного гуртка педінституту. Наслідки: старосту гуртка – на неодноразові

секретні допити. Керівника гуртка на партбюро. В інституті отаборився представник безпеки для в'яснення справ на місці.

Цікаво, що від багатьох доводилось чути дуже негативні відзиви про К. (секретаря Вінницького обкому, одержав недавно орден Леніна). Кажуть, через нього з області останнє добро викачують, найбагатша область терпить найбільші труднощі. Його дача (десь біля Шпикова) оточена постійно міліцейськими постами, на охорону його квартири в місті виділено 12 міліціонерів. Кого йому боятись?

У селі, де живуть батьки Т., трапилось таке. Привезли машину печеного хліба. Почали збігатись люди. Але буханку хліба тільки той одержить (тобто, купить), хто здасть 2 яйця. І от ще хліб не кінчили вивантажувати, як вишикувалась черга, чоловік 300. Щоб яєць не подавити, кожен підняв їх і тримає над головою: той у банці, той просто в руці. Оригінальне видовище!

Питаю В. Калущка, чи добрий урожай, чи добре заробили колгоспники.

– Урожай то добрий, але що з того? Дали по кілограму за сім місяців, а більше не заплатять. Голова такий розумний, путящий хлопець, з вищою освітою, хотів дати більше, та в районі не дозволили.

– А як з запасами? – питаю.

– З якими? Все забрали, навіть на годівлю не залишили.

– А як же ж тоді бути?

– Як? Хіба не знаєте? Частина з того, що колгосп здав, повернуть назад, деяку частину худоби, яка буде здихати, прийдеться дорізувати.

– А для чого було здавати, а потім назад купувати?

– А то як же? Держава має вигоду. Закупили дешево, а тепер продадуть втридорога.

(Справді, дивно: колгосп здає, потім купує своє, витрачається на це маса транспорту, робочої сили. У якій голові виникла така ідея?).

—• 28 серпня 1964 р. •—

Вчора Муза Іванівна розповіла про такий епізод. Їде вона автобусом до школи-інтернату. В автобусі якась дама кинула таку фразу:

– Я ненавижу этот украинский язык, это полное недоразумение!

– А хліб український ви любите? – звернулась якась жінка до неї.

– Что? Вы что-то мне сказали?

– Питаю, чи хліб український ви любите?

– Как вы смеете вмешиваться в чужие разговоры?! Невоспитанная! (і ще цілий ряд лайок).

Ця зміряла її презирливим поглядом і пройшла наперед: «Я їй скажу слово, а вона мені десять. Я зразу побачила, що це за жінка».

До речі, така сцена повинна була обурити пасажирів. Куди там! І це у Вінниці.

—• 8 вересня 1964 р. •—

Сторінка з минулого. Розповідає вчителька (СШ №3), що біля них по сусідству жила дуже хороша сім'я, в якій арештували чоловіка (1937 р.). «Усі ми перестали не тільки вітатись, але й дивитись у той бік, остерігались десь хоча б випадково зустрітись, щоб нас не запідозрили в співчутті» (залишилась дружина з дітьми).

Вона сама, ця вчителька, теж ледь не погоріла. У бібліотеці списали літературу. Бібліотекарка попросила її, свою подругу, посидіти з годинку за неї. Якраз у цей час прийшов учитель, який займався доносами. Попросив щось почитати. Оскільки ця була не в курсі – кивнула на купу: вибирайте. Цей знайшов книжку з віршем Якіру, доніс. Врятувало, що книжки справді списані, і що її в районі добре знали.

—• 9 вересня 1964 р. •—

По дорозі в школу зустрів М.Присяжнюка. Питаю, чи читав статтю «Об этом нельзя забыть»? Ні. Розповідаю зміст, згадуючи й «добрих» чекістів. Махає рукою заперечно. Потім:

– Хоча все може бути. Я у Ворзелі в будинку відпочинку зустрів літнього чоловіка. Він весь трясся: нервове потрясіння. Грав з ранку до вечора в доміно. Був напівбожевільний. Якось, випивши, розповів: «Я розстріляв стільки людей, що не можу приблизно уявити собі їх числа. Тепер я бачу, що вони були невинні». Він на грані самогубства. Це справжній кат, але нарешті усвідомив свою помилку.

– Дуже дивно. Яка у нього хоч пика – вбивці, злодія?

– Уяви собі, що звичайна. Не подумаєш про нього таке.

Очевидно, тому він і розкався, що звичайна. Чи ці сталіністи каються? Де там? Згадується, як Ч. розповідав про пенсіонера, який навіть хвалиться своїми колишніми способами катувань.

Анекдот з часів культу.

До вчительки ходив працівник безпеки. Вона якось у розмові сказала, що якийсь учень не знав, хто написав «Евгения Онегина». Через деякий час він їй і каже: «Отец вашего ученика наконец признался, что он написал «Евгения Онегина». Вот сволочь. Мы его в расход пустили».

—• 10 вересня 1964 р. •—

1. *Сценка.* Недавно в дитячому садочку був ранок, присвячений проводам двох дітей зі старших груп у школу.

Виступ завідувачки. Вона побажала успіхів у навчанні, щоб виправдали надії своїх товаришів по групі, були гідними синами нашої батьківщини, партії.

Далі діти розповідали вірші про партію, про Батьківщину. Після цього невеличкий концерт. Співали, танцювали, декламували. Усе так гарно, зворушливо, багато квітів, прапорців. На чільній стіні величезний портрет Леніна, уквітчаний, прибраний. Одна дівчинка прочитала віршик «Портрет Леніна», звернувшись до

портрета і ніби характеризуючи його. Усе про любов, відданість, патріотизм. Лише один вірш і пісня були українською мовою.

2. У понеділок цього тижня провів практичне заняття у двох групах українського відділення III курсу (50 чоловік). Твір за картиною Красицького «Гість із Запоріжжя». Ніхто не чув ні про художника, ні про картину. Не знали, коли було козацтво, лише один студент виявився обізнаним у цьому питанні. Як виникло, чим закінчилось – теж не знали.

—• 11 вересня 1964 р. •—

Сьогодні розповідав я на лекції про принципи навчання рідної мови. Піднявся шум: а чого у Вінниці російські школи? Навіть у Бару російська школа, де там росіяни! У четвертій школі, наприклад, майже одні українці, а школа російська! Про це варто було б поговорити! Йде русифікація!

Що робити, як реагувати? Погодсья – хтось донесе. Доводити протилежне – кривити душею.

—• 12 вересня 1964 р. •—

Знов про квартирні справи. В інституті недавно розподілили 4 квартири. Секретар парторганізації інституту Чухрій, хоч закінчив інститут недавно, років три тому, одержав уже втретє квартиру, на цей раз у центрі міста, трикімнатну, в дуже гарному районі, на II поверсі (а секретарем працює рік чи два). Окорков задовольняється тісною конурою, стіни обвалені, працює в інституті біля 20 років, загальний стаж педагогічної роботи вже 32 роки. Поповський, прекрасний спеціаліст, що визнають усі, в інституті теж біля 20 років, а квартири ніякої не має. І нема надії одержати. Чому? Був у хорі під час окупації. До речі, став він людиною особливою: ховається від людей (прочитає лекцію, перерву перестоїть десь у коридорі, а як нема лекції – тихенько додому, щоб ніхто не бачив). Я не чув від нього жодної власної думки. Він нікому не заперечить, нічого

противного не скаже. Коли попаде в гурт, де розповідають дотеп, він вислухає і тихо піде. Щоб ні в чому не звинуватили.

А Чечот, який 10 років тут працював і тиснувся в кімнатці? Доцент, кандидат філологічних наук, але ж був на окупованій території, зіткнувся з ворожою пропагандою.

—• 14 вересня 1964 р. •—

*Конференція, присвячена 100-річчю
від дня народження М.Коцюбинського.*

Мазуркевич: «Коцюбинський революціонер-демократ у ленінському розумінні». Все про Леніна, більшовиків, буржуазний обман, клерикалізм, поміщицьке переслідування вчителів, яке викривав Ленін.

Учитель учителів Сталін дав високу оцінку Коцюбинському.

Коцюбинського Мазуркевич цитує лише на російській мові, Леніна – на українській. Кожне слово вимовляє гранично чітко, кожен звук, наче відраховує п'ятаки. «Ідеологічні вороги нашого народу – українські буржуазні націоналісти марно хотіли применшити революційне значення творчості Коцюбинського».

Ще одна рисочка: Мазуркевич оголошує тему доповіді і доповідача, який з Переяслава-Хмельницького. «О-о! зверніть увагу! З славного міста».

Виступ Сторчака – блискучий, розумний. Спочатку здався занадто вітіюватим, насиченим образними засобами (зокрема, порівняннями), але через короткий час повністю заворожив публіку.

За змістом – виступ теж хороший. Про любов до батьківщини, до праці, до людей. «Україна може жити без кожного з нас, але ми без України – ні».

Виступ усім сподобався (говорили потім між собою), усіх зачарував.

Як Д. характеризує Мазуркевича: «О-о, він прекрасний журналіст, він вельми добре пише! Голова! Розумний дядько! Бач, як він далеко пішов угору».

Виявляється, Мазуркевич читав російську літературу в нашому інституті, не мав батька, мати бідна, десь недалеко від Вінниці.

—• 15 вересня 1964 р. •—

Ірина Коцюбинська розповідала про їх «бідне» життя: купили хорошу хату з садом, з доброго дерева збудовану (у лісника), щоб довго стояла. Велика сім'я на утриманні, Михайло Михайлович хворий, поїздки за кордон, п'ять псів у дворі, гості, прогулянки. А який чин треба мати зараз, щоб так прожити? Бути професором, академіком? А він же простий чиновник. Який низький рівень життя!

До речі, Росія – тюрма народів. Як же це так, що Коцюбинський виїжджав за кордон (будучи підозрілим) скільки хотів і куди хотів. Сестру відправив, там друкувався, листувався і т.д. і т.п.

—• 18 вересня 1964 р. •—

Підходжу до кіоску і прошу «Правду» за 18 вересня. Тут же стоїть викладач нашої кафедри суспільних наук, не пригадую його прізвища, здається С.

– Что там интересного? – питає.

– Є стаття про Верейкіса. – Показую.

– Наверно, из репрессированных? – (коли прочитав заголовок «Верный сын партии»).

– Так.

Тоді він з явною іронією, з явним глузуванням у голосі і міміці:

– Коллекцию собираете?

Я аж не знав, що відповісти. Кажу, просто цікаво, як воно могло так трапитись. Тоді він, змінивши тон і вираз, порадив подивитись у БСЭ, т.51, там вони, мовляв, представлені.

Йдучи дорогою, я думав, що оце та справжня радянська людина, про яку так багато пишуть, говорять. Він був у ті роки комісаром в армії, насаджував цей культ, тепер викладач

марксистської філософії, викорінює залишки культу. І тоді, і тепер живеться йому зовсім непогано, бо він основа. Опора. Усю цю печальну державну мудрість він розуміє по-своєму: тоді потрібні були жертви, щоб зміцнити владу, щоб укріпитись при владі одному, тепер її реабілітацією необхідно зміцнити владу другому. Його вірна служба потрібна й одному, й другому, і при одному й другому йому живеться добре. Він добре знає, з якого боку благо.

—• 21 вересня 1964 р. •—

Справи мовні (знову ж про Миколу). Коли відвезли в лікарню, то чергова лікарка розмовляла з ним, оглядала, прослуховувала. Вона його про щось питає, він не розуміє, він каже – вона не розуміє. Українська мова стає його нещастям, робить його на своїй же батьківщині без мови. Дивуюсь: його лікують, збирають анамнез, ця лікарка (що лікує) ні слова, ні півслова по-українськи не знає.

—• 17 жовтня 1964 р. •—

З 27.09 по 15.10 працював я у радгоспі Криштопівка, керував студентами, що були на збиранні яблук (450 чоловік).

Трудно описати перше враження від саду. Коли заходили з боку правління, наближались до спуску в яр (Голубий яр, широкий, глибокий, починається у цьому ж саду), то з підвищення розкривається прекрасна панорама: скільки оком сягнеш у різні сторони, вишикувалось величезне військо (з рівними інтервалами в бездоганних рядах) яблунь, обвішаних плодами сонця, здоров'я, сили. Військо, що несе людям радість, силу, здоров'я, що живить людську кров соками землі і промінням сонця. Це апофеоз людської праці і мудрості, образ омріяної України, куточок раю на землі. Недаром хтось з викладачів висловився, що навряд чи знайдеш на земній кулі багато таких куточків, як Україна.

Сценки, розмови, роздуми... Весь сад має дати у цьому році приблизно 8-10 тис. тон яблук. Щодня 6-7 вагонів з найкращими сортами відправляється в «центральні райони». У минулому році радгосп одержав 1,5 млн. крб. (новими) прибутків, у цьому буде більше. В той же час робітник в середньому в день заробляє 2-3 крб. (при виконанні норми). Студенти жили в бараках, де повно мишей, спали в тісноті на нарах у два яруси, харчували їх так погано, що описати важко: чорний-чорний глевкий хліб, ранком і вечором каша просяна (інколи гречана), лише обіди кращі – борщ, каша з м'ясом. Багато людей попростуджувалось, багато похворіло шлунками. Не побудовано навіть порядної дороги, щоб вивозити зібране тут багатство. Керуючий жартував, що якби революція настала хоча б на рік пізніше, то була б через село залізниця, якийсь пан вже починав будувати.

Важко говорити про раціональну організацію праці. Наприклад, привозять заготовки для ящиків (дощечки різних розмірів), усе це звалюють навалом, ті, що збивають, спочатку півдня вибирають для себе потрібні дощечки, потім уже роблять із них ящики. Весь процес роботи – під відкритим небом. Дощ – і робота зупинилась навіть на «перевалці» (де роблять тару, сортують яблука та ін.). Втрати величезні: дуже багато яблук уже осипалось і притоптуються. Не кожен знає, як зривати яблука, які, крім того, при навантаженні, перевозці на поганій, з глибокими вибоїнами дорозі б'ються, тому стають непридатними для зберігання.

І жителі навколишніх сіл, і ті, що працюють тут, намагаються якнайбільше вкрати. У цьому морі навіть великі крадіжки непомітні.

Начальство відправляє яблука цілими машинами наліво, дрібнота – мішками, корзинами, сумками.

Незважаючи на ці величезні втрати собівартість яблук за планом – 7 коп. за кг, радгосп примудряється продукувати яблука по собівартості нижче планової. Продаються ж на ринок – по 58 коп., лише останній сорт по 27 коп. Виявляється також, що оці

величезні прибутки радгосп не має права використовувати на свої потреби, вони просто йдуть у державу. Високі премії, правда, одержують керівні особи (директор, головний агроном).

Історія з молоком. На 450 чоловік студентів давали лише по 15-20 (інколи 10) літрів молока на добу. І цю краплю вдалось вирвати лише через обком партії та райпартком (ректорат інституту звернувся в обком, обком «подзвонив» у партком, звідси в радгосп). І то молоко це дозволили видавати за рахунок державних поставок. В «Атласі Української РСР» Вінниччина значиться як найбільш молочна область, проте скільки б студентів не бувало в колгоспах, то з молоком була ціла проблема. Олена, що приїхала з Сказинець Могилів-Подільського району розповіла, що у них теж не було молока. Чи не далекий той час, що й по молоко ходитимуть у Вінницю з усієї області.

Сторожам, які пильнували сад, видавали на собаку (на харчі собаці) по 40 крб, збиральниця має 30 крб., собака – 40, його послуга ціниться вище. До речі, людина просто не прохарчується на цю зарплату. Недаром приписують Сталіну знамениту сентенцію: «лошадь сдохнет – жалко, человека – нет».

Попов (керівник усієї групи студентів) викликає старосту одного з курсів: «Ви потворствуете настроениям группы, защищаете тех, кто хочет увильнуть от работы... почему вы не пришли и не сообщили нам о происшедшем, не раскрыли виновников? За это вы тоже несете ответственность».

Прислів'я: Добре вкрасти, як є до чого прикласти; Україна – рідна мати, не вкрадеш, не будеш мати.

Багатства можуть стати й нещастям. Подивіться, яку каторжну роботу виконують жінки на буряках. За кожною закріплено, здається, 3 га, от і давай раду. А що вона одержує за це? Люди замучені непосильними роботами, бо земля родить. Гори цукру, а купити ті, що його виробляють, не можуть. Гори хліба, ріки молока... а хто все це споживає?

—• 27 жовтня 1964 р. •—

Прочитав «Повість о пережитом» Бориса Дьякова («Октябрь», 1964, №7). Розповідається про табори, про зеків.

«Кто утвердил инструкцию смерти?» (с. 92) – запитує автор. Показує страждання невинних комуністів. Але з слів автора про інших ув'язнених («врагов советской власти»), про його боротьбу за соцзмагання (с.102, 110 – виходить, він займався тим, як з виснаженого ув'язненого витягти ще більше), про Сталіна (с.118) видно, що це один з авторів інструкції смерті, винахідників і творців машини смерті і знущань і сам випадково потрапив у цю машину. Тюрма, горе не зробили його людяним. Несвідомо, підспудно приходиться така думка: я ж з вірою служив, я прекрасно розправлявся б з іншими (лютими ворогами), я ж викопав яму для інших, нащо ж ви мене зіпхнули сюди?!

Йому каже один з білогвардійців: «Ну и карась же ты: тебя жарят, а ты говоришь, что вкусно пахнет». Ні, це не карась, це щука, яка випадково потрапила на сковорідку до карасів. Тут їй легше хоча б від того, що й карасів смалять. А коли вискочила зі сковорідки (після реабілітації), то й зовсім стала щасливою при думці, що карасів продовжують смажити. Їй цей запах став удесятеро приємнішим. Автор говорить про кривду, але яку – виправдання для себе і своїх поплічників. Як вони всі переживали смерть Сталіна! Ця людина не одумалась і нічому не навчилась. Вони надіялись, що Сталін розбереться, що він не знає, які вони вірні й невинно терплять, їм у голову не приходило (чи не хотіли, щоб приходило) шукати, де корінь зла!

—• 31 жовтня 1964 р. •—

Побутові умови. Кілька днів тому в інституті (не пам'ятаю, з якої причини) зайшла мова про студентські гуртожитки. У багатьох кімнатах сплять по двоє на одному ліжку, в гуртожитках на Козицького є кімнати, в яких мешкає понад 10 чоловік. У гуртожитках працювати неможливо, студент багато часу тратить

на черги в їдальнях, бібліотеках, на громадську роботу і т.п. Йому просто ніколи вчитися.

Друга риса – це крайня бідність більшої частини студентів українського відділу. Стало загальноприйнятим, ніхто вже й не сумнівався у бідності студента, коли він каже: мої батьки – прості колгоспники. Ільчишин, наприклад, не має абсолютно ніякої допомоги. Є випадки, що студент із своєї стипендії (20 крб.) посилає щомісяця п'ятірку батькам (якщо вони старі і не мають з чого жити). Для них перебування на яблуках (в радгоспі) було благом. Уже як там погано харчували (студенти з російського відділу відмовлялись навіть їсти), ці ковтоли все без протесту. Російський відділ не хотів працювати, а ці з усіх сил, щоб перевиконати норму, щоб дещо заробити.

Ця квартирна тіснота, побутова невпорядкованість не дає можливості працювати й викладачам. Поповський навіть дисертації не витягне, бо нема де жити. За 20 років роботи в інституті не може одержати хоча б кімнатки. Живе зараз у жінчиній халабуді. Дивишся на багатьох інших, здібних, енергійних, але їхнє життя проходить у чергах, домашній тісноті й товкотні.

Сьогодні розповідали, що якийсь працівник інституту (сторож чи що) живе в підвалі (Тімірязєва, 74), в якому на сантиметрів 20 води, зробив нари і так живе, періодично виливаючи відром воду, якщо підступає до нар. Довелось мені бачити, в яких сирих, антисанітарних умовах дехто живе. Дивуєшся, як взагалі деякі на 30 крб. животіють.

Часто сіпаєшся, намагаєшся зайнятись наукою, щось зробити. Як? Придумують тобі масу доручень, накинуть тобі теми, завдання, що ти кидаєшся від одного до другого і так без користі, безслідно проходить день за днем. Цілі установи працюють над тим, щоб тобі дати роботу, щоб поглинути твій час.

—• 6 листопада 1964 р. •—

Гнітюче враження справив кінофільм «Люди не все знають» М.Стельмаха. Взірець якогось тупоумства, примітивізму. До речі,

українською мовою, багато сцен пересипані народними думами. Така продукція приносить значно більше шкоди, ніж заборона української мови й культури. Хоч біля нас було пусто, але й та невеличка частина публіки, що потрапила в зал, зміцнювалась у своїх українофобських почуттях. Нікчемні самі по собі герої, препогана мова (бо ж актори української мови не знають, вивчили її тут для заробітку, тому й звучить вона неприродно), тошнотний сюжет, погана гра – усе навіть у мене викликало сумнів у цінності нашої культури, штовхало на думку, що це щось справді другорядне порівняно з російською.

Візьміть наші газети, журнали. Яка там сірятина, примітивізм навіть порівняно з російськими. Не дають ходу талановитому – от і все. Це теж засіб.

—• 7 листопада 1964 р. •—

Демонстрація. Зібрався гурток – я, Доленко, Горобець і Колесник. Розмова почалась з жартів на теми атеїстичної роботи (Горобець і Колесник – активні атеїсти). Виявляється, місцевий пресвітер має незакінчену вищу освіту (виключили з четвертого курсу), далі мова перейшла на віруючих-вчених (Філатова та ін.). Доленко розповів про попа, що працював у Комсомольському районі, був водночас відомим на весь Союз лікарем. У нього завжди було повно на прийомі людей, яким він надавав допомогу, що вони її марно шукали по клініках. Попа цього (в минулому студента медінституту, виключеного) переслідували, цькували, забороняли лікувати й служити в церкві, садили в тюрму. Пройшов він, як тепер почали казати офіційно, довге, складне життя. За лікування брав копійки, які йшли на церкву, на сплату фінвідділові (за приватну практику). Коли помер, не залишив, не розкрив секрету своїх ліків. Доленко й Колесник: «Проявилась у цьому власницька психологія». Кому б він лишив? Своїм мучителям? До речі, приходили до нього вночі у вигляді бандитів і вимагали крупні суми грошей.

Д. зауважив, що у народі є багато мудрих людей, але їх не цінять, а скільки загинуло! Зайшла мова про обряди, про народне мистецтво, звичаї, цікаві, цінні, які вже забулися, бо були переслідувані. Г. тут почав розповідь про сумні роки. Він тоді працював в обкомі, є знайомі, які займались репресіями, тому його розповідь побудована була на власних спостереженнях, на свідченнях учасників. ...Арештували стільки, що не було де дівати. В камери, розраховані на 6 чоловік, заганяли 70, люди могли тільки стояти. Щасливими почували себе ті, що були біля розбитої квартирки. Тюремщики одержують повідомлення, що з Москви має прибути комісія. Щоб камери не були перенаселені, людей «зайвих» постріляли, а документи попалили.

... У приміщенні, де зараз КГБ, є підвальний коридор. Ув'язнених виводили, казали їм роздягтися і посилали туди на медичну комісію. Там жертву один брав за чуприну, кілька тримало за руки, а один з пістолета стріляв прямо в лице. Навантажували машину і вивозили в яри.

... Багато пишуть, говорять, скільки Гітлер знищив людей. Сталін набагато більше. Німці все робили з методичною точністю, все фіксували. У нас людей розстрілювали скільки хотіли. Звіти в центр посилали, що, мовляв, знищено стільки-то ворогів народу. Фактично вбивали ще більше.

... Слідчі були різні. Моїх двох знайомих забрали з обкому працювати слідчими. Вони не змогли цього витримати, буквально через місяць пострілялись. Інші виконували ці доручення надзвичайно сумлінно.

– Де слідчі, ті, що вбивали, зараз? Чи їх притягають до відповідальності.

– Як де? Хто ще працює, а хто вже на пенсії. А як їх притягнеш до відповідальності? Вони виконували накази згори, виконували партійне доручення. Приміром слідчий повинен був від кожного заарештованого добитися зізнання, розколоти його. Інакше його самого обвинувачували в м'якотілості або й просто в «пособничестве».

– Як же одна людина могла зробити стільки зла в такій країні?

– З нашим народом можна все зробити. Люди на все здатні.

– А де ж роль мас в історії?

– А виробники матеріальних благ хто? Без них не могла б ця машина існувати.

Ось які розмови можуть бути серед демонстрантів. І це все розповів учасник громадянської війни, старий член партії, викладач історії партії. Виявляється, серед цих викладачів є люди, які, мабуть, цілком реально оцінюють і розуміють все. Але який сенс, мета їхньої продажної роботи?

Загадали з'явитись о 8 годині, а парад почався, як завжди, о 10.00. Усім набридло тупцювати по вулиці, за винятком, мабуть, п'яних. Репродуктори передали перші викрики-поздоровлення з трибун, «ура» публіки. Хтось біля мене кинув репліку впівголоса: «О, почали гавкати, значить, парад почався!»

До речі, дивні думки і почуття викликає парад, як подивитись на нього збоку. Хресний хід! Дивишся, там несуть ікони – величезні у важких рамках портрети Брежнєва і Косигіна (несуть по два чоловіка), йдуть з хоругвами, з транспарантами, на яких написані уривки з священного письма, несуть і моделі – броньовика, Леніна, земної кулі. На двох машинах були інсценовані деякі сцени громадянської війни. Так багато спорідненого з репінським «Хресним ходом у Курській губернії». У цьому потоці людей є щось символічне, ірраціональне, зловісне. Куди йде ця бездумна маса сліпих? І за чийм покликом, під чийм керівництвом?

1965 рік

—• 10 січня 1965 р. •—

Цікава фраза Подолинного: «І все могло бути інакше! Інколи ходиш і скрегочеш зубами».

Дядько, в якого він живе на квартирі, розповідав: були петлюрівці – ніхто їх влади не відчував, стояло 7 чол. у селі, їх наче й не було, а як прийшли відділи Примакова, то зразу двох учителів розстріляли, кількох селян теж, ряд сімей розкуркулили, декого вивезли. (До речі, вчителів вибивали в першу чергу, це я від багатьох чув.)

Подолинний каже: «Проїдьте, подивіться на села – 50, 100, 200 сіл, ви ніде не побачите такого, як пишуть про села в літературі. Кому потрібна така брехня? Нащо вона?»

—• 5 лютого 1965 р. •—

1. Вчора мав задоволення слухати виступ секретаря обкому партії Олійника. Говорив українською мовою, з розученими жестами, киванням головою. Аудиторія – ряд викладачів педагогічного, медичного інститутів та різні лектори, пропагандисти. Спочатку нічого особливого, – висловлював якісь тривіальності, розраховані на колгоспну аудиторію. Мій сусід (П. з російської кафедри) зауважив: «Болтовня!» і примостився дрімати. Але далі пішли думки і слова, гідні увічнення, цікаві тим, що вони лежать в основі «генеральної лінії».

Говорив, що погано в багатьох місцях поставлено масово-політичну роботу. Внаслідок цього недавно в Чернівцях (районі) «фанатична товпа» в кількості біля 200 чоловік підійшла до сільради і «мала нахабство вимагати повернути їй костюл». «А він вже 16 років служить радянській владі – у ньому клуб розмістився». «Там радянські люди, які трудяться, працюють,

проводять свій культурний відпочинок». «А де ж була місцева інтелігенція?» Там у районі понад 200 комуністів, 114 вчителів, 40 медичних працівників, біля 500 комсомольців. «Люди одержали освіту в державних закладах, сидять на державній зарплаті, а там от що робиться! Де ви були?! Що ви робили, коли у вас під носом отаке робиться?» Мотивує вчинок фанатиків тим, що не всі були охоплені масово-політичною роботою.

Громада була зареєстрована, своїм вчинком вона поставила себе поза законом. «В даному випадку верховоди допустили незаконні дії. За ними пішли колгоспники, які працюють! Лояльні радянській владі секти реєструються, дозволяють собі лише лояльні вчинки. У даному випадку вони вчинили нелояльно, поставили себе поза радянським законом. Це ж далеко може зайти. Наближаються вибори, а комусь може прийти в голову протягти свого чоловіка! Приведуть і скажуть, що ми його обрали, мало того, почнуть вимагати прийняти його! Сьогодні дай їм костюл, завтра захочуть ще більшого. От що на виборах може статись! Ганьба! Ганьба!!»

«Верховодів будуть судити як карних злочинців. Їм це так не пройде!» «Зараз наші представники сидять, розбираються на місці. Винуватців покараємо! Але я питаю ще раз – що робили місцеві агітатори? Де була наша інтелігенція? Вони зараз усі розхльобують кашу, хватаються за голови».

... «Нікому в голову не прийшло скомпрометувати, дискредитувати верховодів. Просто на них не звернули уваги». «З одного села надійшла скарга на попа, що він пиячить. Синод вжив заходів, навів порядок. Що ми робимо? Кому помагаємо?! На місце поганого попа пришлють хорошого і ряди віруючих зміцняться. Піп – п'яниця, розпусник, злочинець? Та ти не перешкоджай йому в цьому! Хай п'є, краде! Ти популяризуй це!»

Про віруючих говорить з крайнім презирством, навіть термін характерний вживає: «релігійне поголів'я» (як поголів'я худоби і т.п.).

«Треба розвалити общину, розламати секту! Деякі навіть дітей тягнуть туди, а законом це заборонено. Фанатикам заборонено дітьми займатись. Коли встановлюємо, що ксьондз займається дітьми, ми його усуваємо негайно».

Коли розходились, спостерігав за «обкомівцями». Рослі, відгодовані, добре й тепло одягнені, усі в пижикових шапках, червонощокі. Хтось казав, що їх добирають, бо як же пошлеш недоростка від імені обкому кудись на периферію з дорученням? Багато говорять мішаниною російсько-українською, але намагаються по-російськи. Вони теж викручуються, не хочуть їхати (нас посилають у села з лекціями на 5 днів).

– Я только что вернулся. Был 10 дней. По молоку ездил.

– Ну и больше стало молока? (з явною іронією).

– Какого черта!

Корова – не колгоспник: їй треба їсти дати.

Йдемо додому. Мій співбесідник: «Хорошо ему болтать! (тобто Олійнику). Ему везут все, чего только душа пожелает. А колхознику?! Все надо изменить. Нужно, чтоб люди могли выбирать того, кого они хотят. Тогда на руководящих постах не будет дураков, и тогда жизнь наладится».

Помічаю, що щораз більше людей думає про справжню демократію.

Є люди, для яких характерна відсутність будь-якої скрути. Трагічні роки. Але для них – «так треба було». Ліда розповіла про тупого, дурного викладача виробничого навчання. Колись у особистій бесіді з ним Таратута побідкався, що держава видає великі кошти на виробниче навчання, а результати слабкі. Він підняв шум, цей злякався. Зараз це виробниче навчання згортають, вже і бовдур якимось висловивсь: «Я давно говорив, що виробниче навчання не виправдовує себе». Особливо зловісною є парторг (жінка працівника чи начальника КГБ). Ці люди не знають, що таке жалість. Для них масові розстріли – «так треба було».

2. *Епізоди з війни*. Муза розповідала, що біля їхнього села проходив фронт. Йшли бої, бомбардування. Група людей сиділа в

бункері. Затишшя. Жінка стара вийшла чи то подивитись, чи щось забрати. Горіли деякі хати. Раптом впав снаряд і осколком попало в плече. Її притягли в бункер. У селі з'явилися німці. Перед смертю жінка питає: «Ну то що там?» – «Німці вже в селі, скоро й наш край займуть». – «Ви дождались, щасливі...» Отже, люди після колгоспного раю чекали німців.

Ще одне. Ще перед відступом у бункері розмістився командир підрозділу, зайняв куток за столиком. Вечоріло. Розпорядився відкрити вогонь по сусідньому селу. Люди з жахом: «Та там же ж люди!» Він: «Наши люди с нами!» – твердо, погрозово. Всі замовкли. Усі відчули приговор – відступлять і по них так вдарять, і вони будуть не «наші». Загриміла канонада.

Щось подібне розповіла й Ірина. Усю Березань спалили дотла, як відступали («Жги, пусть немцев не содержат!»). «Якісь бішені, страшні!» Один старий дід поліз хату свою гасити, то солдат його застрелив.

Коли німці вели полонених, нещасних, то деякі люди не хотіли помагати: «Може, він мою хату спалив».

У Черкасах зірвали міст. Скільки втікачів повисло!

—• 11 лютого 1965 р. •—

Був (з 6 по 9.ІІ) в Барському р-ні. За завданням обкому перевіряв роботу агітпунктів, виступав з лекціями.

Під час поїздки в машині розговорився з шофером: «Живуть деякі дуже погано. Понімаєте, нема іноді куска хліба. Рядовий колгоспник як не має де вкрасти, то дуже бідує. Зараз можна хоч хліба достати. А минулого року піде жінка в Бар, намерзнеться цілий день, дістане 2 кг, бо більше не можна було брати, міліціонер підстереже і відбере. Що було робити старим, які не працюють? А деякі і пенсії не одержували. І багато було таких».

«Поврізували городи. Коли люди почули, що будуть врїзувати городи, то повирїзували садки далі від хати. І все одно держава з цього не скористалась. Відрізали, воно заросло бур'яном, бо колгосп клаптиків не буде обробляти, а колгоспнику не дали.

Чим займаються місцеві агітатори? Розмовляю з деякими в сільраді в Сеферівці, питаю, що хто робить. Серед них учителі, бібліотекарі. Ось одна з них звітує мені (Квасюк Тетяна Григорівна):

«Буваю на десятихатках, щотижня по 2-3 рази. Відвідую кожну хату окремо, бо зібрати трудно – той старий, той на роботі чи відпочиває та ін. Щоб прискорити здачу яєць, то сама беру корзину і збираю, наприклад, 2 лютого зібрала 160 яєчок. Виясняю, в кого корова розтелилась, загадую, щоб здавав молоко. Перевіряю, в кого має розтелитись, бо не всі кажуть, перевіряю по хлівах. Коли все точно знаєш, то легше контролювати, чи правильно здає державі молоко. Провела бесіди про вибори (мають відбутись 14 березня 1965р. до місцевих рад)».

Відкриті агітпункти на фермах (буквально в корівниках). Чи це не ідіотство? Читав лекцію дояркам у корівнику. Сморід, корови мукають, а я читаю лекцію.

Розмова зайшла про релігію. Завагітпунктом розповів, як у сусідньому селі відбувся такий діалог між попом і головою колгоспу:

- Ти куди їдеш? (Піп їхав до церкви з іншого села; зараз на кілька сіл одна церква).
- Та ось у церкву.
- Ах ти, свиняче рило, будеш мені людей у церкві тримати замість того, щоб вони на полі були!

З цими словами підійшов, стягнув з воза, дав йому в шию і відправив назад. Піп десь пожалівся, голову викликали й сказали, що так не треба робити, потрібно діяти іншими методами.

Читаю лекцію сліпим (у Барі), розповідаю про успіхи. В кінці надійшло кілька запитань: «Ось ви говорили, що такі-то підприємства (в т.ч. хімічний комбінат у Вінниці) перевиконали свій план. А чи виконали план борошномельні підприємства, маслокомбінат?» По залу прокотився дружній сміх.

Публіка надто іронічно сприймає офіційне бахвальство.

Хотів я дещо розпитати про 33 рік у голови колгоспу Фьодорова. Він відмахнувся:

– А-а, це був штучний голод. Так зробили. Це був голод серед хліба.

—• 11 березня 1965 р. •—

Законсервувати душу. Дав сьогодні Юркові Ч. прочитати виступ І. Дзюби (на вечорі, присвяченому 30-річчю В. Симоненка). Чую, він повернувся з роботи. Підходжу, він читає газету на кухні, питаю, чи прочитав. – «Прочитав». – «Ну, як? Яке враження робить?» – «Вольные мысли. Можуть його за це пощипати» – і все, крім кількох, що даної теми не стосується, фраз. Правда, додав, що Симоненка не знає, нічого не читав і майже не чув.

Стало якось боляче і ніяково. Його ніякі слова й ідеї не зворушать. Як же він викладає літературу?! Щось законсервувало так його душу! Його мати якось показала збірку народних прислів'їв (більше 1000), каже, що треба послати в інститут фольклору, «казала Юркові, може б довів до пуття чи зробив би щось, так і слухати не хоче». Напівграмотна мати взялась за збирання народних скарбів, а син, з вищою філологічною освітою, вчитель літератури, готовий це на смітник викинути. Воно йому зовсім не потрібне. А вчився ж на відмінно, здається, й інститут закінчив з відзнакою.

Скільки таких темних, інертних, до всього байдужих, крім своєї утроби, представників людського роду!

Здається, цей виступ І. Дзюби не повинен нікого лишати байдужим – або викликати ненависть, або захоплення. Пригадую обличчя, міміку, позу, рухи Бориса Хоменка. Як кожна щира і правдива фраза будила в нього зворушливий відклик душі, як довго він потім говорив на цю тему!

Кілька днів тому в деканаті також зайшла розмова про виступ І. Дзюби. Я спитав про це в Борщевського, чи правда, що була така подія. Коротко його розповідь була такою: «Вечір мав відбутися в Будинку письменників. Мені розповідав про це

учасник цього вечора Кобилецький. У залі було всього місць 150, але хтось накликав людей значно більше – чоловік 500 привалило. Кобилецький трохи запізнився, то вже не міг пропхатись. Виступив Дзюба. Сказав кілька фраз загальних і потім давай топтати Новиченка. Новиченко належить до старішого покоління, але підтримував молодь. Незважаючи на це Дзюба обзивав його як міг. У його виступі були навіть антирадянські нотки. Зібралась така публіка, що їй цього тільки давай. Обстановка склалася нездорова, могли бути ексцеси. Дзюбу потім викликали в ЦК і напевне в органи». У закінченні його розповіді просковзнула думка, що так довго не може продовжуватись і винні понесуть кару.

—• 2 квітня 1965 р. •—

Хлопці, бді! (від «бдительность» – пильність). Розповідав Б.Хоменко, як їх ціла група сиділа в обкомі в одній з кімнат, їм дали завдання скласти (відредагувати) біографії кандидатів (до виборів 14.ІІІ.65. р.). З приводу окремих місць у деяких біографіях виникали жартівливі зауваження. Черногуз, показуючи пальцем на стіну, закликав: «Бді, хлопці, бді!» Кожен жарт він супроводжував промовистим жестом і закликком «бді!» (мовляв, у стінах можуть бути мікрофони).

—• 11 травня 1965 р. •—

«Невеличка» деталь безмежно розхвилювала мене. Не можу отямитись, зібратись з думками, кошмарні образи перед очима.

Зайшов Володя Костюк. Заговорили про святкування 20-річчя Перемоги. Брежнєв у своїй доповіді відмітив роль Сталіна. Зал зааплодував.

І ось у зв'язку з цим Володя згадав один з епізодів. Його мати працювала в Бердичеві. Якраз біля НКВД. Часто бачила через вікно (жила на другому поверсі), як привозили з тюрми на допити. Везли у кузові лежачих (не давали навіть сидіти), вивозили окривавлених, знівечених, непритомних.

Вчора на кладовищі (коли клали вінок Охріменку) з К. теж торкнулись цієї теми (культу). К. зауважив: «30 років керував Росією бандит, 10 – дурень (про Хрущова)... Сталін за приблизними підрахунками знищив біля 16 млн. людей».

Цікаво, що той самий зал, який зааплодував Брежнєву при згадці Сталіна, так само аплодував Хрущову.

Роздуми над мапою України: «І тут могла б бути цивілізація, якби не Росія!»

—• 16 травня 1965 р. •—

1. Приїжджав у гості батько з Білорусії. Цікаві деякі його розповіді, погляди.

Все дивується, бачачи, як багато людей без діла ходять у місті. «І живуть якимось. Без роботи. Та ще й добре живуть. Якби всім дали землю, заставили працювати».

Голови колгоспів. Скільки їх вже було! Кожен потягнув немало добра. До речі, ті, що будують собі хати, «хазяйновиті» (дбають за свою особисту наживу) кращі порівняно. Цей гребе багато для себе, але й колгоспне господарство веде з толком. А от зараз голова. Сам не має нічого, живе на квартирі, ні про що не дбає, колгосп зовсім розвалився. Кажуть, що це якийсь шкідник. Він сліпо виконує інструкції з району, ні до кого не прислухається, робить так, що все прахом йде.

Абсолютна залежність колгоспників від голови колгоспу.

Чоловік має 30 соток. Приходить весна – як їх обробити? Як не вгодив голові, то не дасть коня. Поїхати хліба заробити (на Україну) теж не можна, як голова не пускає або чогось «ремствує». А поїдеш без дозволу – заоре сотки. Бур'яном заростуть.

А як заробити сіна корові? Не відробиш певного мінімуму в колгоспі, не дадуть ніде сіна косити (хай би воно пропадало навіть).

Про таку феодальну залежність самі феодали могли тільки мріяти.

2. *Хамелеонство*. Якось у компанії за столом зайшла мова про виступ Брежнєва, в якому він згадує Сталіна. Публіка зааплодувала (доповідь про відзначення 20-ліття перемоги). Я висловив здивування, як можна зрозуміти той факт, що той же зал, який зараз зааплодував Брежнєву, аплодував Хрущову, коли той лаяв Сталіна. Ганна Миколаївна розсміялась голосно: «Якби ви були старішими, прожили наше життя, ви б це все добре зрозуміли б! А так вам ще цього не зрозуміти».

Справді, як можна зрозуміти, що заходи Хрущова в галузі сільського господарства, школи, адміністрації приймались одногосно, знаходили цілковите, одногосне схвалення, тепер одногосно критикуються, засуджуються (якщо це засуджує Брежнєв).

Як могло дійти до такої системи, в якій одна людина може абсолютно все?! Найбезглуздіші «реформи» Хрущова реалізувались з надзвичайною легкістю, оперативністю, хоч була абсолютно очевидна їх безплідність. До якого потворного стану дійшла диктатура!

3. *Турбота про дітей*. Теж цікавий метод: є тисячі шкіл тісних і абсолютно непридатних до навчання. Скільки дітей недоїдає, живе в антисанітарних умовах. Але скрізь фігурує Артек і т.п.

—• 25 травня 1965 р. •—

1. *Цікава ідея*. Батько розповідав про нелади в колгоспі, про безвідповідальність і безгосподарність голів. Свої розповіді закінчив: «От якби голова був паном і люди були його, то дбав би і за господарство, і за людей. Господар так до скотини не ставиться, як тепер до людей».

2. *Українська мова в школі*. Як воно так сталося, що по містах викладання української мови взяли в свої руки євреї. Приміром, перевірена мною школа № 5 м. Могилева-Подільського. Дреєр, Гельфóнд – учителі української мови. Нею

не користуються в розмові між собою, колегами, учнями, не люблять її. А викладають.

СШ № 13 м. Вінниці. Завуч Поплавська (єврейка) – викладач української мови. Зібрала навколо себе підлабузників. Школа українська, а панівна мова в учительській – російська. Крім Поплавської, українську мову викладає росіянка Ніколаєва, якій цей предмет нав'язали, бо не було нічого іншого дати (дружина військового, треба ж влаштувати). Одна тільки Росінська.

СШ № 3 м. Вінниці. Теж школа українська, а мову викладає Поліна Аронівна. Завуч Таратута Олександр Петрович (єврей) з усією братією задає тон.

3. М. Присяжнюк, хоч і криється з своїми думками, але інколи дещо розповість.

От, наприклад, звернувся до певної особи (не назвав прізвища) з пропозицією написати спогади про Панаса Мирного. Той відмовився. Це відомий діяч української культури. Його мати, виявляється, займалась переслідуванням національно свідомих українців. Син теж пішов по її дорозі, але робить це від імені українського радянського патріотизму.

4. М.Присяжнюк каже, що «Хіба ревуть воли ...» написані на матеріалі дійсних фактів. Але справа обернулась так, що всі виведені тут негативні типи взяли гору, зараз стали представниками влади. «Конокради, злодії, різні нетрудові елементи виплили наверх, взяли в свої руки владу».

Справді, за роки «бурхливого розвитку» ніщо чесне не змогло зберегтись. Тільки конокрадам був відкритий шлях до кар'єри. «Кто был никем, тот станет всем».

Розповів про свої безмежно гіркі й важкі роки навчання. Це надломило людину. Матеріальний добробут, якого зараз досяг, йому здається раєм. Він боїться власної тіні, щоб не накликати підозри, яка може позбавити його цих благ.

Він і жінка українці. А діти говорять по-російськи і вчаться в російській школі.

—• 28 травня 1965 р. •—

Вчора був на кладовищі. Біля міського кладовища у двох місцях «кагати». Скільки жертв! За що?! А вбивці?

По Літинському шосе біля кладовища й далі скрізь багато чепурних будиночків у садочках. Там живуть відставники. Серед них і ті, чий жертви тут же, біля хати мирно сплять вічним сном. А ці сито живуть. Ніщо, крім наживи, напевне, їх не хвилює. У церкву не ходять, Бога не визнають. Чи могили їм мозолять очі?

Важко уявити собі дідуся біля гарної хатки, оточеної білогарячим вишневим цвітом, тут же бігають малі діти – його онуки, і зразу ж за садом – кагати, які вже майже зрівнялися, заросли кущами й травою, молодими деревами. Дід спокійний, щасливий. Він гордиться тим, що завоював право цим дітям безтурботно й сито жити. Він вибився в люди.

Чи які в нього почуття й думки?!

К. і П. Докторанти. Працівники на ниві української освіти. Як вони розпинаються на лекціях про утиски царату, про боротьбу українських революціонерів-демократів! Яких великих слів велику силу виливають на голови своїх слухачів! А самі дітей посилають у російську школу. К. дочку послала в СШ № 32, хоч ходити туди далеко, під боком українська школа № 5. Так і П., до речі, в нього й жінка україніст, а менша дочка не говорить по-українськи, не знає цієї мови.

—• 3 червня 1965 р. •—

Дорожні нотатки. В автобусі по трасі Вінниця – Кіровоград трапився цікавий співбесідник. Я весь час сидів у першому ряду. Перед ранком, розморений сном, вирішив піти на задній ряд, щоб там на вільних місцях лягти і трохи заснути. Але якраз тут вже лежав якийсь пасажир, якого міцно підкинуло на вибоїнах. Я сів збоку в кутку, намагаючись задрімати. Проте це мені не вдалось. Через деякий час зав'язалась розмова з сусідом. Він, виявилось, їде на Кубань, живе в Майкопі. Приїжджав на весілля до брата. Ось деякі фрагменти його розповіді.

Усю їхню сім'ю вигнав з України голод у 1933 р. Батько був кухарем, тому свою сім'ю забезпечував і сам мав непоганий вигляд. Як людину «упитанную» голодуючі вирішили його зарізати і з'їсти. Якимось він про це довідався (що за ним уже стережуть) і поїхав. Влаштувався за своєю спеціальністю на Кубані. Там попав у тюрму, в якій і пропав.

Мій оповідач перед війною влаштувався на заводі в Маріуполі. Його на фронт не взяли, бо завод мав оборонне значення. Попав у полон. Коли визволили, повернувся на батьківщину (був у західній зоні окупації). Думав, що оскільки не був військовим, присяги не давав, то нічого йому опасатись. Обіцяли направити на роботу за спеціальністю. Попав прямо на лісорозробки в Кіровську обл. Навіть на день додому не пустили. Хто в чому був у тому і послали на роботу. При перших же морозах більше як 80 чоловік з 120 обморозились. Більша частина померла. Розповів про одного, в якого було 2 дітей, після полону, поневірянь страшних думав побачитись з сім'єю, так не дозволили. Там, на розробках, і помер.

Деякі його думки, сентенції.

1) «Ленин, конечно, умный человек, ему ставят памятники. Но я ни за что не хотел бы быть на его месте. Его именем столько людям сделано зла, столько пролито невинной крови». Держава, ним побудована, виявилась великим злом.

2) «Трудно встретить человека, которого бы эта власть не обидела». Хто ж, на його думку, тримає цю «владсть» – користолюбви, «мошенніки», ті, хто живе обманом, брехнею, наживається на чужому горі.

3) Він дивується, як Росія розширювалась, існувала: «Свої же не считали свой народ за людей, учили своих детей говорить по-французски, не признавали своего языка, культуры. С людьми обращались хуже скотов: меняли на собак, убивали досмерти, издевались. И в то же время этими людьми завоевывали чужие страны. Удивительно!»

Цікаво, що цей товариш не володіє українською мовою, хоч і розуміє її, проте в розмові проявляється не тільки зневажливе, але й гостро вороже ставлення до росіян: вони відсталі, ліниві, грубі, некультурні, жорстокі (не раз підкреслював, як українців дражнили на розробках «хахлами безголовими»), вони присвоїли собі багатство сусідів, зокрема українців. Що Росія варта була б без України! Ще й кричать, що є республіка, що українці мають свою державність! Усе це брехня! І голод на Україні був зроблений, щоб зламати цей народ, бо він був найрозумніший, найрозвиненіший.

Тут, звичайно, не переданий весь зміст його розмов. Вся розмова не носила такого різко окресленого характеру. Ці висловлювання і думки з'являлись у контексті, хоч і критичному, але не такому різкому. Він просто розповідав про перипетії свого життя, про несправедливості. До речі, згадав і те, що після війни Україна зазнала дискримінації: всі були в окупації, а цього досить, щоб не допускати до важливих посад.

Мене зацікавило ще й те, що український патріотизм, виявляється, може бути і в людей, мовно асимільованих.

—• 8 червня 1965 р. •—

Мова. У Донецьку ніде її не чути. Тільки в трамваї якась нужденна, погано одягнена, з покритим зморшками і вимученим лицем щось сказала по-українськи маленькій дівчинці, яка крутилась біля неї.

Така ж картина і в Запоріжжі. Правда, випадково шофер таксі, у якому я їхав, теж розмовляв зі мною по-українськи.

У Донецьку трапляються зрідка вивіски українською: їдальня (а то навіть бачив таке «идальня»), установа «приймає по понеділкам і суботам». Більшість вивісок, усі оголошення – російською. Біля кількох книжкових кіосків звертався до продавців по-українськи, одні з них зразу навіть не розуміли, про що мовиться, всі відповідали по-російськи.

Усю дорогу з Запоріжжя в Донецьк приглядався до краєвидів, до хат, сіл, до тих, що входили й виходили з вагонів. На душі боляче й тривожно.

У Запоріжжі вранці глянув у вікно готелю. Був вражений: величезна хмара диму «Запоріжсталі» заслонила горизонт, злившись з небом, Дніпром, степом. Щось величне, гігантське, загадкове.

Такі ж заводи й тут, у Донецьку. А темніють терикони-гори. Скільки видобуто багатств! На землі, під землею, навіть з Дніпрової води, нашими руками. І врешті в своїй країні ми чужинці. Ходиш як на еміграції. Твоя мова стала для всіх чужою і смішною...

—• 14 червня 1965 р. •—

Левченко розповів дещо про себе. У 1933 р. пережив голод. «Буксирні бригади» (невідомо, звідки назва взялась, він з Прилуччини) ходили від хати і до хати. У них залишилась торбинка проса. Коли мати побачила, що йдуть до їхньої хати, то закинула торбинку на піч, посадила четверо дітей і сказала, щоб плакали і просили, коли будуть забирати. Прийшли з «щупами» (щуп – довга залізна палиця, якою «щупали», чи не закопано що в землі), обшукали весь город, подвір'я, будівлі, хотіли розвалити припічок, чи не замурували туди зерна, але батько й мати якось вговорили-впросили не розкидати печі, бо там справді нічого не було. Просо найшли, записали і зобов'язали здати. Батько поніс, здав (причому батько один з перших записавсь у колгосп). В інших порозвалювали припічки, печі. Ну й почався голод. Їли що могли. Пообривали все листя з лип, терли й товкли його, цією масою і жились. Їли траву. Люди пухли й мерли. Їм вдалось вижити, бо батько був на державній роботі.

Війна, окупація. Левченка вивозять у Німеччину на роботи. Зазнає лиха й там. Визволяють американці. Оскільки він не був військовим, не давав присяги, то гадав, що нема чого боятись, повернувся до наших. Тут пересилали з табору в табір. Довгий час був у брестському таборі «Контрольно-филтрационный

пункт НКВД». Тут багато разів викликали, перевіряли: як попав, де був, кого знаєш, з ким дружив, хто про що говорив, що про кого знаєш і т.п. Через деякий час зібрали усіх, зачитують прізвища і ставлять викликаних окремо. Коли закінчилась процедура, як з-під землі з'явилися автоматники і повели викликаних. Через кілька днів така ж історія, потім знов. Такі публічні видовиська теж організовувались з наміром залякати всіх. Нарешті профільтрованих випустили. Він не став чекати, поки видадуть білет на поїзд, бо здоровших забирали в Донбас, а поїхав товарняком. Вдома – крайня нужда і голод. Старший брат зумів влаштуватись у Тернопільській області. Він поїхав до нього. Там і вижили. Хоч про це не говорив, але, напевне, з братом активно боролись за радянську владу. Закінчив університет в 1955 р. Жалівсь, що довго тяжіла над ним пляма перебування в Німеччині.

Згадав і один штрих боротьби з бандерівцями. Вбито прокурора, поховали з помпою, приписали це вбивство бандерівцям, хоча потім ходили слухи, що це зробили начальник міліції і начальник НКВД. Прокурор був хорошою людиною і часто ставав на захист невинних. От його й прибрали. Значно пізніше виявилось, що обидва ці начальники – справжні карні злочинці, награвували багато цінних речей. Вони настільки безчинствували, що їх десь діли (перевели в інше місце і зняли з таких посад).

І які ж наслідки такого повчального життєвого шляху? В університеті він був палким прихильником офіційної лінії, самодержавства. Пригадую, як я розповідав, що виключили якогось студента за схиляння перед заходом, яке виявилось у тому, що він носив капелюх і краватку. Як він крикнув, що, мовляв, були там поважніші причини!

Розповідав про смерть Сталіна. Його охопив страх – як буде далі, чи не буде лиха. Мовляв, не знав його злочинств, які виявились потім. Він ще й досі ненавидить Є.Сверстюка за його «націоналізм».

Ось як він пояснює голод: «Це вредітельство».

– Як же це так, адже могло виникнути незадоволення проти уряду?

– Отож ті, що це організували, очевидно, нічого не втрачали, а вигравали.

—• 15 червня 1965 р. •—

1. *Фрагменти, події.* Цікава історія, яку розповів Дащенко про одного робітника з Горлівки, якогось Альохіна.

Передвиборні збори робітників заводу. Все це за затвердженим згори сценарієм: пропозиції щодо складу президії і т.п. Оголосивши, голова запитав відносно пропозицій щодо кандидатур. Піднявся робітник і висунув кандидатуру – підлизу, що не користувався авторитетом у робітників. Виступило ще двоє, підтримали кандидатуру. Перейшли до голосування. Тут попросив слова Альохін, почав наполягати на висуненні більшого числа кандидатур, щоб було з кого вибирати. Що ж це за вибори, коли кандидатура – лише одна? Зал зашумів. Змушені були уступити. Висунули ще дві кандидатури, з яких один дав самовідвод (мовляв, зайнятий, сім'я). Головуючий запропонував голосувати за першу кандидатуру (хто за?), підняли руки з залу підлабузники й президія. Хто за другу кандидатуру – майже весь зал. Підраховували голоси (за одного й за другого). Оголосили, що перша (офіційна) кандидатура за більшістю голосів включається у списки для виборів. Зчинився галас – неправильно підраховували, переголосувати і т.п.! З президії відповіли – все правильно, вибори пройшли правильно, підрахунки також зроблені правильно, нема ніякої потреби ще раз голосувати й перераховувати. На тому й скінчили.

Альохін як багатосімейний (4 дітей) був один з перших на черзі на квартиру. Здають будинок – його зі списків виключили. Побіг скаржитись у різні інстанції. Заспокоювали. Він написав у «Известия». Викликали його у міськком, запевнили, що наступного разу одержить – включили в списки, вказали будинок і номер квартири. Довелось довгенько почекати. Почали й тут

заселяти – його знов нема в списках. Він почав знов писати, обіцяють йому й ще раз.

Трапилось так, що він захворів. Пролежав 10 днів по бюлетеню. У цей же час, коли мав йти на роботу, захворіла дитина. Жінка на роботі, довелось самому викликати лікаря, принести ліки і т.п. Приходить на роботу, здає бюлетень. На другий день майстер прийшов і каже – ви звільнені. Побіг вясняти – справді, є наказ директора про звільнення з роботи за прогул. «Як так, є ж бюлетень!» – «Але він тільки на 10 днів, ти не був на роботі 11». – «Я принесу довідку, що хвора дитина, що викликав лікаря». – «Йдіть до директора». Пішов. Той не хоче говорити. Тут Альохін рішуче заявив, що не піде з кабінету до тих пір, поки все ж таки директор не пояснить причини звільнення. Той викликав міліцію (у кабінеті хуліган, звільніть мене від нього!) Міліція забрала. Жінка вечором, коли почула про це, і на другий день і в інші дні оббігала всіх начальників міліції – ніхто не знає, де дівся Альохін. Через 9 місяців надсилають їй записочку через знайомого, що він у божевільні в Харкові.

Жінка їде, знаходить. Діагноз – шизофренія. Добивається переводу в Горлівську лікарню, тут «підлікувавши», випускають. Він знову лист, у якому описав усю оцю історію. Приїжджають санітари і забирають знову на «лікування». Дали зрозуміти, що так буде кожен раз. На роботу з таким діагнозом ніде не приймають. Ходить без роботи. Пише вірші. Ці вірші врятували його й від божевілля в лікарні.

Жінка між тим одержала обіцяну квартиру. Правда, коли була ще на старій, то з заводу прийшли троє робітників відвідати. Побачили: діти брудні, в захаращеній кімнаті сидять на підлозі, мочають хліб у воду й їдять. Матері нема – на роботі (ставка 48 крб.). Почали збирати допомогу. Надійшла вказівка – припинити.

Оце так історія! Коли я розповів про це П., то він відмітив, що йому про такі методи доводилось вже не раз чути (брати неугодних у психлікарню).

2. *Підбір кадрів.* Дащенко розповів варту уваги історію про Л., випускника Горлівського педінституту. Державний екзамен він складав 1960 року, не здав української мови. Просто був у цій мові крайнім невігласом. Дащенко був екзаменатором і членом державної комісії.

У таких випадках, якщо провалив один предмет, усі екзамени потрібно складати вдруге, на наступний рік. Л. приєднали до заочників, склали нову слухняну комісію екзаменаторів з української мови. На цей раз (через місяць після провалу) склав на «3». Диплом видали. Коли якось про це довідався Дащенко, то його вговорили не піднімати шуму, бо хлопець іде працювати в систему безпеки, нащо йому там українська мова? Потім виявилось, що його послали таки в школу, а через рік – прийняли «по конкурсу» в інститут викладати українську мову! Його «викладання» було таким, що не вкладалося ні в які рамки. Дащенко вирішив підняти справу, оскільки при видачі диплому були явні порушення інструкції. Написав відповідні заяви. Прислали представника партійно-державного контролю в інститут, той «встановив», що все правильно, порушень не було. Потім цю справу розглядав відповідний відділ міськкому партії у присутності ректора і Дащенко. Кожен виступив, доводив своє. Запитали Дащенко:

– Чому так пізно порушив цю справу? Адже минуло вже кілька років.

Він розповів, у чім справа: тоді мітили його в органи, а виявилось, він викладає українську мову, та ще й в інституті. Ректор (Швачко) підскочив і подав довідку:

– Він і досі працює в системі органів безпеки!

Стало все ясно. Дащенко перестав наполягати на своєму, бо все «законно».

—• 27 червня 1965 р. •—

Про що говорять люди. Вчора сиджу в садочку і читаю С.Гейма «Хрестоносці». Окорков у кількох кроках від мене

спить. Надходить «дід» Горобець, ветеран обох воєн, викладач основ марксизму-ленінізму.

Окорков розповів, як він кілька років стояв у черзі за піаніно. І ось одного разу, сидючи в приймальній завпостача, почув через двері, як той дзвонив комусь з високого начальства, що, мовляв, на базу надійшли хороші імпортні джемperi, нехай приїде, побачить, причому говорив таким запобігливим тоном. А той візьме своїх дружків, приїдуть машиною, виберуть, що сподобається, бувало, й не заплатять.

– Аякже! – каже Горобець. – Це ж номенклатурна одиниця. Якщо він так не буде робити (мається на увазі завпостач), то він не потрапить на цю посаду. Це його службовий обов'язок – угождати тим, від кого залежить його просування по службі. А ті беруть без кінця. Особливо їх жінки. Побачить у сусідки одного «ковра» – собі купує два, побачить два – собі тягне чотири.

І тут він проілюстрував це цікавим прикладом. Тут був до війни йому добре знайомий секретар обкому М. Дуб дубом. Родом десь із Шполи. Жінку свою покинув, сюди приїхав з офіціанткою з якоїсь черкаської пивнушки. Баба здорова, гладка, товстонога і цілковито неграмотна, але жадібна до всього понад міру. Ось, бувало, заходить у магазин, відразу знайомиться з завідувачем: «Я, мовляв, така й така, жінка М., мені потрібно підібрати те-то й те». Потім, коли вона стала всім відомою, то вже й не заходила в магазини. Їй дзвонили й повідомляли, який асортимент товарів, що могли її зацікавити, прибув. Товари ці їй доставлялись прямо на квартиру. Там нагромаджувалось всього стільки, що жах.

– Ну й чим це закінчилось? – питаю.

– Десь після війни перевели його в Одесу, але оскільки він був комплектний дурень, то його направили уповноваженим по заготовках. Вже, здається, помер.

Коли Горобець замовк, то Окорков продовжив цю тему:

– А голів колгоспів яких підбирають? Справжніх фашистів, таких, що з дядька виколотять останнє, до нитки і до крихти хлі-

ба, і з ними поділяться. Секретарям районів, обкомівському начальству машинами возять. А не дасть – то його швидко виженуть.

– Мене дивує, що ці люди і зарплату хорошу одержують, і користуються закритими розподільниками, і ще їм мало.

– Вони щороку, – продовжує Василь Семенович Окорков, – безплатно одержують путівки на найкращі курорти для себе й своєї сім'ї з метою оздоровлення. Путівка ні копійки не коштує, крім того, зверх відпускних в синьому конверті одержують двомісячну зарплату, це просто подарунок зверх того, що вони мають протягом року. А в розподільниках їхніх ціни значно нижчі. Мельничук мені колись пропонував взяти пару пудів цукру за 1/3 ціни тієї, що в магазині. Я відмовився.

—• 15 липня 1965 р. •—

З минулого (культ). Розповідала Лідина мати, як арештували її чоловіка. Забрали, протримали майже рік, все допитували. А він зовсім не був винен. І випустили, похвалили, що він добре тримався на допитах. А на ньому все обідралось, заріс, осунувся. На останньому допиті не витерпів і розплакався. А був такий чоловік, що ніколи не плакав. Правда, вже після того інколи плакав, як наступало якесь горе.

Вона носила йому передачі. Добитися побачення, передати щось було неможливо, бо народу збиралось біля тюрми тьма-тьмуша.

Одного разу зібралось людей багато. Вона стояла оддалік. Аж раптом звідкись появивсь начальник тюрми. Вона до нього, розказала, що вдома грудна дитина, а вона тут стоїть вже цілий день, сказала прізвище. Аж тут, як злива, нахлинули баби. Кричать одне через одного, кожне своє, нічого не розбереш. Він і слухати не хоче. Думаю, пропало, аж потім викликали таки мене і забрали пакуночок. Пощастило. Більше ні в кого не взяли.

Якось почали підраховувати, хто на їхній вулиці здоровий (у Миколаївці). Виявилось, що тільки одна жінка не хворіє якимось тяжким недугом. В усіх інших якась невиліковна хвороба. В яких тільки умовах не доводилось жити!

—• 16 липня 1965 р. •—

Минуле (з фрагментів розмов).

Розповідь Ганни Нечай.

– Тоді (йдеться про кінець 20-х і початок 30-х років) хто знає, що робилося. Хто що загледів, те й брав. Кого розкулачували, то брали, що під руки попадалося (маються на увазі ті, що здійснювали розкуркулювання). Її знайома принесла перини на схов, щоб не забрали (у Марганці). Іншим порозносила інше.

– У сусідки (це вже тут, у Миколаївці) забрали корову й доїли (хто? – сільрадівське начальство). Жінці бідній порадили звернутись у район (в Долинську). Пішки пішла на станцію (в Казанку), якраз зайшла, коли поїзд відходив. На останньому вагоні ззаду хтось махав червоним прапорцем. Вона подумала, що це її кличуть, що поїзд скоро стане, побігла з усіх сил, задихалася, а догнати не може. Якийсь дядько зупинив, роз'яснив, у чому справа. Вона ніколи не бачила поїзда до цього часу. У Долинській їй сказали, що корову віддадуть. Приїхала додому, а корови не віддають. Тільки після того, як зайшла вдруге, розповіла про все, то корову вернули.

– Тут же в сусідстві (в Миколаївці) дядько заколов кабана. Голова колгоспу (чи сільради?) довідався, був страшний п'яниця (його прізвище Бульба) прислав записочку, щоб дав сала. Так кілька разів – збирається компанія для випивки, посилає записку по сало. Нарешті вирішив решту забрати. Приїхав якийсь представник з району, зібрав ще двох, наговорив їм на дядька і прийшли. Вже взяли з комори ящик з салом, винесли, хазяїн розплакався і почав всяк виговорювати – що воював за радянську владу, показав їм документ, а тепер з ним так чинять. І той, з району,

сказав: «Що ви робите, хлопці, покиньте!» І покинули, віддали назад.

Її чоловіка, Дмитра Нечая, вигнали з партії за те, що прийняв до себе старого батька, якого вигнали з колгоспу. А в колгоспі працював він добре, вигнали просто за те, що був раніше заможним. А він добре вів своє господарство, хоч і маленьке.

Жінки (їх 5, комуністки) ходили по селу Миколаївці і з глечиків забирали все, чистили під мітлу, після того став голод.

– А як до них зараз ставляться люди?

– Ніяк. Майже всіх тих, хто розкулачували та таке робили, вже нема – кого німці вбили, хто виїхав.

Розкуркуленням займались найбільш, найнещасніші (незаможники), але вони такі ж залишились (оце ще одна вдова – Раїна мати).

Бабський бунт під час колективізації в селі Грушівка. Баби пішли з сокирами, вилами, позабирали назад усе, навіть одного активіста вбили (зараз він фігурує в музеї в Нікополі – цікаво б уточнити це). Герой, загинув під час бабського повстання.

Такий же бунт був у Миколаївці (розповідав сам Глядчишин, організатор колгоспу, тоді вже комірник, гіркий п'яниця і волоцюга).

—• 1 серпня 1965 р. •—

Суперечка. Кілька днів тому на танцмайданчику виникла суперечка, яка вивела мене з рівноваги майже на два дні.

Віктор, що живе в сусідній кімнаті, став причиною моєї душевної депресії. А відбулось усе так.

Після танцю покликали мене присісти на лавку і взяти участь у суперечці про українську мову. Спочатку я й не зорієнтувався в чому суть суперечки, чую, що жінка (здається, з-під Бродів) із серцем каже до Віктора: «Раз ви українець, то я з вами не збираюсь говорити по-російськи!» Він: «Это национализм. По-украински говорят только на западе. Там вообще не признают Советской власти». – «А на східній Україні

хіба не говорять по-українськи?» – питаю. – «Нет, не слыхал! Жил в Чернигове и не слыхал, чтобы говорили по-украински. И вообще мелкие языки отмирают!» – «А в Києві? А в інших містах?! От я, приміром, з Вінниці і говорю по-українськи». – «Ты тоже националист». Ліда теж вмішалась у розмову, що й на Миколаївщині панівна мова українська. Він її теж назвав націоналісткою. У ході суперечки висловивсь, що «русские одинаково не любят евреев и украинцев» (тобто тих, що дотримуються своєї мови). Його висловлювання дихали якоюсь ненавистю до тих, що зберігають рідну мову, слово «націоналіст» кидав як найбільш зневажливе і лайливе. Мене охопило якесь роздратування, я втратив рівновагу, здатність спокійно висловлюватись. Можливо, було б краще вдатись до деяких логічних міркувань, аргументів, проте ненависть, зневага до цього типа штовхнула на шлях образ: я його назвав перевертнем, синком отечества чужого, процитував Герцена про «любителей холопства», Шевченка про перевертнів і закінчив: «Це людина безнадійна, з ним нема чого говорити, нема нічого гіршого, як землячок, який віддався чужим. Адже яничари, яких набирали серед слов'ян, були більш віддані султанові, ніж самі турки». Інші хором це підтверджували: дійсно, це перевертень, дійсно, з ним нема чого говорити, це безнадійно; О-о, яничари!

Я піднявсь і пішов, за мною це зробили інші, залишилась з ним сама тільки Галя, з якої, по суті, й почалась уся ця веремія.

Як вияснив я потім, він зробив зауваження Галі, чого та розмовляє з ним під час танцю по-українськи. Вона почала йому заводити своє, й підвела його до тих, які б могли її підтримати. Він став висловлюватись образливо.

Тривалий час після цього мене мучили дві думки: 1) як обурливо, як боляче почути від свого землячка такі твердження, виразно висловлену ворожість до українства, адже саме такі ставали найзапеклішими противниками національних змагань; 2) а що, як він напише донос? Адже досить своїх образ і своєї неправильної навіть в офіційному плані позиції не подати, а навести

лише ті епітети, які він почув на свою адресу і дописати, що все це за те, що він, мовляв, захищав російську мову і не хоче говорити по-українськи. Для чого було встрявати в розмову з дурнем (так його назвали всі інші), коли цим ні на йоту не зробили його кращим, а накликаєш тільки біду на себе? А чи не став він ще від цього лютішим, «озлобленим»? Мої слова його вкрай розлютили.

—• 8 серпня 1965 р. •—

1. Літо 1965 р. Багато подорожував. Вдалось відвідати цікаві місця, побачити багато нового, зустрітись з новими людьми. Ось фрагментарні замітки про це.

Умань. Враження дуже приємне: місто потопає в зелені, особливо гарна вулиця – шосе від автостанції в бік парку; родючі землі, красиві околиці, багатий край. Але мова! І тут вечором біля готелю (здається, площа Леніна) серед публіки, що принаряджена гуляє, майже не почуєш української мови. Заходив у книжкові магазини. Продавщиці здебільшого теж говорять лише по-російськи (видно, приїжджі жінки, дружини, мабуть, льотчиків; реактивні військові літаки в небі гудуть без кінця, недалеко важливий військовий аеродром). Все ж на вулицях, на базарі можна почути досить чисту і гарну українську мову. Платівок з українськими піснями і тут не дістанеш.

З Умані поїхав на Первомайськ. Було безхмарне небо, в автобусі люди мліли від спеки. Я не відривався від вікна, спостерігаючи краєвиди, села, лани. Часто траплялись надзвичайно гарні краєвиди, землі дуже родючі, на яких буйно росли безмежні лани кукурудзи, буряків, соняшника. Щедро обдарований природою край! Дзеркала ставків, латки густозелених лісів. І ось на цій пишно уквітчаній рослинністю землі трапляються села. Деякі з них викликають болючі почуття – такі хатки бідні, маленькі, зіщулені, наче якась потвора висмоктала з них життєву силу і тепер вони, білі, глиняні під вицвілою під сонцем солом'яною стріхою доживають свого

згорьованого віку. Пригадуються Сабове, Мар'янівка – злидні серед врожайних полів і пишнозелених лісів.

Первомайськ. Дуже легко, що мене здивувало, влаштувався в готелі. У цьому місті є їх кілька і вони, мабуть, ніколи не бувають переповненими. Поблукав по місту. Випав дощ. Гарний над Бугом парк. Ввечері прогулявся по місту. Небо вкрито дивовижними хмарами, далеко внизу темна глибінь річки з обох боків ясні зорі освітлюють місто. Краєвид романтичний, красивий і таємничий.

Повернувшись, постояв на ганку готелю. Якихось четверо «діячів» стояли поряд і розмовляли. З їхніх розмов можна було здогадатись, що це партійні керівники і прибули на важливу нараду, згадували якогось Гоголева, що мав також бути присутнім. Один з них сердився, що через день має підготувати виступ з питання, в якому він профан («а болтать о чем-то нужно»). Цікаві звороти, які долетіли до мого вуха: «Кому это нужно! Надо это дело ломать!» Все ж основна частина цих розмов була присвячена пліткам. Розповідали сальні анекдоти і про любовні пригоди своїх товаришів, причому все це мало якийсь наївно-примітивний і грубо-еротичний характер. Ось один розповів про свого товариша, якого, до речі, й інші знали, був у Києві, пив у ресторані, до нього підійшла дівчина і сказала, де він її може знайти. Він, напившись, пішов у те місце і там побачив аж дев'ять розпусниць, вибирай. Всі задоволено реготали і висловлювали свої зауваження щодо київських повій, якими, послуховавши оповідачів, Київ вщерть переповнений на кожному кроці. Інші оповідання були у цьому ж плані про пиятику і розпусту. А це, судячи з зовнішнього їх вигляду і віку, батьки і за професією ідейні передові керівники і пастирі свого народу.

Миколаїв-Одеса. Вранці о 7 год. вирушив у Миколаїв. Дорога вже знайома. Зразу помітно, що на Миколаївщині щораз більше, ніж на півночі, проявляється вплив російської мови: часто вівіски на магазинах та установах лише російські, пасажири, що сідають, теж намагаються говорити по-російськи.

Національний дух тут наче розріджений або принишк чи загнаний у куток. Нова колонізація, змішування різних народів ослабила національні почуття, а то й зовсім воно зникло, залишилась подекуди лише мова. Села зустрічаються рідше, але якісь безобразні, розсипані. Зустрічаються біля дороги кладовища. Це, швидше, смітники. Відчувається, що мертві не мають ніякої ціни, до їх пам'яті ніякої поваги, їм ніяких почесей. Можливо, смерть так часто косила людей, часи були такі тривожні й мінливі, що живим було ніколи ховати як слід померлих. Вивозили за село і скидали як попало.

Чим ближче до Миколаєва, тим більше відчувається пульс цього великого і цілком зрусифікованого міста. І ще одна деталь: у Первомайську, виявляється, є концтабір, один з ув'язнених два дні тому втік, тому при в'їзді в Первомайськ, виїзді і справа по дорозі в Миколаїв стояли патрулі, які по кілька разів перевіряли пасажирів.

А які села і хатки зустрічаються по дорозі з Миколаєва в Одесу! Багато напівземлянок, без зелені. Створюється враження, що ти десь у дикій пустелі: Червоне, Матіясово, Коблево та ін.

Подорож пароплавом (теплоходом «Петро Великий»).

Каюта була дуже зручною, подорож принесла величезне задоволення – море, свіже весь час повітря, нові, незвідані раніше враження. Нема зараз часу та й потреби описувати цю подорож більш-менш повно, зупинюсь лише на деяких моментах.

У залі ресторану зустрів випадково товариша, з яким колись вчилися разом в університеті. Розмова скоро переключилась на питання національні. Він десь чув про те, що зараз планується знищення на 80% пам'ятників української старовини. Я не можу повірити в це, хоч це й узгоджується з тим, що доводиться спостерігати. З болем згадували про пожежу в бібліотеці АН. Він підтверджує, що і в Каневі було подібне. А ось про сучасне національне відродження я почув від нього думку, яка й мене інколи мучила: чи не робиться це послаблення утисків з

спеціальною метою – виявити інакомислячих, національно свідомих і прибрати їх?

Сидячи якимось на палубі, з інтересом спостерігав виховні прийоми одної сім'ї, видно, типових кацапів: двоє дітей, батько й мати й двоє старих (дід і баба). Поснідали. Дитина років шести почала гуляти по палубі без нагляду. Ця дитина скрізь лазить, може випасти за борт, але ніхто з родичів не звертав на неї найменшої уваги. Через деякий час батько став гратись з дитиною – підбивали ногами по палубі помідор. Розіб'ють один помідор, беруть другий, так пішло з кілограм помідорів, поки стара не запротестувала, що нема чого їсти. Думаю, це був непоганий урок «дбайливого» ставлення до народного добра. Втомившись, хлопчик підійшов до діда. Той розкривав пляшку пива. Внук попросив собі: «Как нужно сказать?» – «Дедушка, научи меня пиво пить!» – «На, пей». Випив цілу склянку пива. Потім, не знаю, з якого приводу, цей же внук пристав до бабусі: «Бабушка, научи меня водку пить!». Дід сміявся і хвалив: «Молодец!». Це теж непогана школа пияцтва. Сім'я, видно, заможна, їде відпочивати.

Робили коротку зупинку в Ялті. Місто, як і раніше, привабливе. Забіг у магазин грамплатівок. Ніде в Україні не зустрічав так багато платівок з українськими піснями. Це мене дуже здивувало.

Під час зупинки поїздив трохи по Новоросійську. Розговоривсь з одним робітником. На роботу влаштуватись важкувато, з квартирами теж (це скрізь так). Коротко розповів про якусь забастовку (чи заворушення) робітників у Краснодарі. З Новоросійська викликали міліцію і армію, Краснодар був оточений, нікого не впускали туди, нікого звідти. Конфлікт було полагоджено, проте без пролиття крові.

Зупинились у Туапсе, потім у Сухумі. У Сухумі привернули увагу руїни фортеці, тут же біля моря. Питаю якогось високого, худорлявого, літнього грузина (чи абхазця), що за фортеця, що тут було. Він, бачачи, що я спішу на корабель, пройшов зі мною

метрів двісті, зав'язалась жвава розмова, ось деякі його думки (пояснив, що це колишня тюрма, я ще запитав щось про Сталіна, Хрущова): «Хіба тюрем стало менше? Де була одна, там стало кілька. Сталін зробив злочинів не більше, ніж інші. Ленін за сім років свого царювання знищив людей значно більше, ніж Сталін за 30. А Хрущов хіба не встановив свого культу? Просто він ще не встиг себе як слід проявити».

Порівняв також старі й нові тюрми й суди. Сталін вісім разів чи скільки втікав, його ловили й знову садовили. А нехай поспробує тепер втекти. Ви чули, щоб хто втік? Його на місці прикінчать. А кого тоді карали? Коли Столипіна вбили, то судили лише того, хто це зробив, його не питали, з ким він дружив, хто його родичі. А тепер підберуть усіх, навіть далеких знайомих.

Йдемо з дружиною залізничним полотном із пляжу, розмовляємо. Підходить високий, здоровий чоловік: «Здрастуйте, земляки!». Розговорились. Українець з Росопі (десь на Харківщині). Тут вже осів, має хату, город, велику сім'ю. Говорить по-російськи, але цілком розуміє по-українськи. Його батько з сім'єю втік під час голоду. Розповів один епізод. Будучи хлопцем-підлітком, дружив з сусідським хлопцем. Одного разу забігаю до нього, питаю, чи Петро вдома, мати каже, що нема, кудись пішов. Я повернувся і, обходячи хату, заглянув у вікно. Бачу – він, накритий простинею, але з-під покривала висунулась рука. Я зразу впізнав цю руку, подумав, що він ховається. Відчинив вікно, вскочив у кімнату, крикнув «Петя!» і відкрив. Ах! Він лежить мертвий, без голови. Тут вскочила мати з поліном, замахнулась, але я вискочив. Жінку цю судили. Вона зарізала сина, щоб з'їсти, бо всі стали пухнути з голоду... Живе тут, додому не думає повертатись. Запросив нас у свою загороду, почастивав інжиром.

2. Петро Микитович Лелик недавно розповів про те, як його арештували, посадили, як він відбував ув'язнення на півночі. Колишній його товариш-комсомолец після довгої мовчанки раптом надіслав листа з дуже недобрим змістом. Він надіслав

йому відповідь, відмовляючись пристати на пропозиції товариша. Той у наступному листі почав лаяти, докоряти його: пристосувався, мовляв, відмовився від боротьби і т.п. Через деякий час Лелика арештували і обвинуватили в тому, що не доніс кому слід. Потім виявилось, що листи ці товариш писав під диктовку слідчого. Проте на півночі йому було добре, їсти було вдосталь (хоч тут голодували). Разом з тим згадав якогось «німецького агента», який, посидівши в тюрмі, написав спогади, в яких – що то значить буржуазний письменник! – не вмів викликати ненависті читачів до комуністів, бо подав такий епізод: в одній камері сидів між іншими комуніст і білогвардієць. Білогвардієць докоряє комуністу: «Я воював проти вас, ви перемогли, мене розстріляють, хоч знатиму за що. А ти за що попав? За що загинеш?». Той на це: «Я провинився перед народом, хоч і мимовільно, і понесу за це кару. Останнім моїм проханням буде, щоб не розстрілювали нас з тобою, гадом, в одній ямі».

Сидимо за столом, усі добре підпили, в тому числі й він. Гості співають, все українські пісні і в більшості тужливі. Я висловив йому це. «Дуже вже трагічна історія в нашого народу. Скільки він пережив – страшно уявити. А це відбилось і на піснях». – «І як воно так сталось, що нашому народові випала така лиха доля?! Адже були в історії моменти, що могло б повернутись на краще», – додаю. – «Таке географічне положення. Не могло бути інакше. Кругом які сильні сусіди були. Інколи ніч не спиш і все думаєш про це. Поставте себе на те місце і подумайте, як можна було зробити інакше». (Чи не говорять ці слова про те, що він багато думав над долею нації і прийшов до висновку, що боротьба за звільнення безперспективна, безнадійна, навіть шкідлива, бо поведе до невиправданих жертв, до дальшого фізичного винищення, яке й так занадто часто й жорстоко косило людей. А цей мезальянс є найкращим виходом, найкращою комбінацією з усіх інших можливих, з самостійністю включно, бо не можна було б одбитись).

—• 10 серпня 1965 р. •—

Розмова з євреєм (у поїзді). У Туапсе ми сіли в поїзд, що йшов до Запоріжжя. У купе двоє пасажирів спало. Одержавши постіль, ми з дружиною теж поснули. Вранці, пробудившись, бачу, що мій сусід навпроти стоячи читає книжечку, одягнувши на себе якусь чорну плахту. Потім усе він старанно склав і сів снідати. Я зрозумів, що це єврей, можливо навіть духовна особа. Між нами потім зав'язалась розмова. За його словами, він живе в Горі, грузинський єврей. Почав розхвалювати Сталіна, наш лад, як скрізь добре. Я звернув увагу на його книжечку, запитав, чи єврейська література виходить у нас. Він відповів ствердно і протягнув книжку, «яка видана у нас». Там я найшов у кінці «Printed in Israel». Кажу про це. Він трохи зніяковів, потім заговорив, як там живеться погано, як бідують, нема свободи порівняно з нами. — «Чому ж дехто поїхав?» — запитую. — «Вони вже хотіли б назад повернутись!» — каже. Розмовляючи здалека про єврейське питання, я зумів викликати його на деяку відвертість. І ось усе те, що він хвалив, постало зовсім в іншому світлі (тепер правдивому): посол Ізраїлю (Голда?) добилась зустрічі із Сталіним і попросила його відпустити на батьківщину тих, що хочуть виїхати з Союзу. — «А ми нікого не тримаємо, будь ласка, хай їдуть. Подайте списки, хто хоче їхати, ми їх відпустимо, ми не маємо права тримати». Подали списки. Вночі всіх побрали і розстріляли. А скільки було знищено в 1937 р. (навів деякі факти). Закривали їхні синагоги. Навів деякі порівняння з Ізраїлем. Приїхали до них у гості з Ізраїля (в Горі), привезли гостинці, подарували хлопчику авторучку. Власті заставили потім віддати назад. — Чому, там є компартія? — питаю. «Бо там повна демократія!»

От як часто люди публічно хвалять соціалізм і що мають на душі!

Дядько. У цьому ж вагоні з Ростова їхав селянин із Запоріжчини. На мого співбесідника дивився він скоса і недоброзичливо. Раз чи два зіткнувся з ним: «Ми вас знаєм,

кулачили нас!». Ще якусь різкість на адресу євреїв сказав. Біля Донецька його сусід виходив на станції і попросив позичити карбованця. Дядько поліз у кишеню, витяг останню троячку і каже: «Нема карбованця, є лише три». «Ну так давай три, що я их – сьем!». Він і віддав. Той зійшов і не повернувся. Чоловік став бідкатись і переживати: віддав останні гроші, нема чим доїхати додому, ще з Запоріжжя 18 км. Хтось докоряв, що не можна бути таким наївним і дурним – невідомо кому давати гроші. Потім дядько з жалем махнув рукою: «А щоб у нього стільки було, що він у мене взяв!». Єврей злорадив.

Ось типовий представник нашого народу. Його, мабуть, і кулачили. Видно, згорьований-згорьований. І вкрай довірливий, незважаючи на похилий вік (років 60), на кривди від людей. Пройдисвітові віддав останнє. У котрий раз вже москаль обманув!

Який контраст після Грузії: там скрізь чути грузинську мову, а тут аж в Кривому Розі можна було чути українську і десь на одній станції біля Запоріжжя!

—• 12 серпня 1965 р. •—

Прочитавши лекцію, розговорився з учителями. Розповідали про вкрай погану успішність і дисципліну, про величезну шкоду, якої завдає процентоманія, окомилювання. І ось ще такі деталі: у Козятині на 10 шкіл 2 українські, у Жмеринці на 8 теж 2. Після війни козятинських залізничників забрали на Печору (були, мовляв, на окупованій території), а з Печори привезли сюди росіян. Хороший обмін!

—• 10 вересня 1965 р. •—

Культ Сталіна в Грузії. Що вразило мене під час поїздок по Грузії (20.VII. – 10.VIII) – це вшанування пам'яті Сталіна. В Батумі, проходячи вулицями, можна зустріти портрети Сталіна в деяких квартирах (видно крізь вікна). Коли їхав автобусом, у Ціхіс-Дзірі, їздив на екскурсії в будинки відпочинку, то в

автобусах на видному місці були приклеєні вирізки з журналів з портретом Сталіна. В Кобулетті на вокзалі красувався великий фотомонтаж, присвячений Великій Вітчизняній війні, на ньому дві картини зі Сталіним (приймає парад у Москві, вручає ордени). У Кутаїсі на вокзалі (в залі для пасажирів) на стінах дві великі картини: 1) Сталін в оточенні відгодованих генералів на пароплаві «Україна»; 2) виступ Леніна, а біля нього – Сталін.

Їдучи автобусом від Кутаїсі до Сурамі, я помітив на одній зі скель великими білими буквами виписані слова: «Слава великому Сталину!». В Горі зберігся пам'ятник Сталіну, будинок-музей. Сторож радо розповідав нам про музей, про те, як люди одностайно вийшли на площу, коли почули, що мають руйнувати пам'ятник (вночі). До речі, тут теж, як і скрізь, хотіли зруйнувати пам'ятник вночі, непомітно, просто вкрати. Звідки така злодійська манера?

Таким чином, грузинський народ радо вшановує пам'ять одного з найбільших і найжорстокіших деспотів, яких дало людство. У Тбілісі кожен вам покаже, де похована його мати. Дочці Сталіна власті не дозволили оселитись в Горі, хоч місцева влада пишно справляла там якесь її родинне свято. Бояться, щоб нащадки імператора не повели за собою грузин.

—• 11 листопада 1965 р. •—

1. *Голова колгоспу*. Є анекдот про те, як в одному колгоспі на зборах повинні були скинути голову колгоспу – п'яницю, розбійника. Секретар райкому, актив виступали, засуджували; обговорили й нову кандидатуру. Все було готове, щоб переобрати. Аж піднімається дідок, який по суті нічого не зрозумів, бо дрімав біля грубки. Йому дійшло лише, що мають обрати нового голову. «То ви знов хочете нам поставити нового голову?! За 10 років змінилось 13 голів, усі вони собі побудувались, накрались, так ви ще одного хочете звалити на наші плечі! Досить!» І люди вперлись і не погодились зняти

цього голову, бо, мовляв, він уже побудувавсь, обживсь, все буде економія для колгоспу, бо новий спочатку все це знов почав би.

2. **Всеволод Ганцов.** Він недавно був на якійсь діалектологічній нараді в Києві. Отже, творчо й досі працював би. Як страшно – обірвати творче життя. Згадуються слова Страшкевички: «Це були розумні люди! Де їх діли? Адже вони багато зробили б, написали б». Такі методи – знищити розумних людей і на всі лади кричати, що у нас небачений простір для розвитку талантів, всебічного розвитку особистості.

3. Недавно стався такий випадок. Двоє (студент А.Подолінний і Б.Хоменко) ділились враженнями від статті (чи в ж-лі «Ранок», чи в якійсь газеті), в якій автор запитує, чому на Україні не можна дістати грамплатівок з українськими піснями, нема навіть такого заводу. Підійшов до них П. Вони йому сказали, про що йшла мова, незручно було замовкнути при ньому. Він мовчки повернувся і пішов. Хоч би промовив якесь слово. Ці не могли надивуватись.

Інша його риса. Оце недавно їздив зі студентами на екскурсію у Львів, Чернівці. Скрізь, до кого б не звертався, говорить по-російськи. Не соромиться навіть студентів, з якими поїхав (V укр.).

Споріднений з ним також Б. (вчитель української мови в СШ № 3). Ото теж втілення бездарної безхарактерності. Колись, у час розвінчування Сталіна, і він підкидав деякі факти про культ. Недавно Ліда йому каже, що йдуть розмови – культ Сталіна знову піднімуть. «І правильно, я думаю. Адже він все-таки багато зробив», – відповів. Хіба йому приходило в голову, що зробив і як?

4. **Войовниче рабство.** Один студент розповідав, що з їхнього села дівчина живе у Львові. Кілька років як виїхала, влаштувалась десь там на роботу. Говорить зараз тільки по-російськи, дружить з якоюсь сибірячкою (найкраща подруга!), з ненавистю говорить про місцевих націоналістів, які говорять по-українськи. («Уявляєте, навіть у міськраді говорять по-українськи»). Національний дух її страшно обурює.

Знову ж таки інший студент зустрів там теж своїх односельців (з Вінниччини), які, не пригадую точно, в міліції чи органах служать. Похвалялись за чаркою: «Мы этих бендеровцов постреляем!».

5. *Культ Сталіна*. Недавно Б.Хоменко розповідав, як П. на лекції розплакався, коли вмер Сталін. Що це – щире горе чи лицемір'я? Адже міг вдома виплакаться, а то, читаючи лекцію, розревівся за кафедрою.

Виявляється, Б.Хоменко теж плакав, правда, вдома. І щиро. І жаль було, і страх охопив: що буде без вождя. І аж коли деякі прозріли.

—• 13 листопада 1965 р. •—

Б.Хоменко розповів про такий випадок. Він з товаришем заходить в ресторан на вокзалі в Києві, підходять до буфета. «Хто тут крайній?» – запитує товариш. Біля стойки четверо чоловіків у макінтошах у цивільному. – «Ти как говоришь?» Цей сторопів: «Що саме як? По-українськи, як тут говорять!» – «Я тебе дам по-українськи! Твое место на Лукьяновке, а не здесь!» Тоді з групи втрутився інший: «Товарищ майор, брось его, зачем он тебе! Охота тебе вступать с ним в разговор». Це було якраз в той день, коли Брежнев приїхав вручати орден Києву (перед 7.XI.65.).

—• 7 грудня 1965 р. •—

1. Олексій Іванович розповідав про цікавий склад президії (убивць) чи під час війни, чи зразу ж опісля. Урочисті збори. Для ведення зборів обрали президію. Висувають кандидатури: N – убив 120 чол. (оплески), NN – убив 95 чол. (оплески), X – убив 135 чол. (оплески) і т.д. Весь склад президії був обраний виключно з тих, які вбили (на фронті чи як) біля сотні і більше чоловік. Зайняли свої місця. Тоді останній акорд: пропоную обрати почесну президію в складі політбюро на чолі з товаришем Сталіним (бурхливі оплески). Це було, здається, в Свердловську.

Тут справа була зв'язана з фронтом, німцями, напевне таке ж практикувалось і в тридцяті роки: в почесну президію обирали тих, хто найбільше знищив ворогів народу.

2. **Цензура.** Розповідаю Б.Хоменкові про те, як у нас уміють ховати найстрашніші речі. Навіть звичайний обиватель не підозрює про існування цензури. Він розповів дещо зі своєї практики редактора. На цю посаду беруть лише перевірених людей. Редактор не має права виступати від імені цензури, але несе повну відповідальність за ідейну витриманість книжки, що має вийти в світ. Він вказує автору, виправляє, викреслює, додає і т.п. Потім рукопис іде в цензуру. Якщо все добре, то книжку друкують, але перш ніж пускати тираж у світ, примірників 30-40 розсилають (є список адрес), чекають місяць, чи не надійде звідкись сигнал. Тільки після цього книга йде у світ. У них був такий випадок. Випускали книжку про калинівський колгосп, пройшла всі інстанції, рогатки. Надрукували вже тираж. Послали належну кількість примірників. Через два тижні «сигнал» з Києва – затримати. Весь тираж прямісінько пішов в макулатуру – порізали і на картонну фабрику. Обійшлося без адміністративних стягнень, бо книжка (дуже слаба й недоладна) друкувалась за вказівкою обласного начальства. Про існування цензури не знають не тільки звичайні обивателі, – додав, – але й автори. Рідко кому доводиться зіткнутись безпосередньо, кожен думає, що редактор «псує» його рукопис або не пропускає.

3. **Примаков.** Цікаву деталь розповів один із студентів. Жив у дядька на квартирі (десь недалеко Немирова) під час річної педпрактики. За півроку чи більше якось подружився з дідом (своїм хазяїном), були один з одним відверті. Студент тримає одного разу газету, там стаття про Примакова і його портрет. – «Хто це?» – «Примаков». – «Це великий собака!» Розповів, як оце червоне козацтво, після «визволення» села за складеними місцевими донощиками списками, розстрілювало селян, а в Немирівській гімназії постріляли вчителів і учнів.

Робилось це просто: зайнявши село, сколочували свій «актив», вимагали від них «списки» (хто петлюрівці, хто виступав за самостійну Україну й коли, хто входив у склад місцевої влади і т.п.), забирали записаних вночі і в «розход». Судила «трійка».

Пригадую, колись Шморгун розповідав, що в'язнів з тюрем Західної України евакуювали. Де вони ділись – ніхто не знає, ніхто з евакуйованих не вернувся. Цей же студент чув від місцевих жителів, що багато в'язнів із Західної України розстріляно в Немирівському лісі. Робилось усе це теж у найглибшій таємниці.

4. *Жертви*. Цей же студент розповідав, що в їхньому селі до війни було репресовано 127 чоловік, під час війни загинуло 205. У селі цьому ще й досі живе чоловік, який видав (написав брехливі доноси) до кількох десятків чоловік. Навіть у війну (під час окупації) ніхто не вказав на нього німцям, так усі його боялись. Уже дехто повернувся з заслання, але ніхто не мстить. Цей студент, зустрівши його на вулиці, викрикнув до нього: «То ти ще живий? Ще по землі ходиш?! Якого чорта не вмираєш?!».

Розповідають, що в ті лихі 30-ті роки, коли забрали одного викладача з Одеського університету, то розшукували і забирали потім і студентів-випускників (які вже працювали) з його групи.

5. *З минулого*. Розповідають, що у Вінниці начальником НКВД був якийсь Корабльов. Крім нього, в «трійку» входив головний прокурор області і перший секретар обкому. План розстрілів вони перевиконували. Посилали звіти в Москву: по першій статті (розстріли) план виконано на 130 %, по другій (каторга) на 121 %. Якось йому надсилають запитання: Чому у вас обвинувачення стереотипні – «за участие в заговоре против Кремля»? Є ж у вас різне за національним складом населення, не враховані специфічні місцеві умови – петлюрівське минуле, націоналізм. Через тиждень була надіслана телеграма-відповідь, що розкрито націоналістичну організацію. Прокурор зараз ходить на пенсії, самозадоволений. Корабльова пізніше за щось теж

розстріляли. До речі, серед маси покривджених не знайшлося такого, який би відплатив прокуророві.

Розповідали також про якогось єврея-пенсіонера. Він хвалиться в колі товаришів по чарці, як ліквідував «контриків» у Шаргороді. Робили провокації – нападали на касирів чи інших представників радянської влади і під виглядом боротьби проти куркульського бандитизму забирали всіх підозрілих, невгодних собі людей. Створювали видимість, що справді є вороги, що їх таки виявили й законно покарали, сіяли страх і переконання, що ніхто й ніщо від радянського правосуддя не може схватись.

6. Розмова з Поповським. Перебуваючи в колгоспі, якимсь увечері довго з ним розмовляли. Розповів про своє ставлення до Сталіна. Був час, коли хотів покинути матір, яка негативно ставилася до Сталіна. Він вірив у нього, був йому відданий. – «А зараз?» – «Зараз стало все ясно. Мати не раз дорікає, що мала рацію. Матеріальний достаток – соромно мені казати (є родичі в Польщі) їм, як я живу. Вони інколи в листах пишуть – заздримо тобі, ти живеш добре, працюючи в інституті. А я не можу запросити їх в гості, бо чим прохарчую їх?» На закінчення питаю: «Чи ніхто нас не підслухав, чи не донесе?» – «Не треба, щоб підслухав. Досить заявити: вони залишались самі в колгоспі і довго про щось удвох розмовляли».

1966 рік

—• 10 січня 1966 р. •—

Я вдома, у батьків. У Гаті будують міст. Прораб шукає сторожа. Вмовляє мого батька піти на цю роботу. Погоджуються на зарплаті (40 крб). Батько попробував цієї служби, весь свій час витрачав на роботу, а плата – мізерна. Почав відмовлятися. Тоді той додав ще 20 крб. Нарешті взяли ще й матір на цю «посаду» (обом погодилися виплачувати по 40 крб.). Цікаво, а як же штатний розпис, чи не передбачено трьох сторожів?

Прораб, бригадир щоденно після роботи залишаються, п'ють. Продали толь, цементу трохи. Приходили люди: хотіли брати дошки, будівельний матеріал, посилаючись, що домовилися про це з прорабом, той дозволив. Антось за літру самогону випросив у прораба 12 відер цементу.

Розкрадають, пропивають самі начальники. Сторожі – абсолютно безправні в цій справі люди. Адже начальник, що хоче, те й робить. Хтось з цієї «кумпанії» напідпитку прямо й каркав: «Сядемо, Тихоне, ой сядемо!». До речі, до вина вони запрошують і Тихона, він їм теж приносить то випивку, то закуску, то яблук. Вони його хвалять, що добрий чоловік, що з ним «легко спрацюватись», йому дадуть скоро нову роботу – поплатну і тривалу. «Вип'ємо, старий ..., ми ще з тобою добре вип'ємо!».

Мати відчула біду. Навіть приснився недобрий сон, який віщував згубу, але й повернення загубленого.

Робочі кінчають працювати о 3-й годині, у цей же час приступає до виконання своїх обов'язків сторож. Мати заходить пів на третю. Стоять два самоскиди, щось метушаться біля них люди. Вона спокійно подумала, що це робочі. Підходить до своєї будки – вирвані двері, до самоскида – там уже в кузові лежить

пічка (якою обігрівалась груба). Вихиляється прораб і винувато: ми перевозимо пічку, привеземо вам іншу.

Була мета: вкрати пічку і потім скласти акт, що сторож не виходив на роботу, розкрали все (списати всі недостачі), навіть з його будки витягнули грубу (або повернути справу так, що нібито сам сторож порозкрадав, а потім імітував крадіжку).

Задум виявився зірваним через випадок – мати прийшла на роботу раніше положеного. Якраз заїхав додому Іван і порадив розраховатися з роботи, покинути її. Батьки так і зробили.

—• 11 січня 1966 р. •—

1. *Крадіжки – пережитки капіталізму.* Читаю у В.Коротича («Вітчизна», 1965, №12, с. 174-175), що в Канаді не бояться злодіїв, немає майже крадіжок.

А в нас? От перед Новим роком біля залізничного технікуму покрали ялинки. Такі хороші були, прикрашали вулицю й будинок. Покрали за одну ніч, тільки стовбурці стирать.

Я був на уроці в СШ №5. Залишив пальто в роздягальні. Коли повернувся брати, то шарфа вже не було. Був радий, що вкрати лише шарф, адже могли шапку забрати – як повертатись містом додому в мороз без шапки?

Усе це стало нормою. Ніхто навіть не дивується цьому. Ось розмови про високий моральний рівень. Цікаво було б зібрати синоніми до слова «крати» в українській і, особливо, в російській мові.

Інколи думається, що наша «епоха» обдерла людину з її вікових культурних нашарувань, з її цивілізаційної кори (маю на увазі лише духовну сутність, бо зовнішні, матеріальні атрибути цивілізації залишились).

2. *Голова колгоспу.* Мати розповідає про голову їхнього колгоспу: усі вважають, що він дурний. От цього літа орали болото. Принесли йому підписати акт, що все зоране, і він підписав, не подивившись. Десь раз їхав стороною, бачив, що ходять три трактори, а там просто попсували сіножать, поставили

сторчма дерева. Раніше косили, зараз і косити не можна. Як сам не мав часу подивитись, то потрібно було когось послати.

3. *СМУ в Сягневичах*. Найняті (сезонні) робітники по кілька місяців ходять по зарплату. Пішла поговорка: «Гроші легше заробити, ніж потім їх виходити». Зарплату виплачують невідомо коли, завжди всім не вистачає, хто наскочив, той і одержав, решті нема, ходи далі.

—• 12 січня 1966 р. •—

Сьогодні на розширеній вченій раді виступали учасники поїздки в Ярославський педагогічний інститут, що вивчали там досвід роботи.

Цікаві деякі порівняння з нашим Вінницьким педінститутом. Там 5500 студентів, у нас – понад 6000, отже за кількістю студентів майже рівні.

Але все інше! Б. (декан фізмату) порівнював лабораторії фізики там і у нас. У них обладнані 18 робочих місць, на кожному свій комплект апаратури. Якихось приладів, він називав, там лише в цій лабораторії 18, у нас у всьому інституті лише 3 і ті несправні.

Інститут має 70 аспірантів, у нас – жодного, має право приймати захист дисертацій.

Має свою друкарню, у минулому році видано 525 аркушів друкованої продукції (власними силами) і ще близько 500 в позаінститутських видавництвах. Навіть студенти друкують свої наукові роботи. Кафедра політекономії, наприклад, має свого літпрацівника, який редагує роботи членів кафедри.

Квартирне питання. Б. довідався, що кандидати наук мають не менше ніж трикімнатні квартири. А у нас?

Усі студенти об'їздили Ярославську область, щоліта багато студентів їде в різні частини Радянського Союзу.

У нас нема квартир, нема коштів, нема паперу.

—• 9 лютого 1966 р. •—

Повість про вчителя. Цікаво було б показати еволюцію випускника вузу, що приїхав у село вчителювати: позики, побори яєць у населення, гнітюча провінція, відсутність розумного співбесідника – і повільне опускання. Його без кінця гнітять, почав усіх боятись, став податливим і послухним. Повільна втрата поваги в населення.

Збори в районі, йде мова про підвищення радянської інтелігентності, бо вчителі опустились нижче колгоспників. «Раніше вчителі були інтелігентні, до них прислухалося населення, а тепер?» – запитує доповідач.

Почалося «внедрение» інтелігентності.

—• 14 лютого 1966 р. •—

Незбагненна ще й така річ: оці Світличні, Дзюби, Горині та ін., як люди здібні, талановиті, могли б зробити кар'єру, їм власть імущі відкрили б зелену вулицю, щедро винагороджуючи їх за вірну і вмилу службу. Вони виступили проти зла, на захист покривджених, які в силу своєї тупості, інертності не здатні навіть оцінити цього благородного вчинку. І до революції в єдиноборство з царизмом вступали найблагородніші в ім'я відданої рабству маси. Слід бути незвичайним ідеалістом, щоб жертвувати собою, не надіючись на вдячність і підтримку. Особливо зараз. Будь спритним хамом – і всі блага до твоїх ніг. Будь відданим справедливості – і хаами будуть всіляко знущатись над тобою, а обдурювана і затемнювана ними маса не подасть руки допомоги.

Зайшла раз мова про ортодоксів, зокрема про Б. За фарисейство присвоїли йому професора. Він тут пожинає плоди, бере їх повною жменею. І уяв'їм на хвилинку, що все перевернулось, що оці, кого гноїли за правду, народ по тюрмах – раптом виявились при владі. Фарисеї і тут вийдуть на перший план: «вони будуть вчити нас, як треба любити Батьківщину, вони стануть зразковими патріотами і киватимуть скрушно на

цей проклятий час, який, на щастя, вдалось пережити». Спекулянти найбагороднішими моральними цінностями мають досвід видавати фальшиве за справжнє, штучне за правдиве.

Недавно почув дотепний *анекдот*: у колгоспі збори, присвячені з'їздові партії, що невдовзі має відбутися. Мова йде про ріст радянських людей, про те, що радянська влада хорошого зробила (тема, яку в газетах щодня товчуть). Розповідає комсорг колгоспу, знатні люди сидять у президії. Кінчивши офіційну, загальну частину своєї доповіді (що дала революція, які люди висунулись з народу), почав підкріплювати місцевими прикладами: ось, приміром, наш депутат сільської ради М.О., усі ви її добре знаєте: вона була повією на всю околицю, тепер стала депутатом; а ось товариш Н був непоправним злодієм, а зараз у нас він голова колгоспу, керує великим господарством, виконує державний план хлібозаготівлі. Біля голови сидить секретар райкому, він у нас на зборах почесний гість. Ви пам'ятаєте, коли він був молодим, то вважався безнадійним дурнем, тепер він на важливій і відповідальній посаді.

Як «Подорожі Гуллівера» Свіфта сприймаються людьми різного рівня, так і анекдоти, вони загальнозрозумілі і цікаві і роблять великий вплив на свідомість мас, підриваючи роками виховвану віру.

Дуже цікава моя історія з картинами для уроків розвитку мови. Завіз я добірку картин у видавництво «Радянська школа» ще наприкінці 1964 року. Зоя Андріївна Жолдакова розглядала їх з неприхованою іронією, навіть з роздратуванням. Її незадоволення викликали, наприклад, такі картини: «Козача левада» Васильківського, «Україна» Тимошенка та ряд інших. «От чому ця картина називається «Україна»? І що тут зображено? – Хата! Або ось ця – «Козача левада»! Можуть запитати, чого вона козача? Що ви! Ваші картини для школи зовсім не підходять, у вас в основному хуторянська тематика, кохання Україною старою, її сільськими пейзажами. І художників чого ви підбираєте лише українських, адже ми не можемо

відгороджуватись і від російського мистецтва». І ряд інших сентенцій у такому ж дусі. Мені не було про що говорити.

Я було занехаяв цю справу. Потім повідомили, нагадали, що роботу мають намір включити в план. Думаю, не годиться відмовляти від такої нагоди, все одно вакуум буде і без мене заповнений, причому товаром найгіршого гатунку. Потрібно йти на компроміс, намагаючись хоч дещо правдиве, цінне подати. Приходиться кинути й кістку. На цей раз я ретельно відібрав усе те, що перегукується, тематично зв'язане з літературними текстами, передбаченими програмою. До «Олесі» Грінченка підібрав картину Манастирського «Розвідник», до «Думи про козака Голоту» – «Запорожці» Рєпіна. Була надія, що не посміють заперечити Рєпіна, хоч на Манастирського не покладав надій. Ці дві картини викликали бурхливу реакцію. Жолдакова скликала своїх підлеглих, вона просто дивувалась, як я міг додуматись до такої ересі. Усі інші їй в такт кивали, а С. глибокодумно зауважив: «Хтось з наших сучасних істориків написав книжечку про Запорізьку Січ, йому влетіло за це, були неприємності». Мої аргументи викликали в неї роздратування. Моє обурення, яке мало вилитись у патетичний монолог, було стримане її зауваженням: «Ви зрозумійте, я тут ні при чому, ваші картини будуть розглядатись і затверджуватись у Міністерстві освіти, я добре знаю членів редакційно-видавничої ради, їх погляди (адже працюю з ними не один рік), настанови, ваші картини не тільки не будуть схвалені, але й викличуть незадоволення нами, що погано працюємо з авторами. Просто я вам раджу над цим задуматись і знайти правильне рішення». Дійсно, адже за її плечима ховається і «рада», і «літ». Ясно, як ті, що поставлені «розвивати» українську культуру, намагаються витравити з пам'яті молоді навіть згадку про велике минуле народу. Не врятував становища й Рєпін. Нехай козацтво розглядають росіяни як явище, властиве їхньому національному духові (адже в книзі А.Н. Горчак «Картина как средство развития речи», М.-Л., 1965,

подані методичні розробки за цією картиною, навіть на обкладинці вона репродукується), а не українці.

—• 15 лютого 1966 р. •—

1. Недавно дивився кінокартину Ромма «Обыкновенный фашизм». Внутрішній біль не покидав протягом перегляду фільму і довго після цього. А скільки асоціацій, аналогій.

2. Пригадую, розповідали про випадок, що півень видовбав дитині око. І що з нього візьмеш і як доведеш йому його провину? Він же півень! А скільки цих півнів (уже старих) серед нас! Дивись, і молоді підростають.

3. *Ідея справедливості*. Звикли ми ще з дитинства (казки, художня література) до ідеї відплати за кривди. Душа гаряче бажає кари насильникам, кривдникам. І що ж у житті? Це муляє душу, не дає жити.

—• 20 лютого 1966 р. •—

Людина може відкрити безсмертя. І це буде страшно. Відкриттям скористаються негідники і встановлять своє вічне царство.

—• 8 березня 1966 р. •—

Деталь з 1933 року. Синочок тьоті Дуні (після того, як вона поховала чоловіка й дитину) просить: мамо, обмий мене, я помру. Так і сталось. До речі, завезла чоловіка в тачці на кладовище, прийшла і сіла в хаті за столом, голову взявши в руки. Не плакала, не голосила. А тут цей з таким проханням. Спочатку не звернула уваги, потім таки обмила, він невдовзі і вмер. Усе це пройшло як сон. Лише через деякий час, коли появилася деяка їжа, загроза смерті пройшла, то вона ледь не збожеволіла: опам'яталась, усвідомила лихо.

Це було давно і вже майже відійшло в небуття. Діти різних батьків – і тих, хто організував голод, забрав усе, і тих, хто втратив найближчих і сам був на грані загибелі – ходять разом,

дружать, не мають нічого один проти одного – навіть не згадують вчинків і кривд своїх батьків. Нащадки і жертви катів мирно співіснують (факт про Дуню повідомила Лідина мати).

—• 16 березня 1966 р. •—

1. Когда мошенники спорят – правда наружу (російське прислів'я). Викриття (критика) культу якраз є ілюстрацією до цього.

2. *Столиця Росії*. Тут теж проявилась якась безумна ідея. Перенести столицю такої величезної імперії на кордон, причому в непрохідні болота, в надзвичайно поганий кліматично край. Єдиний аргумент, що може виправдати такий факт – намагання зробити на зло «надменному суседу». Адже вже Петром був завойований Азов. Тут би, біля такого моря, серед врожайних полів, у хороших кліматичних умовах, побудували столицю. Можливо, й сам характер царизму був би іншим.

3. Як «розвиток» можна перетворити в деградацію (література). Виявляється, асиміляцію можна проводити рідною мовою, використати для цього можна рідну історію, культуру.

Велику роль тут відіграє література. Досить відсепарувати письменників-патріотів, розплодити слизняків і популяризувати з усіх сил творчість цих останніх. Народ від такої культури і літератури поволі почне відвертатись.

—• 22 березня 1966 р. •—

Асимілятивні тенденції.

Білінгвізм, його вплив на розумовий розвиток. Це питання порушується в статті А.М. Богуш «До питання про вплив двомовності на розумовий розвиток дітей» (Тези доповідей та повідомлень на конференції...за 1965 рік, Запоріжжя, 1966).

Отже, виявляється, «друга рідна мова» – один з гальмівних факторів у розвитку дитини.

Чи не цим слід пояснити отой темний, стихійний потяг до асиміляції? Без російської мови навіть в Україні не проживеш, а

за її межами? Мозок намагається йти по лінії найменшого опору, особливо, коли сила його дуже і дуже незначна.

Взяти б хоча виступи на зборах. Корінні росіяни завжди виступають вільніше, розумніше, ніж звичайний (з такою ж освітою) українець, вихований на суржику.

Є матеріали й про негативний вплив спорідненої орфографії.

—• 5 квітня 1966 р. •—

1. *Стиль роботи двох кафедр*: росіяни сперечаються, дискутують, а на українській кафедрі вже звикли «брати до відома» вказівки, настанови, інструкції.

2. *Прислів'я на Вінниччині*. Кидали зерно в ріллю, та не в свою. Що зібрали, те й розкрали.

3. *Український уряд*. Знову ж таки все як у справжній республіці, всі державні установи є, й керівники уряду й партії – все з українськими прізвищами як на підбір (не те що серед націоналістів не бракувало на -ов: Сумцов, Донцов, Єфремов, Зеров). Але які наслідки його діяльності?! Як швидко і культура і нація іде до загибелі!

Зроблено багато відкриттів, прокладено нові шляхи. Треба ж додуматись правдою добити правду, Україною Україну, націю нацією (які тільки самі заголовки газет: «Вільна Україна», «Радянська Україна», «Літературна Україна», «Правда Украины», «Південна правда», «Вінницька правда» – і так без кінця).

Так вкрай осамітнити людину! Зробити її такою безпомічною і беззахисною!

Тебе візьмуть, будуть бити, знущатись як схочуть, і ти не посмієш нікому сказати й слова про це (Горна розповідала про брата, який після кількох днів перебування «там» помер невдовзі, і тільки перед смертю батькові відкрився, як його били), схоплять тебе і запроторять куди схочуть – ніхто й рота не роззявить (Світличний, Горинь та ін.), будуть тебе викликати («тягати»), робити донощиком, чинити з тобою при цьому як забажається, застосовуючи перші-ліпші методи – нікому й слова (кажуть,

Куленко був товариський, веселий, дозволяв собі поговорити на різні теми, потім замовк, усіх став лякати, явно уникати не тільки крамольної теми, але й просто дружньої розмови).

Ображають твою націю – ти не смієш захистити, примушують тебе брехати – ти не смієш відмовитись.

Будь вовком – і тобі шлях відкритий, успіх забезпечений, стань на захист овець – тебе зі злістю знищать, зметуть.

—• 8 квітня 1966 р. •—

Рядки спогадів (про 37-й). Ірина Лавринівна згадала про свого батька, що вмер від раку шлунка.

– Від чого ж появилася рак? Випивав може?

– Ні. Це було в 37-му році, від нервового струсу. Я зустрічалась з хлопцем. Батько так злякався, що у нього аж понос почався і так півроку вже не проходив, коли почала йти кров, то поїхав у Київ, але там вже не могли ради дати.

– Ну а цього хлопця забрали?

– Збра-али!

– За що ж?

– За зв'язки з Польщею. Не було ніяких зв'язків, він нікуди не їздив, ніде не бував. Якось лиха душа написала на нього донос. Я про це вже пізніше довідалась. Моя подруга дружила з міліціонером, то він їй сказав, за що його взяли. А то все неправда. Була в нього бандура, він любив на ній грати і співав українські пісні. Оце і все. Там сусід один казав, що його ця бандура загубила, якби він її був побив, то й нічого не було б.

– Ну й чи випустили його потім?

– Де там випустили?! Коли його забрали (його вдома теж уже чекали, не дали роздягнутись і поїсти), то я потім добилась побачення з ним. Він обіцяв, що скоро повернеться, що він їм доведе свою невинність. Ми мали одружуватись. Два місяці його протримали в Березані, мучили, допитували, а потім забрали невідомо куди. Нема й досі, й слід пропав.

Суть системи, її основа – страх і ненависть. Повна беззахисність, ізоляція людини породжує страх, панічний, всеохоплюючий. Звідси виходять й інші психічні потвори. І друге – ненависть, розпалити ненависть до брата, до суперника, а в зв'язку з цим бажання нищити, громити.

Ліда розповідає про сон: приснилось, що її ведуть розстрілювати. У тюрмі в коридорі вже трьох убили, ведуть і її, вона дивиться, як утікати. Почала втікати. Прокинулась. Тривога, збудження нервово, не могла спати.

Мабуть, такі сні тоді були звичайними, типовими.

—• 13 квітня 1966 р. •—

Радіопередача з Варшави. Розповідають про звичаї польського народу, як зустрічають у різних місцевостях *święta wielkanocne*. Не ображають, не зневажають, не «викорінюють» народних традицій, а говорять про них із захопленням, з повагою. Аж дивно слухати! Вони і тут виграли: комунізм прийшов до них значно пізніше і ситуація склалась така, що вже не може він так безоглядно кусатись, все пожирати.

Був у гостях Лев Олексійович Зикін. Великдень якраз. Зайшла мова про обрядність релігійну, звичаї. Він: «Усі ці звичаї роблять людину кращою, гуманнішою, добрішою. А тепер: нажерся, напився, потім обблювався, вилаявся». Як багато людей гостро відчуває поезію обрядності, народних звичаїв, особливо в теперішній момент отваринювання людини.

І ось друга, протилежна картинка. Учора біля інституту студенти збиралися їхати в Некрасове організувати антирелігійний вечір (підготовлено п'єсу, «частівки» і т.п. – немудрий арсенал потворного бруду, який виллють на голови простодушних селян). Тут же й організатор цієї вилазки – П. (викладач кафедри марксизму, читає атеїзм). До речі, вже кілька років як на цій кафедрі заведена така традиція: кожен студент, щоб одержати залік з атеїзму, повинен провести певну атеїстичну роботу – виступити перед населенням, організувати якусь іншу

форму атеїстичної кампанії. Це у них називається зв'язком теорії з практикою.

Підходжу. Стоїть група й викладачів. Привіталися. П. зразу підійшов до мене: «Чи ви не знаєте, де дістати картини Пимоненка на антирелігійну тему?» – «Не знаю. Куди це ви зібрались?» – Розповіли. – «І чи ж не краще було б, – запитую, – десь у колі сім'ї, друзів, посвяткувати, випити, поговорити, ніж ото самому труситись у дорозі і людям переводити свято!» П. наче гедзь укусив. Він аж змінився. Прошипів: «А перше травня?» – «І Перше травня само собою, одне одному не завада!». Хтось заговорив на іншу тему. І ми теж переключились. Коли наступила перерва в розмові, то П. знову вставив своє: «Важко читати атеїзм на II курсі фізмату. Інша справа на V: ці вже знають добре фізику, астрономію...» Я ніби в такт його тиради: «Ви праві, фізика, астрономія багато дають для пізнання світу і, приміром, Макс Планк, гадаю, знав ці науки краще, ніж усі наші студенти з викладачами разом узяті, проте був людиною релігійною». Тут він почав пояснювати, що Планк виходець з релігійної сім'ї, середовища і це дало свої наслідки. Він не зрозумів мого натяку: неук може бути атеїстом не тому, що він щось про світ знає, а просто тому, що він неук, і наука з свого боку не робить людину ні релігійною, ні атеїстичною; релігійність – це моральна категорія.

—• 23 квітня 1966 р. •—

1. *Анекдот.* Що встиг зробити Хрущов і чого не встиг.

Встиг:

- 1) видати заміж Терешкову;
- 2) поділити країну на раднаргоспи;
- 3) об'єднати ванну з туалетом;
- 4) розділити обкоми на сільський і міський (тощо).

Не встиг:

- 1) видати заміж Загладу;
- 2) об'єднати підлогу зі стелею;

3) розділити міністерство транспорту на міністерство туди і міністерство сюди.

2. *Бувальщина*. Розповідають, що Хрущов мав приїхати в гості до Заглади на Житомирщині. У село почали прокладати спеціально асфальтовану дорогу. Хрущова вигнали. Залишилось довести до села 1,5 км дороги, власне накрити асфальтом, бо все інше вже було зроблене – покинули. Так залишилось і досі. Зрештою, міг сам колгосп це зробити, але не робить, бо влетить від начальства: нема коштів.

3. *Бувальщина*. Їде Хрущов на автомашині. Біля дороги – велике поле кукурудзи. Подививсь – аж жінка ламає кукурудзу. Під`їхав.

– Ти хто і для чого ламаєш кукурудзу?

– Та я свинарка, ми боремось за нарощування ваги свиней, фуражу відпускають недостатньо, отже ми власними силами й організуємо підкормку, щоб досягти високих показників.

Ще дещо запитав. Вона йому роз`яснила, розповіла усе так гарно, добре. Нарешті він питає:

– Ти знаєш, хто з тобою розмовляє?

– Ні, не знаю.

– Микита Сергійович Хрущов.

– А, грім би тебе вбив! А я думала, що американський журналіст, та все брешу, та все брешу.

—————• 27 квітня 1966 р. •—————

Шукав учора книжку Шаповала «У пошуках скарбів». Центральний книжковий магазин на Калічі (зараз площа Гагаріна). Підходжу до продавщиці, запитую про книгу. «Поищите сами, я в украинской литературе не разбираюсь, не помню, есть ли такая книжка». Підходжу до другої, бо самотійні розшуки нічого не дали. Та, типова єврейка в товстих окулярах, відповіла: «Посмотрите в отделе научной литературы». Вона подумала, що це книга з геології.

І це книга, яку недавно вилучили з продажу. Потрібна крайня байдужість, інертність, тупість, щоб так не орієнтуватись у книгах, якими торгуєш. І чекай від цих людей популяризації корисної літератури.

Проїжджаю трамваєм по вулиці Леніна. «Центральний вінницький лекторій товариства «Знання». Тут колись була церква (чи костьол). Перебудували: поскидали бані, надали всьому прямокутних форм. На покрівлі дві великі антени – «глушители» – день і ніч глушать передачі з-за кордону.

У цьому всьому виявився символічний зміст: культова будівля – лекторій – глушники.

—• 8 травня 1966 р. •—

На російському відділі (в основному II курс) студенти вирішили видати рукописний альманах «Горизонт». Туди подали кілька оповідань і «українці». Переклали їх на російську мову. Принципово не хотіли нічого друкувати українською мовою. А впорядники-то хто? Євреї, хохли. До тих, хто пише в інституті українською мовою, вони ставляться зневажливо.

Це одна деталь. Друга – в місті є досить велика група «невизнаних» поетів і письменників. Хтось навіть трагічно загинув з цієї «кумпанії», вони носяться тепер з його віршами. І ось досить тюкнути, як вони зактивізуються, як вони стануть на горло українській культурі. Поки що вони ходять по кутках як нічниці. Драгомощенко десь у Києві зумів проштовхнути кілька оповідань про «дружбу народів» (!). Він буде писати і українською, аби тільки шкодити нашій культурі.

Нема сумніву, що саме з цих драгомощенко завербувалась ота сотня губителів наших духовних багатств. Вони, як правило, походять з міщанських сімей, а моральні їх «здібності» дають їм можливість успішно паразитувати.

І третє. Ф. (теж з цієї компанії, один з моральних недоносків), мав щастя стати близьким другом викладача Малінковського (дружба талантів!), так це не сподобалось його

компанійцям. Вони вмирили з заздрощів, почали іронізувати над ним. Коли ж за п'яні вихватки Ф. вигнали з інституту (сам Малінковський швидше умив руки), то вони його твори теж тягнуть у збірник, хоч, правда, не без іронії («зараз він у психлікарні, то може гарні твори писати»). Між собою вони ворогують, кожен хоче вибитись.

—• 19 травня 1966 р. •—

1. *Національне питання.* У свій час Чернокозова прилюдно заявила (коли йшли розмови про необхідність читати лекції українською мовою): «Зачем этот язык изучать, разве что для базара?! И там можно без него обойтись!». Чернокозов минулого року зробив грубий випад щодо української мови на українському відділі (заочному). Студенти хоч і обурювались, але побоялись жалітись («Чи вийде що з цього? А заліки й екзамени прийдеться складати! Та ще як, невідомо, поставляться до скарги, можуть звинуватити тих, що скаржаться»).

Але ось недавно були відкриті партзбори. Чернокозова в присутності Криворучка (секретар міськкому партії) виступала з промовою – про ідеологічне виховання, про боротьбу з пережитками буржуазної ідеології в свідомості людей і в той же час наголосила, що в інституті подекуди відчуються націоналістичні настрої, прояви українського буржуазного націоналізму. Оскільки вона людина «серйозна», то, очевидно, має якісь факти, які при «потребі» може повідомити. Її чоловік Чернокозов має звичку проводити різні анкети, в яких студенти по наївності можуть викладати щиро свої думки (адже анкети «анонімні», він дозволяє не підписуватись, але в той же час нема нічого легшого, як встановити автора по почерку). Приймаючи кандидатські іспити з філософії, вона ставила нижчі оцінки лише за те, що конкурсант відповідав українською (наприклад, Кухарук знала з усієї групи предмет найкраще, добре відповідала, а одержала «4», коли інші збивались, але мають «5»).

Цим людям у «своїй» республіці не можна дати відсіч. Мовчи, бо тебе оголосять націоналістом і зітнуть. Можеш носити лише «укриту злість, облудливу покірність».

З випадом на українську мову виповз і ще один «філософ» – Джола. Ця твань закопошилась, коли пішли слухи, що серед української інтелігенції почались арешти, декого засуджено.

2. Перед Першим травня виступав на загальних зборах викладачів секретар вінницького міськкому партії Криворучко, ділився спогадами про з'їзд (ХХІІІ). Жодного живого, цікавого слова! Аж дивно. Газетні тексти, скомпільовані в доповіді. А він же був делегатом, учасником! Говорив по-російськи, правда, багато уваги звернув на те, що з привітаннями виступали від братських компартій, з них багато говорили по-російськи. Російська мова стає щораз більш поширеною, дійсно інтернаціональною. «Да будь я и негром...».

Отже, це було єдиним, де він висловив свої переконання – відданість російській мові.

Було мені цікаво зблизька побачити цього типа. Перерва. Він стоїть у вестибюлі, спершись об стіну. Ні з ким не розмовляє. На обличчі – кібернетична прямолінійність: він знає тільки дилему – правильно – неправильно. Ніяких слідів роздумів або сумнівів. Керівник!

3. *Анекдот.* Учитель на урок анатомії приніс людський скелет. Викликає учня й запитує:

– Що це таке, як ти думаєш?

– Я думаю, що це колгоспник.

– Чому?!

– Бо шкуру в нього здерли, м'ясо й сало забрали, залишили одні кістки.

4. *Твір на сучасну тему.* В одній із шкіл учитель запропонував написати твір на тему «Наш колгосп». Один з учнів склав такий план: 1. Наш колгосп до війни. 2. Наш колгосп під час війни. 3. Наш колгосп після війни. До свого твору взяв

епіграф з Островського: «Сумей жить, когда жизнь становится невыносимой».

—• 23 червня 1966 р. •—

1. Данюкова, студентка 2-го українського, що писала вірші, друкувалась, мріяла стати поетесою, вийшла заміж за військового. Він їй заборонив учитись на цьому відділі: «Что это ты за специальность выбрала?!» І вона пішла за велінням чоловіка, чоловік виявився дорожчим, ніж національність.

2. Якось за столом почали згадувати курйозні історії з минулого. Чечот згадав якогось віруючого фанатика Меленівського в Чернівецькому університеті. Він так прославляв Сталіна, що викликав у всіх огиду, причому це був рідкісний екземпляр – робив усе це він безкорисно. Вирішили його провчити. Йдуть збори, присвячені підсумкам навчального року в світлі геніальних праць Сталіна з мовознавства. Виступив і він. Серед потоку славослів'я відмітив, що у зв'язку із введенням нового курсу «Основи сталінського мовознавства» довелось скоротити деякі інші дисципліни, не вдалось виконати програми. Піднімається після цього Н: «Я прошу слів товариша Меленівського не записувати в протокол. Адже це буде великою політичною помилкою твердити, що праці Сталіна перешкодили нам виконати навчальну програму. Цього не може бути, і я дивуюсь, як товариш Меленівський насмівся таке твердити». Той зробився сірий як земля, перелякався на смерть.

Буяльський роповів про дискусію навколо праць Сталіна в Вінницькому педінституті.

Коли в газеті «Правда» з'явилися перші статті про Марра, зокрема стаття Чикобави, то ректор Ткаченко вирішив на всяк випадок виявити в себе прихильників і противників Марра. Він теж зрозумів критику Марра як прийом виявити противників марксизму і взяти їх за шкірку. Була організована дискусія з цього приводу. Поприходили партійні боси, керівники інституту. Грицютенко, який був тоді завкафедрою, настрополив Маргуліса

зробити доповідь і гостро розкритикувати противників Марра. Грицютенко відкрив збори, запропонувавши слово Маргулісу, той і почав. Потім виступив Охріменко. Він довго говорив, але зумів не виявити своєї точки зору: воно, бачите, у Марра так, а Чикобава каже так... все цитати, все чужі думки. Грицютенко коротко підсумував, також не виявляючи своєї особистої думки. Але перед цим у коридорі Буяльському сказав: «Ти думаєш, ця дискусія проста (на сторінках «Правди»)? Це щоб перевірити, хто справді стоїть на марристських позиціях». Але тут на публічній дискусії виявив крайню обережність. Наступного дня зразу взяв відпустку на 20 днів.

Через кілька днів виходить праця Сталіна. Маргуліс перелякався, його схопив параліч. Приїжджає Грицютенко, не добувши до кінця відпустки. Почав кидати громи на марристів. Усе відгукнулось Маргулісу. Той вже не поправився, через два роки помер.

3. Від багатьох людей у Вінниці (навіть учасників підпілля) чув, що Лялю Ратушну вбили не німці, а свої ж підпільники. Бо вона багато знала про них (більше ніж хто інший), а деякі з них працювали і на гестапо. Одним з таких був і Олійник. Чогось його всі не люблять і кажуть, що він відзначається особливою підлістю.

До речі, цей Олійник (він секретар обкому) виступав недавно перед культпрацівниками і говорив, що ідеологічні збочення в деякій частини громадян проявляються не тільки в Москві, Києві, але й тут, у Вінниці. Дехто неправильно розуміє ленінську національну політику, скочуючись у болото націоналізму. Так, один викладач надіслав йому листа, в якому висловив сумніви в правильності нашої національної політики. Він, мовляв, цього викладача викликав і роз'яснив суть справи. Тепер цей викладач усе зрозумів.

Троє підряд, з ким я ділився цією новиною, ніби змовившись заявили, що тепер таких наївних нема, щоб такі листи писали. Це чистісінька провокація, щоб залякати людей.

Зрештою, якщо потрібно буде, схоплять декого і пришиють їм усі гріхи, осудять як належить. Досвід у цьому є вже величезний.

—• 7 липня 1966 р. •—

Бувають смішні і водночас досить характерні для певного часу ситуації. Потупейко розповідав, як він виявив у Ломоносова (цензора) документи про збір коштів на пам'ятник Коцюбинському (десь в кінці 20-х років зібрано величезну суму, в т.ч. в Канаді, Аргентині). Зайшов до нього в кабінет і просить віддати їх до музею на збереження. – «Та я вам вже віддав!» – «Ні, що ви?! Вони у вас!» – «Що ви говорите! Я добре пам'ятаю, що віддав, я на пам'ять свою не жаліюсь. Розкажіть товаришу про мою пам'ять», – звернувся до колеги. Той швидко повернувся до Потупейка і виголосив монолог про пам'ять свого шефа. «Так от, чули? Мене моя пам'ять ще ні разу не підвела. Документи у вас. Це точно!». Так він і пішов без цих цінних документів, які або валяються десь, або пропали.

—• 2 серпня 1966 р. •—

Кілька разів був у мене Верховний.

Цікаві деякі теми розмов, його настрої, погляди.

Знаючи про його скептицизм, запитую: «Коли ти став усвідомлювати все це, розуміти облудність нашої системи? Що штовхнуло тебе на цей шлях?».

До війни він був цілковито віруючим, переконаним, патріотичним. Війна застала його на Балтиці. Поранений потрапляє в полон. Утікає, приєднується до партизанського загону, потім на фронті бере участь в боях з німцями. Каже, не боявся смерті, але дуже хотілося хоча б з того світу повернутись на кілька днів після війни і побачити, яке воно все хороше, справедливе, щасливе, комуністичне.

Повернувся. Послали директором школи в Новоселицький район Чернівецької області. Укріплювали радянську владу на

чужій недавно території. Приступив до роботи щиро. І ось дійсність. Голова колгоспу – п'яниця, вбивця. Кількох колгоспників поранив з пістолета за «відсутність трудової дисципліни». Страшне самоуправство: то погрожує пістолетом, то стріляє.

Інший випадок (у другому селі, здається, Бояни). Директор школи інвалід. Ледь пересувався на милицях. Подзвонив з райцентру, щоб голова прислав транспорт, бо не може дібратись додому. Не прислав. Той 12 кілометрів восени, по розмитій, грузькій дорозі весь у болоті ледь доповз додому. Заходить в управління колгоспу. Голова якраз є. Директор вийшов з себе, почав його лаяти, замахнувся милицею, щоб вдарити, голова ухилився, але так енергійно, що збив бюст Сталіна в кутку. Бюст впав і розбивсь. Організували суд, вину звалили на директора і дали йому 10 років. Директор на суді виголосив: «Я знаю, що Сталін – людина гуманна і мені пробачить, а ось тобі (голові тобто) народ не пробачить». Дійсно, до речі, народ цьому голові не пробачив: писали на нього анонімки, в результаті потрібно було все ж знімати (людина був жорстока, злодюга, п'яниця). Його «зняли», призначили ... головою райвиконкому (в Новоселицю).

Ще один випадок, в якому він сам безпосередньо брав участь. У селі було багато інвалідів (у якому проживав сам оповідач), голова поводився з ними грубо, не надавав ніякої допомоги, мав звичку знущатись з них, примовляючи: «Відірвало тобі ногу? Жаль, краще б голову!». Робив у селі «такі дела». Інваліди зверталися до Верховного як до директора школи, щоб допоміг їм. Він на основі їх розповідей складає листа, вони підписуються і надсилають Хрущову. Тут він описав всі «його дела». Справи були такі, що виїхав на місце представник ЦК. Секретар райкому з цим представником та інші особи приїхали на місце. Викликали тих, хто підписав. Хто склав листа – вони не сказали. Випадково в голови колгоспу (на якого пожалілись) виявилась записка від директора. Порівняли почерки. Він!

Викликають. Секретар райкому в присутності представника почав: мати-перемати, ми «єму авторитет создавали» (в районній газеті друкували похвальні статті про школу). Він (Верховний) надіявся, що представник того осадить – нічого подібного. За правду ще й вилаяли. Голову все ж довелося зняти й перевести в інше місце (теж головою), а до Верховного комісія за комісією. Придерлись, що не запас дров і зняли з директорства. Уся справа в тому, що цей голова возив свиней, борошно, крупу районному начальнику, а це роки були важкі.

Потім він (Верховний) перебрався в Хмельницький, там теж зустрівся з такого типу людьми.

—• 20 серпня 1966 р. •—

Відкриття України. Виявляється, є багато людей, що з чужих стежок прийшли до усвідомлення своєї Батьківщини.

А.Подолінний розповідав, що підлітком писав вірші українською і російською мовами. І лише після закінчення середньої школи, коли став читати «поза програмою», відкрився йому український світ. А справжня національна свідомість почала формуватись в інституті.

—• 23 серпня 1966 р. •—

Миколаївка. Літо.

Образки з часів громадянської війни і соціалізму. Чекаю автобуса їхати в Кривий Ріг. Зайшли з Лідією до хати Вовкотруба, сіли й чекаємо. Підсів до нас згодом і сам хазяїн. Точилась розмова про те, про се. Уже чотири роки одержує пенсію, але ходить на роботу. «Не для заробітку. Приносиш то кукурудзи, то зерна. Так і порося якесь викормиш і курей з десятків вдержиш. А без цього не житимеш». «Ото як встановилась радянська влада, то десь кілька років люди пожили, а потім почався соціалізм».

І ось кілька рисочок до тих, хто завойовував цю владу, тримав її.

Громадянська війна. «Бідні (не всі, бо й серед них було багато людей чесних і не лізли в цю компанію) встановили свою владу. Зібралась тут ціла група (назвав декого) – і це вже радянська влада. Їздять по селу (взяли у пана бричку), гасають, п'ють. Встановили в селі податок і пропивали все. Але цього мало, як знали, що в когось є гроші чи інше добро, то приходили серед білого дня й забирали. Чинили самовольство як хотіли. Насилували, грабили. Бачать люди, що життя нема. Зговорились – і не тільки багатші, кому найбільше докучали, а й біднота, бо вже такого ніхто терпіти не міг – і взяли одного дня виловили їх і побили всіх до одного. Навів приклад, як один (назвав прізвище) попросив, щоб його брата не вбивали, а віддали йому. Сам він взяв шаблю і почав своєму рідному братові рубати руки, ноги, і так по куску його порубав. От що робилось, так вони вже було в'їлись людям, так їх всі зненавиділи. Потім, коли встановилась міцно радянська влада, то всіх, що брали участь у цій розправі, понищили. Здається, лишивсь лише один чоловік, він зразу виїхав і десь далеко живе».

Ще кілька слів про одного з представників радянської влади. Семиконь – бригадир, був дуже клятий. Хто працював у колгоспі, так вивозили на поле котел і готували якусь бурду. Він стояв біля котла і казав, що кому дати: тому черпак гущі, бо добре працював, а тому, почекавши, щоб відстоялась, давав саму воду. А не могли добре працювати вже ті, хто був перед смертю. Але й йому, собаці, теж прийшов кінець. У 1947 році прийшла голодна смерть і по нього. Ніхто не хотів йому допомогти. Знесилоного завезли в лікарню в Казанку. Що було його лікувати, коли йому треба було їсти. Там він і здох.

Ще одна фігура – Ганя Трайнич. «Теж дуже клята. Ходила з щупом і вишукувала й забирала в людей останнє». До речі, тепер вона важко хвора. Її дочка Рая – теж. Ніхто їм не співчуває. А це глибоко нещасні люди.

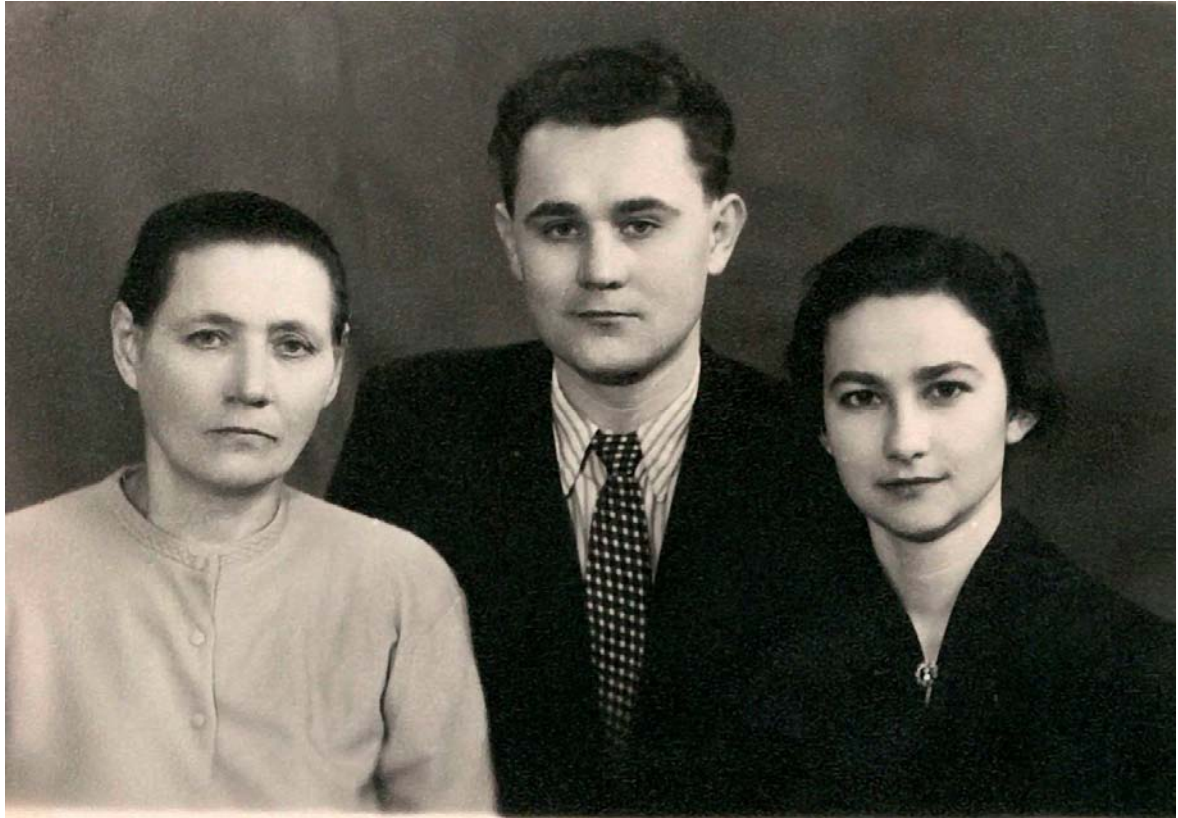
Щось подібне про часи громадянської війни розповідав, випивши, Іван Коцюба. Характерний випадок: дядько в місті за щось в торгував грошенят. Приходять вночі і кричать у вікно: «Деньги на лопату, иначе стрелять будем!» З тих пір і досі в селі існує поговорка: «Деньги на лопату!», тобто віддавай гроші і без коливань. Сюди заходили й махновці. Пам'ятає, як до них у двір один з них заскочив, з кулеметними стрічками через плече, і запитав батька: «Ты кого поддерживаешь?» Той відповів, що я людина трудяща, я намагаюсь прожити з землі. Ваша влада буде – буду служити вам.

*Упорядкування щоденникових записів
вінницького періоду свого життя
Василь Тихонович закінчив у 2013 році
в місті Ірпінь Київської області*

Зміст

Урок Василя Горбачука	3
1961 – 1962 рр.....	6
1963 рік	37
1964 рік	89
1965 рік	127
1966 рік	164

З мамою Анастасією Йосипівною та дружиною Лідією Дмитрівною. Вінниця, 1960 р.

Під час подорожі до Канева. 1962 р.

На лекції для вчителів. Вінниця, 1965 р.

Біля Будинку-музею А.П. Чехова. Ялта, 1961 р.

Табу. Не мігав явше з'являюся на певній
сади розвешу мозової свідомості. (Описати
того х-риі уяви, на що поширяться, де
успівають і т.).
ї ось, здалося б у невідомому світі,
з'являюся знову. Поважність і краса;
з'являюся, ^{на тавру} лише не можна назвати ні
спасом смерті.

5. VII. 66.

Образом.

Сьогодні в продажу з'явилася книжка Н. Рік
радісний, підручний предмет у Косіві, де працює,
зіяє цю книжку, роздає знайомих, усім лише
на папірті свої слова. Інше не лежить його само.
люб'я!

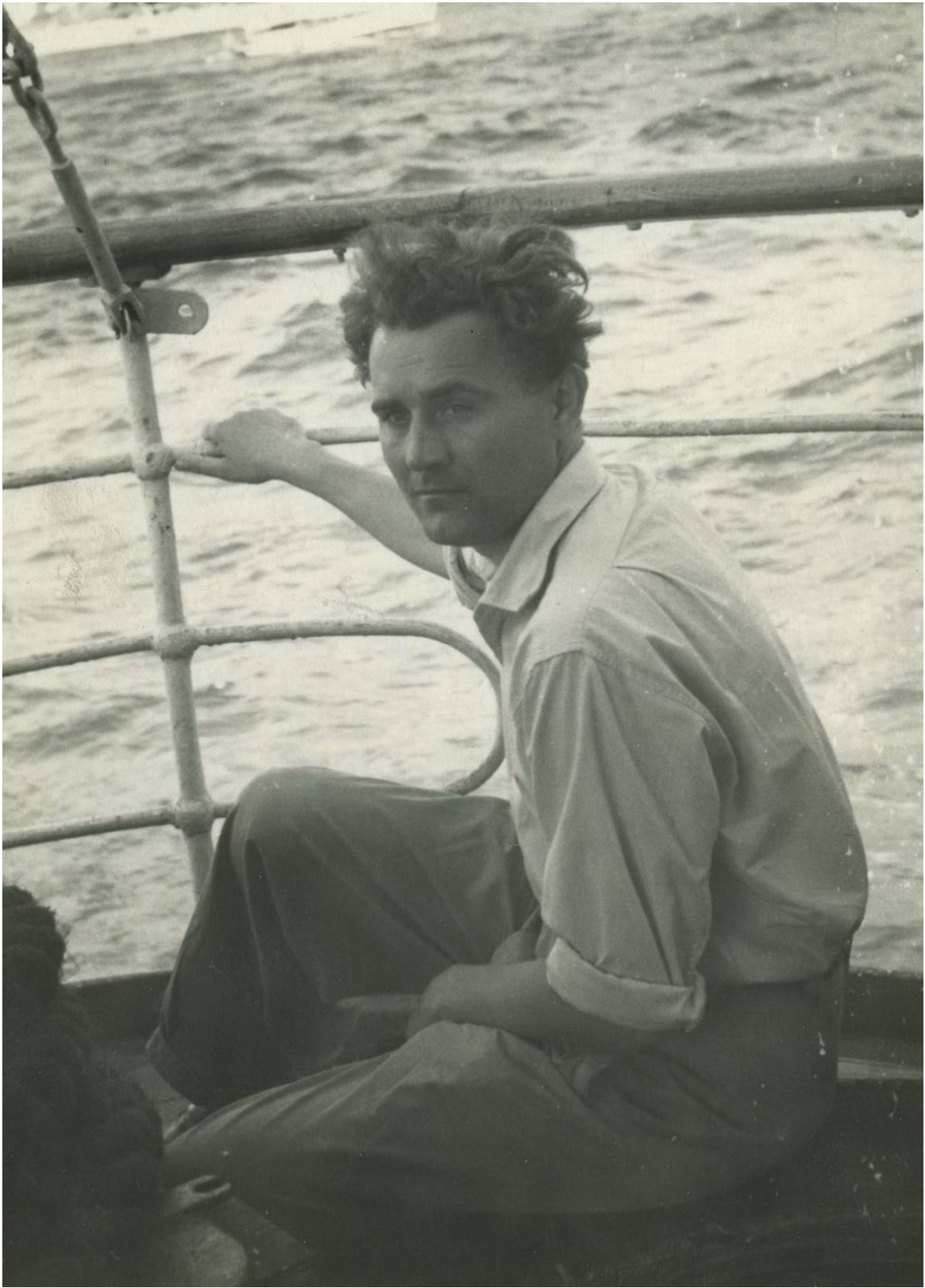
Але не всі так захоплені його поведінкою.
Іде ніяк робити дозволу його знайомих з подруги-
ми. Взаємності порів'яє: Ах, і лише він нехоче,
але його так! Він не бачив світу бошого, сльозами раба
сфундував книжку з книги, і ругався, ^{високоговорив} ~~співнівав~~.

А він з'являється обрав по вулицях міста, нових
горних сиром, манів: книжку книжку на
1000 ш., ^{але} що він в ринку. Кожен асе!

21. II. 65.

Рукописні нотатки до щоденника.

(В силу небезпеки щоденник вівся на окремих аркушах з учнівських зошитів, які невеликими частинами переховувались у родичів, друзів, знайомих. У зв'язку з цим не всі записи збереглися)

На катері. Крим, 1961 р.

Під час прогулянки вінницьким парком. 1964 р.

З дружиною Лідією Дмитрівною в Ялті. 1961 р.

Літературно-художнє видання

ГОРБАЧУК Василь Тихонович

МОЇ ВІННИЦЬКІ ДОРОГИ

Сторінки зі щоденника
(1961-1966 роки)

Підготовка тексту і редагування А.М. Подолинного.

Комп'ютерний набір Ю.А. Яременко

Макет і верстка Р.Г. Состіна

На обкладинці:

фасад головного корпусу Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського (сучасний вигляд);
фасад головного корпусу Вінницького державного педагогічного
інституту імені Миколи Островського (60-ті роки)

Підписано до друку 27.11.2014 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 11,75.
Тираж 100 прим. Зам. № 706.

Видавництво Б.І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс +38 06262 3-20-99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.

Василь Тихонович Горбачук народився 27 квітня 1929 року на Берестейщині (в с.Міжлісся, тепер Березівського р-ну Брестської обл. Білорусі).

У 1947 році закінчив з медаллю СШ №1 у Березі-Картузькій, у 1952 році - з відзнакою філологічний факультет Львівського державного університету імені І.Франка, рік працював сільським учителем, потім навчався в аспірантурі (1953-1956 рр.), з 1956 року - на викладацькій роботі в педагогічній вузах України. З 1959 по 1966 роки працював старшим викладачем, доцентом (з 1964 року) кафедри української мови Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Островського.

Кандидат педагогічних наук (1959 р.), доцент (1964 р.), професор (1990 р.). Член Національної спілки журналістів України. Відмінник народної освіти.

Завідувач кафедри української мови та літератури (1984-1998 рр.), засновник і декан філологічного факультету (1996-2003 рр.) Слов'янського державного педагогічного інституту (тепер Донбаський державний педагогічний університет).

Опублікував понад 180 наукових та громадсько-політичних праць (у тому числі 8 книг) з проблем сучасної української мови, діалектології, лінгводидактики, есперантології та суспільно-політичних питань.

Закінчив свій життєвий шлях Василь Тихонович Горбачук 25 грудня 2013 року в м.Ірпінь на Київщині, де і похований.

Табу. Це німає
сари' розвину
цю х-ри' урв
уєрїганць і см).
ї ось, зг
з'являть змву.
лвнєа, ^(обч. чинєа) лнє не мотєа наїквєа
срєкоє сєрї'.

5. VII. 66.